

KULTŪRA UN CILVĒKSITUĀCIJA MŪSDIENU HUMĀNISMA KRĪŽU KONTEKSTĀ

**LU 80. starptautiskās konferences
rakstu un tēžu krājums**

**Latvijas Universitātes
Filozofijas un socioloģijas institūts**

2022

UDK 316 (08)

Ku 354

Kultūra un cilvēksituācija mūsdienu humānisma krīžu kontekstā. LU 80. starptautiskās konferences rakstu un tēžu krājums. Rīga: LU Filozofijas un socioloģijas institūts, 2022, 172 lpp.

Krājums sastādīts LU FSI prioritārā projekta “Kultūras, identitātes, starpkultūru komunikācijas un cilvēksituācijas pētījumi humānisma vērtību, konfliktu un krīžu kontekstā” ietvarā.

Krājuma trešā nodaļa “Difficult Heritage: Culture of Remembrance, Tourism and Communication in the Digital Age” tapusi ar LZP FLPP projekta “Sarežģītais vēsturiskais mantojums Latvijā: holokausta tūrisma vietas starp piemiņas kultūru, mūsdienu tūrisma pieprasījumu un piedāvājumu” (Izp-2019/1-0241) atbalstu.

Latvijas Zinātnes
padome

FLPP
FUNDAMENTĀLO UN
LIETIŠĶO PĒTĪJUMU
PROJEKTI

Latvijas Universitātes
**FILOZOFIJAS UN
SOCIOLOĢIJAS
INSTITŪTS**

Krājuma sastādītāji: Solveiga Krūmiņa-Koņkova, Ilze Koroļeva, Aija Van der Steina

Zinātniskā redaktore: Solveiga Krūmiņa-Koņkova

Literārā redaktore: Arta Jāne

Maketētāja: Kitija Mirončuka

ISBN 978-9934-506-66-6

© LU Filozofijas un socioloģijas institūts, 2022

© Unsplash, vāka attēls, 2022

Saturs

Priekšvārds	5
I Kritiskās domāšanas iespējas un robežas mūsdienu Latvijā	6
Europe and Latvia: Critical Thinking and Strategic Philosophical Management for the Future Maija Kūle	7–14
Dzīves medicinizācija un “kritiskā domāšana” Latvijas apstākļos Igors Šuvajevs	15–20
Dialoga un kritikas neiespējamība iekšējo konfliktu draudos: <i>woke</i> vs. <i>Based</i> Māris Kūlis	21–27
Kritiskās domāšanas pasniegšana militārajā jomā – izaicinājumi un specifika Andris Hiršs	28–35
Pareizticīgo latviešu priesteru dzīves gājums. 20. gadsimta 20.–50. gadi Svetlana Kovaļčuka	36–41
Modelēšanas iespējas un robežas Juris Dzelme	42–52
II Krīzes Latvijas sabiedrībā socioloģisko un dzīvesstāstu pētījumu perspektīvā	53
Atbalsts demokrātijai un ilgas pēc spēcīga līdera: Latvijas iedzīvotāju viedokļi salīdzinājumā ar citām valstīm Inese Šūpule	54–60
Ekonomiskā vide Latvijā: ētisko un etnisko vērtību mijiedarbība Vladislavs Volkovs	61–66
Preventive Programs in Support of Socially and Emotionally Intelligent Usage of Technology Sara Filipčić	67–81
Ārvalstīs augstāko izglītību ieguvušo Latvijas emigrantu atbilstība neiesakņoto migrantu profilam Rita Kaša	82–87
Subjektīvā labklājība un migrācija: Latvijas emigrantu apmierinātība ar dzīvi Ilze Koroļeva	88–96
Latvijas emigrantu bērniem mītnes zemē atšķirīga pieredze no remigrantu bērniem Latvijā Daina Grosa	97–106
Kritiskās domāšanas robežu pārvarēšana dzīvesstāstos: pārmantoto atmiņu sniegtās iespējas Vieda Skultāne	107–111

Privātais un publiskais ģenealoģiskā izpētē Latvijas skolās Agita Lūse	112–121
Sociālās dzīves konteksti folkloras teicējas Līnas Kuģes dzīvesstāstā Māra Zirņīte	122–134
Krīzes un to pārvarēšana: Otrā pasaules kara bēgļu gaitas sieviešu dzīvesstāstos Maija Krūmiņa	135–141
Veselības un slimību tēmas propagandā nacistu okupētajā Latvijā Kaspars Zellis	142–146
“ <i>Nu kā tad tā, tādu rūpnīcu aizvēra!</i> ”: mutvārdu vēsture un rūpniecības strādnieku atmiņas Ginta Elksne	147–156
Pandēmijas hronikas: ātrās reaģēšanas mutvārdu vēsture Edmunds Šūpulis	157–163
III Difficult Heritage: Culture of Remembrance, Tourism and Communication in the Digital Age	164
Ethics of Difficult Heritage Solveiga Krūmiņa-Koņkova	165
Past and Present: Examples of Monument Wars in Latvia Didzis Bērziņš, Kaspars Strods	166
Empowering Young People to Sense-Making of Difficult Heritage Diāna Popova, Elizabete Grinblate, Raivis Sīmansons	167
Can a Dark Tourism Study Course Be a Personal Value Revision Catalyst? The Study of Long-Lasting Effects on Attitude and Behaviour of Former Course Participants Ilze Grīnfelde, Linda Veliverronena	168
Tourism Development in Places of Difficult Heritage in Riga: Challenges and Possible Solutions in Maskavas Forstate Maija Rozīte, Aija Van der Steina	169
Guiding at the Jewish Holocaust sites in Riga. Difficult History, Tourism and Individual Experiences Inese Runce	170
Dark Tourism: Challenges and Solutions of Communication of Uncomfortable Heritage Objects – Brothers’ Cemeteries and War Memorials in the Latvian Information Space Beāte Putniņa	171
The Role of Tourism Destination Websites and Information-Seeking Patterns of Domestic Travelers to Holocaust Memorial Sites Aija Van der Steina, Diana Popova	172

Priekšvārds

COVID-19 pandēmijas izraisītā krīze, Krievijas iebrukums un karš Ukrainā un briesošā ekonomiskā krīze ir pastiprinājusi sociālo spriedzi un padziļinājusi sociālās nesaskaņas praktiski visā pasaulē, īpaši skarot Eiropas valstis un ASV, kā rezultātā sabiedrības polarizācija ekonomiski attīstītajās valstīs šobrīd ir būtiski lielāka nekā tā bijusi jebkad 21. gadsimtā. Šajā sociāli, ģeopolitiski un ekonomiski saspringtajā laikā ir vitāli nepieciešams izzināt un sekot līdzi sabiedrības un dažādu sabiedrības grupu noskaņojuma, vērtību un attieksmju maiņai, kas ir pamatā valstiskuma apziņas, nacionālās identitātes un piederības sajūtu Latvijai veidošanā.

Krājumu veido LU Filozofijas un socioloģijas institūta pētnieku LU FSI prioritārajā projektā “Kultūras, identitātes, starpkultūru komunikācijas un cilvēksituācijas pētījumi humānisma vērtību, konfliktu un krīžu kontekstā” izstrādātie raksti, kuri tapuši uz Latvijas Universitātes 80. starptautiskās zinātniskās konferences sekcijās “Kritiskās domāšanas iespējas un robežas mūsdienu Latvijā” un “Krīzes Latvijas sabiedrībā socioloģisko un dzīvesstāstu pētījumu perspektīvā” nolasīto referātu pamata. Rakstu tematika atspoguļo aktuālo starptautisko zinātnisko starpdisciplināro pētījumu saasināto interesi par starpkultūru komunikāciju un tās prasmju attīstību mūsdienu globalizētajā sabiedrībā. Vienlaikus starpkultūru komunikācijas izpēte ietver globālus pētījumus, kas ilgstoši ir veikti LU FSI filozofijā (Latvijas un pasaules, un Eiropas mūsdienu filozofiskās domas un ideju vēstures pētījumi, kā arī reliģijas filozofijas un akadēmiskās reliģijpētniecības izstrādnes un mūsdienu reliģiozitātes paradigmu Eiropā un Latvijā analītika) un socioloģijā (nacionālā mutvārdu vēsture, etnosocioloģija, migrācija, sabiedrības integrācijas jautājumi, jaunatnes un izglītības pētniecība).

Jau ilgu laiku LU FSI pētniecības tēma ir bijusi arī holokausta vēstures un tā piemiņas izpēte. Pašreiz šīs tēmas izpēte notiek LZP projektā “Sarežģītais vēsturiskais mantojums Latvijā: holokausta tūrisma vietas starp piemiņas kultūru, mūsdienu tūrisma pieprasījumu un piedāvājumu (MemoTours)”. Ieskatam šajā projektā veiktajos pētījumos krājumā publicētas projekta Latvijas Universitātes 80. starptautiskās zinātniskās konferences sekcijas “Sarežģītais mantojums: piemiņas kultūra, tūrisms un komunikācija digitālajā laikmetā” referātu tēzes.

Solveiga Krūmiņa-Koņkova

LU Filozofijas un socioloģijas institūta projekta
*Kultūras, identitātes, starpkultūru komunikācijas
un cilvēksituācijas pētījumi humānisma vērtību,
konfliktu un krīžu kontekstā*
vadītāja

I Kritiskās domāšanas iespējas un robežas mūsdienu Latvijā

Europe and Latvia: Critical Thinking and Strategic Philosophical Management for the Future

Maija Kūle

Institute of Philosophy and Sociology, University of Latvia

The article is devoted to the question how to improve the philosophical management of the European Union during Russia's war with Ukraine. Solving security problems requires not only military, but also philosophical and ethical thinking, the ability to criticise the weaknesses of the Western way of life – of consumer society. There exists a clash of two kinds of pleasure: the pleasure of power, individual participation in a Russian imperial consciousness, and the pleasure of consumption and demand for welfare characteristic for the Western societies. War in Ukraine proposes to initiate events around both pleasures. European Union needs to develop critical thinking and return to the roots of Western civilisation, unity, classical ethics, and the reduction of priority of diversity.

The European Commission recognizes five main strategic priorities: 1. Geopolitics and Europe in the global order; 2. Green Deal; 3. Digital technologies and innovations; 4. Social market economy, 5. The future of Europe and the EU's institutions. However, after the Russian invasion of Ukraine on February 24, 2022, the EU's strategy is largely politically orientated: *to help as much as possible Ukraine to win this war*. Therefore, EU cannot continue with the old 2020–2021 strategic goals: it needs to develop more critical thinking, a deeper awareness of common European values, strengthening of European unity and the promotion of transatlantic cooperation for common security, as well as to stop Russia to pursue its military and political ambitions. During recent years scholars have analysed various strategic management models, for example on Ukraine-EU relations (Verhun & Verhun 2017), but today this material has become practically useless. It is no longer possible to develop small and medium-sized enterprises in Ukraine in the way envisaged, because economy of Ukraine has been damaged and the priority will be to clear the rubble, to demine the territory, to rebuild the state infrastructure and to restore cities. The management of small and medium-sized enterprises will be based on the general strategy of Ukraine after the end of war.

How can the EU improve its strategic management? The first step is to re-demarcate spheres of EU crisis, and crisis of national states, reconciling EU needs and national interests for self-defence and economic strengthening. It is widely recognized that future will be strongly influenced by the military and political results of the Russian-Ukraine war, environmental degradation, climate change, increasing inequality and security issues. There is a need for a wider, comprehensive view of *what forms of thinking and acting will be at the heart of the future?*

The first key aspect is that a **moral dimension** has been added to the political and economic approaches, expressed in the form of a moral imperative that is repeated in the speeches of the European leaders, in EU documents and in the promises: *Ukraine ought to be a winner and ought to be included in the European Union as a renewed state*. It is no secret that before the war, Ukraine had high levels of corruption, influence of oligarchs on the political course of the state, a weak financial system, and no stable currency. In the pursuit of European values, the values of the consumer society often came to the fore. Values that have been regarded as eternal, have vanished and have been often substituted by different ones – relativistic, technocratic, based on the needs of consumerist societies and different business groups. The conflict in Ukraine set the people away from a consumerist lifestyle. A turning point in the Ukrainian nation's consciousness towards freedom, statehood, security, democracy now functions as a basis of strategic management for their future. The same is true for the people of Europe, putting freedom, democracy, security, resistance to violence, and solidarity in the first place. It is the main task for Europe, including Latvia to embrace the strategic management for future and develop critical thinking about the over-obsession with consumer goods and internal political conflicts. The interaction of nature and human relations must undergo changes as it is described in eco-phenomenology (Smith et al. 2018, 2022), where harmony between nature, social life, human needs, and ethical responsibility are key terms. Western societies are engrossed in the pleasure of mass production and global trade that provide an endless stream of products and services. French sociologist A. Touraine writes that “we no longer live in a world of institutions, but in a world of markets and communities” (Touraine 2000: 44). To this description I would add – *and individuals*. We, Westerners, have finished searching the basis of social life in the illustrious consensus of culture, religious morality, and universality. Many people live as distant and alienated atoms. It is difficult to live in the world divided into parts – the market, individual beings, and the communities. No matter how strongly pluralism is accentuated in the postmodern life form, one must acknowledge an impression that the *idea of diversity* is the prevailing idea. But it is not a useful idea for the European strategic management today. Differences are not values in themselves; they are merely an opportunity to extend our identities. We need to return to the roots of Western civilisation, unity, classical ethics, and reduce the priority of diversity. Russia's attack is directed against Western civilisation, while the exaggerations of European diversity are undermining it, not strengthening Western world. Improvement of EU crisis prevention ought to be related to the outstanding philosophical reflections, for example, Kant's idea of human duty (categorical imperative), Hegel's idea in “Phänomenologie des Geistes” about freedom and absolute horror, Kierkegaard's existentialism based on deep faith, etc. An *integrated approach* to crises means including analysis of the ethical and existential questions (not only practical) which can give longer-term solutions. Putting

Europe under the biggest threat since World War II, war in Ukraine calls for new moral, and legal perspectives regarding the ethical evaluation of this war and its implications to human lives.

Models of the crisis prevention and resilience have been described by many world-known authors, for example: depicter of the subconscious cultural archetypes C. G. Jung – it is always important to analyse subconscious level in people’s mind especially in the extreme situations. We should also mention the phenomenon of pleasure. There are different kinds of pleasure: bodily, corporeal, spiritual, intellectual, aesthetic, sexual, power, violence, etc. It is human nature to increase pleasure and reduce suffering (our own, of course). Human beings have not changed over thousands of years. To that extent pleasure is the principle of living. Russian people want pleasure, and they get it: it is not a question of a military victory, but of identification with the imperial power. This is a psychoanalytically understandable aspect of culture. It is called “sublimation” – when something is missing, it is replaced (sublimated) by something else. When Russia lacks normal, human progress, it is replaced by the attempt to boost Russian self-esteem through the subjection of another country. Sublimation, if properly and powerfully directed, gives pleasure. Man as a living, bodily being wants pleasure, satisfaction, in polite parlance called “happiness”.

Let us look at the interlocking and **clash of two kinds of pleasure: the pleasure of power and the pleasure of consumption** (which can also be called the pleasure of goods). War in Ukraine proposes to initiate events around both pleasures. For the Russian public, it offers the pleasure of power in a very vivid and convincing way, and it is a passionate, powerfully arousing thing – individual participation in an imperial consciousness. Russian official media makes this phantasy to seem possible. Many Russians feel great in the abstract historical image, allowing them to identify with past greatness, power, superiority over other countries and anyone who does not belong to Russian nation. It is the *sharing of the feeling of imaginable power* that gives pleasure – an intangible, subconscious pleasure, which decreases when the Ukrainian army goes on the offensive and liberates the occupied territories. Now, when Russia has started mobilising, the imaginary pleasure is shrinking because many Russian citizens do not want to participate in *a real war* that will bring suffering and death instead of “imperial pleasure”.

There is a question about the future development – not only the clash between democratic and totalitarian values, but also the clash between types of pleasures. From the one side there exists a *pleasure of the power* offered by identifying with Putin’s ideology and support for the war. The “deepRussian people” (*глубинный народ*) accept to live in poverty and compensate for it with imperial self-confidence.

From the other side, namely in the Western countries, there exists a pursuit of the *pleasure of consumer benefits*. Which type of pleasure would be stronger: the pleasure of power or the pleasure of benefits – life in the rich, consumerist society? It is the main existential question today.

Will sanctions influence the Russian people's psyche? The benefits will be lost, but maybe the pleasure of power will be compensated by allurements? If the pleasure of power is stronger, then all those living near Russia are in danger of prolonged wars. Ukrainian film director and producer Alexander Rodjansky concludes: "As long as the imperial consciousness exists, Russia is dangerous" (Rodnyansky 2022).

The next question – **why at the time of crises people try to escape from freedom?** Why is the identity of the Russian people dominated by the enjoyment of false imperial power? Russian society is fear-ridden and submits to a dictatorial regime. Erich Fromm's books on escape from freedom can provide some answers (Šuvajevs 2015). He identifies the main mechanisms of escape: destructiveness, anxiety, authoritarianism, and conformity. All these mechanisms can be seen in the situation in Russia today, where a large part of the people support the war in Ukraine and are not worried about losing their freedom.

European people live in democracy, including freedom of speech and religious faith. But European societies are oversaturated with consumerism, with demands for more and more wealth. The founder of phenomenology E. Husserl described European spirit (*Geist*) as *telos*. How is it possible that at times of crises, European *telos* has been lost? One explanation is that people no longer have faith in philosophical reasoning and understanding of general objectives – *telos*. The EU leadership is characteristically blind to the role of philosophy, driving it out of politics; many universities close philosophy faculties. Improving EU crisis prevention, response, and resilience ideas ought to be integrated in the contemporary philosophy. Officials, politicians, economists, managers without philosophical and ethical education cannot create fully sustainable solutions. The prominent culture historian R. Tarnas, cultural historian R. Sennett, German philosopher K. Jaspers, the cultural industry analysts T. W. Adorno and M. Horkheimer, Polish-English sociologist Z. Bauman, the extravagant analyser of the cynical mind and spheres P. Sloterdijk, sociologist of risk society U. Beck and many, many others give wide interpretations of root causes which make the Europeans vulnerable to emergencies, crisis, and natural catastrophes. Their philosophical legacy is worth incorporating into strategic management of the EU, including Latvia.

The question of crisis is about us: *how should we live* when war is at the doorsteps, as Russian politicians threaten to attack the Baltic States? Intellectuals and artists still ask this question, however, without expecting any good answer because the XXI century is an age "beyond philosophy". European Union has entered an era of oblivion because the practical use, economic profit and political power has got the upper hand. But today concerns about security and arming comes to the forefront. Solving security problems requires not only military but also philosophical and ethical thinking, the ability to criticise the weaknesses of Western lifestyles.

What type of moral position can support EU crisis management better? The right answer to the EU crisis prevention is to think in a very wide phenomenologically historical horizon, to return “to the things themselves” without prejudice that the financial power of the EU always must be at the first place. Classical moral values as freedom, justice, law, and the denial of war as a means of solving problems are very important in the contemporary situation. We need strategic philosophical foresight in crisis prevention and preparedness, the interpretation of Europe as spiritual-material-natural-environmental phenomenon based on **ethical rationality**. “Strategic management must include an ethics that puts people at the heart of the strategy” (Snyder at all 2006, 372). The authors of paper “Ethical Rationality: A Strategic Approach to Organizational Crisis” analyse five ethical lenses for solving of organizational crisis: eternal law, utilitarian theory, universalist theory, distributive justice, and personal liberty. Managers need to have at their disposal all five ethical lenses together to guide decisions in all circumstances (Snyder at all 2006, 376). Alongside economic, legal analysis, managers need philosophical analysis based on a rational thought process.

More often than not the ideas propagated in the EU societies and business are not the result of rational and ethical thinking, but rather orientation to bare profit, the result of subconscious motives, traditions, personal interests and impact of political and other economical groups. They need to be deconstructed and criticized. Human being’s harmonious and ethical development must be priority.

Nowadays solidarity is often taken to be soulless uniformity, something like a European “neutral citizen”. We see already protesters in Brussels, Prague who calls for Ukraine not to be aided in the war and instead to be given away into the hands of Russian aggressors, because their own prosperity is at risk. It is becoming dangerous that the Hungarian government is siding with Russia, putting only its energy interests first. If at one time liberals used to fight against tyranny and uniformity of man’s individuality, then in the postclassic situation populism is confronted with all kinds of minorities. They are those that differ, that had been considered marginal, deviant, perverse. Security crisis depends, in some sense, on the principle of differentiation. Minority groups have become useful in political undertakings and seem fruitful for embodying ideas of mass manipulation. Emancipation, which was a progressive feature in Europe, has become inverted – marginals try to become central. Response to the EU crisis needs to overcome priority of the marginals and return to the core European values, including modernized Christianity and integrated different religious movements, which do not belong to the “business of religion”.

Devaluation of norms and governance principles must be discussed from the perspective of critical thinking. The XXI century life in the EU tends towards “bringing upward” the marginals of society and “bringing downwards” former centres (the normal, non-alienated, unchallenging, healthy, etc.), the idea behind it being that now is the time for everybody to govern over everything. It is false democracy. Everyone appears in his or her attire and his or her singularity. The EU becomes divided

in deciding to buy or decline use of the Russian gas and oil. It becomes very dangerous and most probably will be a reason for the next and very serious crisis. Contemporary European ideology no longer guarantees the existence of long-time norms, fundamental ideals, or higher values (of course, we have very many European legislations and regulations). But we do not have a common idea of Europe! Without it the prevention of the future crisis cannot be achieved.

Change of climate and environmental degradation is an existential threat to Europe and the world. Social manifestations of the pandemic and the ecological crisis around the world, from the one side, demonstrate the efforts of governments and global public organizations to prevent crisis, but, from the other side, it reflects increasing egotism, disbelief in science, lack of empathy, inability to follow rational advice and lack of solidarity. Hence European philosophy and ethics needs to be developed more broadly, including lessons of future ecological crisis and human-nature relationships.

The European Union has made ecological turn a priority. The *Green Deal* of the European Union and efforts to save nature challenges wide spectrum of the philosophical worldviews. One of the principles of the Green Deal is that *no person and no place is left behind*, meaning a way to the ecological solidarity. To achieve this goal, the thinking needs to be changed, it is necessary to develop new philosophical understanding of human and nature relations, principles of common understanding of “us” as a collective, intersubjective whole. There must be synergy between *Green Deal* practical realization and philosophical explanation of concepts “life”, “we” and “ecological solidarity”. Strategic crisis management must extend its scope beyond emergency response and deal with the fundamental philosophical questions as subject-object relationships, man’s place in cosmos, the sense of human activities etc.

Among contemporary threats there must be included **terrorism**. In political aspect terrorism is usually employed by a state, an organization, a religious community, a person – anyone who is objectively weak, yet has huge ambitions. Modernity provides technologically alienated, pluralistic, politically aestheticized, perversely enjoyable challenge. Philosopher and terrorism researcher Māris Kūlis interprets ideas of French sociologist J. Ellul that the aim of modern propaganda is no longer to modify ideas, but to stimulate action, to make irrationally orientated individual action to arouse an active and mythical belief (Kūlis 2016, 107). War in Ukraine develops many features of modernity: war as a complexity of terroristic actions, Russia's destruction of Ukrainian culture, fighting on the level of symbols, special use of signs (Russian side in war uses signs **Z**, **W**; Ukraine – **İ**). In the situation of war political and economic interests are implemented by mediation, many journalists are ascribing guilt to the whole community instead to the one who is guilty, an atmosphere of fear is growing in force all over the world; the power of chance and fortuity determines many processes. Contemporary culture is tended towards watching aestheticized horror without limits, horrified by the sights of violence but doing nothing to stop it. The aggressiveness of the Russian army in Ukraine,

in the cities of Butcha, Izjum, Mariupol and elsewhere, shows that violence takes the most vicious forms. Many Ukrainian civilians are killed by Russian army regardless of their nationality, people of Russian nationality who are citizens of Ukraine are killed in the same way as Ukrainians. War expresses itself as a maximum of terror without rationally based ideas (irrationalism and mythology prevail) of the Russian leaders. They just have a myth about identity of Slavic and Ukrainian people. Idea that Ukrainians are not a nation, is a falsification of history.

Group of philosophers in Corpus Christi College, University of Oxford, on March 15th, 2022, have discussed the question about war and ethics: is it legitimate to kill civilians? Swedish philosopher Helen Frowe recognized that there is nothing legitimate in the war in Ukraine, not even the killing of Ukrainian soldiers, because it is an unjust war, started by Russia based on a violent, expansionist ideology (TORCH 2022, 13'30").

War in Ukraine functions as terrorism in the zone of crumbled borders, it wants every civilian to be like a soldier deserving to be attacked. People are perceived as representatives of political or religious groups, civilizations, not as individuals with their own outlook and ethnicity. In a situation like this every person represents *all and no one*. Many Ukrainian civilians have been killed only because they live in Ukraine. This situation demands special means for prevention of terroristic acts, understanding and analysis of the Russian terroristic motives, values, the pursuit of imperialist pleasure. Methodology of the war and terrorism studies must be improved in the EU. It is very important for the development of prevention and response to any possible EU security crisis.

Strategic management in Western countries should not be based only on GDP growth and business profits, i.e., *living as usual*. The populist demand *to continue living as usual* makes one suspect that it is difficult in a consumer society to make sacrifices for other values, such as the freedom of Ukraine. Consumer goods give pleasure, they are so comfortable that the truth is forgotten: the world is not only made of consumer goods, but also of suffering, sacrifice and love.

Improving EU crisis prevention, preparedness, response, and resilience depends on *new narrative*, which does not repeat old clichés, for example, that the solution of crisis exist only in the technocratic approach or economic development, military strength of the EU, improved and centralized governance from the EC in Brussels. New strategic management includes *organizing synthetic perception of truths* about essence of human being, *telos* of humanity on the Earth, responsibility, freedom, relationships between different forms of power. French philosopher Alan Badiou says: "Nowadays philosophy no longer creates universal truths but organizes synthetic perception of truths" (Badiou 1997: 90). His words are important to remember as ideologically disintegrated and changeable age reigns in Europe today. European Academies and universities must be asked to include fundamental philosophical and global ethical views to improve further use of

strategic foresight in crisis prevention and preparedness for future development of the European Union, including Ukraine.

This article was supported by the project of Institute of Philosophy and Sociology, University of Latvia: “Kultūras, identitātes, starpkultūru komunikācijas un cilvēksituācijas pētījumi humānisma vērtību, konfliktu un krīžu kontekstā”, 2022.

References

- Badiou, A. (1997). *Saint Paul. La fondation de l'universalisme*. Paris: p.u.f.
- Kūlis, M. (2016). Propaganda of Islamic state in the Digital Age. *Reliģiski-filozofiski raksti*, XX, 98.–114. lpp.
- Primoratz, I. (ed.) (2004). *Terrorism: The philosophical issues*. New York: Palgrave MacMillan.
- Rodnyansky, A. (2022). “‘Obyedinyayet televizor, a ne Pushkin’”. Intervju Aleksandra Rodnyanskogo.” Interview by Anton Dolin. *Radio Dolin*, 13.04. 2022. Available at: <https://youtu.be/vvPHcjfeIII>. (04.11.2022.)
- Smith, W. S., Smith, J. S., Verducci, D. (eds.) (2018) *Eco-Phenomenology: Life, Human Life, Post-Human Life in the Harmony of the Cosmos*. Editorial: Cham: Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-77516-6>.
- Snyder, P., Hall, M., Robertson, J., Jasinski, T., Miller, J. S. (2006). Ethical Rationality: A Strategic Approach to Organizational Crisis. *Journal of Business Ethics*, 63, pp. 371–383. <https://doi.org/10.1007/s10551-005-3328-9>.
- Šuvajevs, I. (sast.) (2015). *Bēgšana no brīvības? Ērihs Fromms un Latvija*. Rīga: LU FSI.
- Touraine, A. (2000). *Can we Live Together? Equality and Difference*. Cambridge: Polity press.
- Verhun, A., Verhun, M. (2017). Strategic management analysis in the EU countries. *Baltic Journal of Economic Studies*, 3 (5), 52–60. <http://dx.doi.org/10.30525/2256-0742/2017-3-5-52-60>.
- TORCH. The Oxford Research Centre in the Humanities. (2022). *The War in Ukraine: A Philosophers' Talk*. Video conference, 23.04.2022. Available at: https://youtu.be/XrxIWcq_Kro. (04.11.2022.)

Dzīves medicinizācija un “kritiskā domāšana” Latvijas apstākļos

Igors Šuvajevs

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

Piedāvātās pārdomas nekādā gadījumā nav izprotamas kā vērsšanās pret medicīnu vai aicinājums uz tās demontāžu. To nolūks ir vedināt apjaust pastāvošo diskursīvo praksi, kas varbūt ietver arī bīstamas tendences. Vienlaikus ļoti labi apzinos, ka piedāvātās pārdomas ir tikai ieskicējums un ka prasīt prasās pēc plašāka pētījuma, kas dažādu apstākļu dēļ nav iespējams, pat vairāk – tiek padarīts par neiespējamu. Nepieciešams arī atrunāt, ka centīšos izvairīties no “statistikas datiem”, kaut arī pilnībā tas nav iespējams. Turklāt viens no šādas izvairīšanās iemesliem tieši ir norādītie “Latvijas apstākļi”.

Iesākumam ir vērts palūkoties uz norisi, kas dēvējama par dzīves medicinizāciju un medicīnas socializāciju. Turklāt palīgos aicināšu katolisko domātāju Ivanu Illiču (1926–2002) un britu medicīnas vēsturnieku Roju Porteru (1946–2002), kaut gan pašu risinājumu iezīmē Mišela Fuko (1926–1984) virzība. To nākas īpaši uzsvērt, pie reizes arī paskaidrojot. Porters neņem nopietni Illiča un Fuko pētījumus, pat necenšas tos saprast, tomēr beigu beigās nokļūst pie līdzīgiem secinājumiem. Arī Fuko ir piesardzīgs pret Illiča secinājumiem, kā tas redzams viņa 1976. gada tekstā “Medicīnas krīze vai antimedicīnas krīze?” (Foucault 1994). Un runa ir par divus gadus iepriekš publicēto Illiča grāmatu “Medicīnas ierobežojumi” (Illich 2021), kuru arī pats izmantošu piedāvātajās pārdomās.

Dzīves medicinizēšanās un medicīnas sabiedriskošanā var fiksēt divas transformācijas. Viena no tām aizsākas 18. gadsimtā. Slimnīca kļūst par terapeitisku instrumentu un iekļaujas modernajās tehnoloģijās. Līdz tam slimnīca principā ir internēšanas iekārtojums jeb instruments, lai nošķirtu nabadzīgos, trūcīgos u. tml., nodrošinot viņiem nomiršanas vietu. Ārsts slimnīcā ir rets viesis, un viņš tur ir lielākoties nomiršanas vai atveseļošanās asistents. Taču 18. gadsimtā slimnīca sāk veidoties kā arhitektoniski sakārtota telpa nevēlamu iedarbību novēršanai, nevis funkcionēt kā pajumte dzīves apdalītajiem. Simboliski acīmredzot to var ietvert apzīmējumā “medicīniskā policija”, ja atsaucas uz klasiski monumentālo Johana Petera Franka (1745–1821) vairāksējumu darbu par medicīniskās policijas jeb medicīnas policijas sistēmu. Šādi top arī skaidrs, ka mūsdienīgā medicīna, dzīves medicinizēšana veidojas kā pārvaldības, uzraudzības diskursīva prakse vai ciešā sajūgtībā ar to. Turklāt ģenealoģiskajā tapumā svarīga loma (varbūt pat modeļa) ir militārajam hospitālim. Pirmkārt, vīri hospitālī ir uzraugāmi, lai tie neaizbēgtu; viņu transformēšanai par karavīriem ir lielas izmaksas. Otrkārt, viņi ir medicīniski ārstējami, lai tiktu izmantots viņu potenciāls. Treškārt, novērsama viņu simulācija, lai paliktu slimnīcā. Līdzīgi ir arī ar maritīmajām slimnīcām, tikai tur saimnieciskā problemātika (nelegālo preču ieviešana) vēl skaidrāk izvirzās priekšplānā. Vienkāršojot

var teikt, ka šajā transformācijā medicīna ir aicināta novērst nevēlamās saimnieciskās un politiskās sekas. Un šādā nozīmē slimnīca kļūst par terapeitisku līdzekli, kur svarīgs ir arī arhitektoniskais izkārtojums un darbības racionalizēšana.

Lai norādītu uz otro transformāciju, var atsaukties uz Illiča aprakstīto jatroģēno pandēmiju. Te gan nepieciešami daži paskaidrojumi, jo Illiča darbs ir pamfletisks un ņemami vērā viņa paša dzīves nogalē minētie skaidrojumi. Tomēr aizvien iespējams norādīt uz trim jatroģēnes aspektiem, proti, klīnisko, sociālo un kulturālo. Tiesa, Illiča aprakstu nedaudz pārkārtošu un piebildīšu, ka viņa izmantotie dati attiecas uz septiņdesmitajiem gadiem. Klīnisko jatroģēni, cik var spriest, Illičs saista ar antibiotikām un potēšanu, tomēr norāda uz lieko, nevajadzīgo terapiju un ārstu kā kaitētāju. Viņam līdzīgā formulējumā var teikt, ka runa ir par biomedicīniskās intervences tehniskajām sekām. Sociālā jatroģēne būtu šādas intervences netehniskās sekas. Saistībā ar to viņš norāda uz medicīnisko, medicinizēto atkarību, kuru tomēr atļaušos iekļaut klīniskajā jatroģēnē. Illiča piemērs ir aspirīna lietošana: 225 tabletes gadā uz vienu personu. Taču var minēt arī Portera norādi: 2,4 miljonu nevajadzīgu operāciju ik gadu ASV (Porter 2007, 686; 1974. gadā publiskotie dati). Savukārt manis veiktās pārvirzes skaidrojums ir norāde uz sabiedrības, cilvēku sazāļošanu un dažiem piemēriem, kuru izpratnei lieti var noderēt Portera vēsturiskais pētījums. Tādējādi varu atstāt arī ārpus iekavām jautājumu par antibiotikām, kas nodrošinājušas “slimības izraisītāju” rezistentumu.

Bet Portera pētījuma piesaukšana ļauj iesaistīt sarunā arī viņu un atgādināt viņa secinājumus. Viņš raksta par 19. gadsimtā notiekošo higienizāciju un bakterioloģizāciju. Vienkāršības labad to var skatīt kā divu paradigmu funkcionēšanu, neaizmirstot, ka vienlaikus tajā pašā gadsimtā norisinās pāreja no hipokratiskās jeb humorālās medicīnas uz pēchipokratisko medicīnu. Abu paradigmu funkcionēšana izvēršas “tropu medicīnā”, kuras sasniegumi mūsdienās aizvien tiek izmantoti. Tomēr Porters atgādina, ka “tropu medicīna” ir koloniālisma nodrošinājums, ka medicīna kalpo impēriskumam, attaisnojot kādas rases dominēšanu (Porter 2007, 483), ka koloniālisma apstākļos medicīna neattiecas uz vietējiem jeb aborigēniem (Porter 2007, 485), par kuriem gādā lielākoties visdažādākās misijas. Savukārt pieteiktie piemēri ir divi. Šarlaks jeb skarlatīna, proti, streptokoku izraisīta infekcijas slimība ir mazinājusies nevis terapijas, bet uzlabotu, veselīgāku dzīves apstākļu dēļ (Porter 2007, 449). Bet ar malāriju 20. gadsimta nogalē sirgst vairāk nekā sešdesmitajos gados. Starp citu, 20. gadsimtā ir bijusi visilgākā līdz šim zināmā holerā epidēmija – no 1961. līdz 1991. gadam. To piebilstu, lai atgādinātu izdaudzināto epidemioloģisko pāreju, kas raksturojot infekcijas ligu izzušanu.

Sociālo jatroģēni var raksturot kā populācijas kontroli, kad medicīnas sistēmu raksturo galvenokārt ekonomiskas, saimnieciskas intereses. Šo jatroģēni raksturo farmaceitiskā invāzija, slimību producēšana atbilstīgi farmācijas produktiem, preventīvisms, proti, apsteidzošā atbilde, kā arī veselības birokratizēšana. Plašākā nozīmē runa ir par monopolstāvokļa veidošanos, kad medicīna

funkcionē kā savrupināta varas sistēma, kas nekautrējas pārkāpt tradicionālo varu nošķirumu. Tomēr saistībā ar šo otro transformāciju svarīgāk laikam ir fiksēt veselības atsavināšanu, tās iekļaušanu tiesiskā režīmā; šīs transformācijas ietvaros “medicīna” darbojas kā iekļaušanas un izkļaušanas mašīnērija. Tiesa, šī atziņa pēc brītiņa varētu kļūt skaidrāka, tāpēc aprobežošos ar dažiem datiem. Illičs norāda, ka ASV “medicīnas sistēmā” darbojas gandrīz 5 miljoni cilvēku 200 profesijās un tikai 5 procenti ir ārsti (Illich 2021, 177). Porters norāda uz līdzīgiem datiem, paskaidrojot, ka šie 5 miljoni ir 5 procenti no strādājošo kopskaita un tikai katrs septiņpadsmitais ir ārsts (Porter 2004, 207) vai, kā norāda citā publikācijā – katrs piecpadsmitais ir ārsts (Porter 2007, 628). Tomēr svarīgāk ir pat kas cits – aptuveni 9 no 10 ārstiem nekad paši neārstē slimnieku (Porter 2004, 207; Porter 2007, 628). Precīzāk fiksējot transformāciju – neārstē pacientu jeb klientu. Paliekot medicīnas sfērā, nepieciešams norādīt uz mediķu profesionalizāciju jeb specializēšanos un līdz ar to nenovēršamo fragmentarizāciju. Savukārt tas paredz, ka, pat esot gatavs ārstēt cilvēku, mediķis to nevar izdarīt, jo principā ir specializējies kādā fragmentētā jomā.

Kulturālo jatroģenēzi Illičs raksturo ar sāpju izskaušanu un valodas tehnizāciju, kas vainagojas ar sāpju, ciešanu izpratnes noplicināšanos. Sāpju izskaušana attiecas uz intervences stratēģiju, proti, sazāļošanu, anestezēšanu plašā nozīmē. Nevajadzīgu pārpratumu novēršanai – noliegt šādas intervences vajadzīgumu un pat nepieciešamību labākajā gadījumā ir mūļķība. Tomēr nevajadzētu aizmirst, ka sāpju eliminēšana var izraisīt klīnisko jatroģenēzi, taču vēl svarīgāk būt paturēt vērā to, ko dēvē par “hroniskām sāpēm”, par cilvēkiem, kas spiesti sadzīvot ar sāpēm, neraugoties uz visiem medicīnas sasniegumiem. Savukārt valodas tehnizāciju var saistīt ar tādu fenomenu kā aleksitīmija, proti, nespēju verbalizēt savu emocionālo, garīgo stāvokli, drīz vien ļaujoties fiziski reaktīvām darbībām. Valodas tehnizācija, protams, atveidojas medicīniskajā žargonā, kura izpēte lai paliek lingvistu ziņā (kaut gan saskanīgs žargonisms iezīmē arī citas jomas, par to liecina visdažādāko “pratību” uzplaukums, liecinot, ka ar lingvistiskiem pētījumiem vien ir par maz). Kulturālo jatroģenēzi Illičs dēvē arī par simbolisko (Illich 2021, 199), paskaidrojot, ka runa ir par medicīnas nodrošinātiem izturēšanās veidiem un neprātīgiem priekšstatiem, kas ierobežo cilvēku vitālsvarīgo autonomiju.

Principā runa ir par sabiedriskošanu kā atsavināšanu, un savā ziņā sabiedriskošana arī ir atsavināšana, tomēr to var īstenot dažādi. Tāpēc acīmredzot arī Illičs uzsver autonomijas nozīmīgumu. Par to var liecināt šāds citāts: “Ja reiz sabiedrība ir organizēta tā, ka medicīna cilvēkus var pasludināt par pacientiem, jo viņi ir nedzimušie vai jaundzimušie, jo viņi atrodas menopauzē vai kādā citā “bīstamā vecumā”, tad iedzīvotāji nenovēršami zaudē daļu savas autonomijas attiecībā pret saviem dziedinātājiem.” (Illich 2021, 56) Iespējams, ka Illiča apsvērumi par jatroģeno pandēmiju ir mulsinoši, pārprotami, tos jebkurā brīdī var atvairīt kā teologa apsvērumus. Tomēr ne jau viņš viens raksta par dzīves medicīnizāciju. Var norādīt uz ārstu Parīnu piedāvāto skaidrojumu: “Virzību uz

domāšanu slimības, veselības, dziedināšanas un normalitātes jēdzienos mēs dēvējam par medicīncentrisku” (Parin 2000, 62). Un šāds medicīncentrisms vainagojas normopātijā. Iespējams, ka mūsdienu medicīna tieši cieš no normopātijas. Lai kā tas arī būtu, katrā skatījumā (arī medicīnas diskursīvajā praksē) ir aklais punkts, un tieši ar to arī vajadzētu mēģināt tikt skaidrībā, proti, atsegt nedomāto un varbūt pat nedomājamo. Vienkāršākā formulējumā – noskaidrot mūsdienu medicīnas aizspriedumus. Pat Porters vedina uz to, ka medicīnai no jauna nepieciešams definēt savas robežas (Porter 2007, 717). Taču šāda definēšana būtu vēlama publiska un sadarbībā tapuša, tā nebūtu atstājama “medicīniskās sistēmas” ziņā.

Centīšos piesardzīgi apkopot teikto. Porters norāda (Porter 2007, 578), ka dominē aizvien progresējošāka, iespējam bagātāka diagnosticēšana, bet ne ārstēšana. Un tas nebūt nav paradoksāli. Mūsdienu medicīnā dominē manipulācijas, nevis dziedināšana vai ārstēšana (*Behandlung*, nevis *Heilung*). Manipulācijas tiek veiktas saistībā ar slimībām un simptomiem, turklāt arī pašas manipulācijas ir normētas. Objekts nav cilvēks, kuram sāp un kurš cieš; cilvēks ir pārtapis par reparējamu objektu. Un šis objekts ir iekļauts dzīves biologizācijā vai, kā izsakās Illičs, cilvēks ir biologizēts par “kādu dzīvību” (Illich 2021, 204). Bet šī dzīvība ir bioķīmisku norišu komplekts vai fizikāli mehānisks, potenciāli kustības īstenojošs objekts. Tieši tas arī raksturo medicinizēšanās otro transformāciju. Un šādi slimnīca pārtop par veselības kombinātu. Tajā tiek reparēti objekti, un vienlaikus tā ir laboratorija, kurā tiek veikti pētījumi un eksperimenti. Vienlaikus medicīnas sabiedriskošana izvēršas par uzņēmējdarbību, kurā svarīgākais ir profīts. Turklāt acīmredzot ne jau ārsts ir galvenais profitētājs. Uzņēmējdarbībā, kas funkcionē līdzīgi “militārai mašīnerijai” (Porter 2007, 627), kā norāda Porters, ieguvēji lielākoties ir citi, un arī ārstu lielākajai daļai ārstēšana, dziedināšana drīzāk ir viņu darbības blakusefekts. Slimnīca ir kļuvusi par veselības kombinātu, kurā producē vai piedāvā saimnieciskiem un farmaceitiskiem priekšstatiem pieskaņotu veselību. Principā uz to jau tieši arī norāda attiecīgā dispozitīva apzīmējums – “veselības aprūpes sistēma”. Un tās centrā ir nevis slims vai slimojošs cilvēks, bet klients, kuru var apkalpot un var arī neapkalpot.

Medicīnas socializācija jeb sabiedriskošana izvēršas par uzņēmējdarbību, kurā dominē profīts, mode un patērniecība. Savukārt veselības atsavināšana pārtop tiesībās uz veselību, iekļaujoties dzīves juridizēšanas stratēģijā. Tūdaļ pat nepieciešams atzīmēt atziņu, ko fiksē Illičs un kas nav sveša arī Porteram, proti, runa ir par visas šīs diskursīvās prakses reliģiozitāti vai jaunu reliģiju (Illich 2021, 193). Iespējams, ka norises tiešām raksturo pilsonisko vai politisko reliģiju, var gadīties, ka abas reliģijas savijas. Uzskatāmi tas redzams Portera analizētajā (Porter 2007, 487 ff.) medicīnas internacionalizācijā, kas aizsākas 19. gadsimtā. Tas fiksējams arī 1948. gadā izveidotajā PVO, kurai priekšplānā principā ir labklājība, labklājīgums. Par abu reliģiju savīšanos var liecināt arī tas, ka Illičs jatrogēnās pandēmijas raksturošanai norāda uz cunftveidīgo monopolizēšanu un scientismu.

Nemaz ne tik daudzi ārsti veselības aprūpes sistēmā organizējas noteiktās “cunftēs”, “kliķēs”, “ģimenēs”.

Tas vien jau norāda uz nepieciešamību pārskatīt figūru “ārsts”, jo, var gadīties, to cenšas izprast ar novecojušu priekšstatu palīdzību. Tā kā medicīnas socializācijā esmu uzsvēris tās ekonomizāciju, proti, uzņēmējdarbību, kurai jānodrošina arī ekonomiskums, tad, manuprāt, figūras “ārsts” izpratne tikai iegūtu, ja to skatītu arī kā apkalpotāju un pārvaldnieku. Bet ierosmi un virzību varētu gūt Zīgfrīda Krakauera (1889–1966) darbā par *Angestellte* (Kracauer 2016). “Ārsts” ir šāds *Angestellte* – kalpotājs, darbinieks; burtiski – pieliktais; tas, kas pielikts pie veselības aprūpes sistēmas, ir tās funkcionārs, ierēdnis, menedžeris u. tml. Taču “ārsts” ir arī šīs saimniecības apsaimniekotājs, kuram svarīgāka ir saimniekošana, nevis ārstēšana. Pārformulējot abas transformācijas, var teikt, ka slimnīca tiek medicinizēta, lai novērstu nevēlamo saimniecisko iedarbību, otrajā transformācijā tā tiek socializēta un medicinizēta, lai nodrošinātu noteiktu saimniekošanas formu vai veidu.

Šādi kļūst iespējams pievērsties arī koruptīvajai ārstu ētikai. Pat vairāk – šādi varu nokļūt līdz norādei par Latvijas apstākļiem. Īstenībā es jau tikai vēlos citēt divas pasāžas. Starptautiskajā medicīnas ētikas kodeksā ir fiksēts, ka neētiski ir pieņemt jebkuras papildus maksas par sniegtajiem pakalpojumiem, pat ja pacients to dod labprātīgi (1c). Toties Latvijas ārstu ētikas kodeksā tiek pausts kaut kas cits: “Ārsts nevar pieņemt darba samaksu vai honorāru, kas var izraisīt viņa neatkarības ierobežošanu vai tās atstāšanu novārtā” (1.9). Citiem vārdiem sakot, izmantotais kodekss ir “ētisks” korupcijas pamatojums, galvenais, lai ārsts būtu pārliecināts, ka “atalgojums aploksnē” neietekmē viņa neatkarību. Iespējams, ka šādi kļūst skaidrāks arī saprotošais “kovids” Latvijā. Katrā ziņā, sestdienās un svētdienās Latvijā strauji mazinās laboratoriski apstiprinātais inficēto skaits. Iespējams, ka šādi kļūst skaidrāka arī laiku pa laikam atskanošā gaušanās par līdzestību. Ja nevar palīdzēt ar honorāru, kāda tur līdzestība, uz kuru nereti arī reducēta sadarbība. Šādi gan vērts (vismaz Latvijā) pētīt un pārdomāt visdažādākās fikcijas, tostarp par līdzestību poētiski nodēvēto sadarbību (compliance). Turklāt kāda gan var pastāvēt līdzestība, ja veselības aprūpes sistēmas ietvaros cilvēks ir reparējams objekts? Tomēr tas var netraucēt izvērsties kādai jaunai kampaņai par “pratīgumu”, piemēram, “veselības pratību”. Toties tas viennozīmīgi vedina pievērsties hipokrātiskai un pēchipokrātiskai medicīnai (Šuvajevs 2021, 16), atsaucot atmiņā pieļāvumu, ka hipokrātiskā medicīna vairāk sabeigusi nekā izārstējusi, un pieļaujot, ka pēchipokrātiskā medicīna šajā ziņā ir vēl produktīvāka.

Norādi uz “kritisko domāšanu” kā parodiju par domāšanu, saprašānu un atbilstīgu rīcību var paskaidrot ļoti vienkārši. Latvijā aizvien vēl nav publicēts neviens Paulu Freiri (*Paulo Freire*, 1921–1997) darbs vai pētījums par viņa idejām, kurās arī sakņojas tā sauktā kritiskā domāšana. Tāpēc varu tikai norādīt uz viņa konceptu conscientização, nosacīti – kontekstuālā apzināšanās. Un tieši to arī esmu centies izmantot, runājot par dzīves medicinizāciju un medicīnas

socializāciju. Savukārt saistībā ar akadēmisko prekariāto varu piebilst, ka tieši tāpēc arī biju spiests veidot apsvērumus pēc analogijas ar Illiča un Portera pētījumiem, jo Latvijas apstākļos nebūtu piedienīgi runāt par noturīgu akadēmiskās, zinātniskās pētniecības darbu. Taču gan par akadēmisko prekariātu, gan par tagadējo izglītības sistēmu ir rakstījis arī Konrads Pauls Līsmans grāmatā “Izglītība kā provokācija” (Liessmann 2017), uz kuru norādu saistībā ar unificēta funkcionāļa producēšanu, deprofesionalizāciju un idiotizāciju. Zīmīgi, ka arī Līsmans par izglītību runā kā par jauno reliģiju. Visai ticams, ka šāds skatījums var atsegt svarīgu problemātiku, vēl jo vairāk tad, ja ņem vērā Emīlio Džentiles darbu par politisko reliģiju (Gentile 2018). Jo arī “izglītības sistēmā” dominē uniformēšana, apgalvojot pretējo. Turklāt ņemams vērā, ka “medicīnas sistēma” un “izglītības sistēma” pārklājas. Savukārt tas vēlreiz ļauj norādīt uz “Latvijas apstākļiem”, kad statistikas datus nav gūstama precīza informācija par šajās sistēmās funkcionējošajiem un “ārstu” vai “skolotāju” skaitu attiecībā pret visiem funkcionāļiem.

Gan medicīnas, gan izglītības sistēma ir producējošs iekārtojums, kurā tiecas producēt vēlamo, dominējot saimnieciskām, ekonomiskām interesēm. Kā vienā, tā otrā gadījumā norisinās atsavināšana. Vienā gadījumā cilvēks kļūst par reparējamu objektu, bet otrā – par izglītojamu objektu. Vienā gadījumā dziedināšana ir iekārtojuma funkcionēšanas blakusefekts, arī “izglītības sistēmas” gadījumā izglītošana acīmredzot ir šādas sistēmas funkcionēšanas blakusefekts. Abos gadījumos svarīga ir attiecīgo diskursīvo prakšu analīze un apjēgšana, nevis paļaušanās uz personām, idejām un tehniskiem risinājumiem. Turklāt vēl svarīgāk būtu fiksēt pārrāvumus diskursīvajās praksēs, kas iezīmē jauno dispozitīvu, “ielāgojumu” tapšanu. Tas ļautu fiksēt arī iepriekšējo sistēmu un priekšstatu hipokratisko seju.

Atsauces

- Foucault, M. (1994). *Dits et écrits*. Paris: Gallimard. T. 3. Nr. 170.
- Gentile, E. (2018). *Le religioni della politica. Fra democrazie e totalitarismi*. Roma: Laterza, Ediz. 7.
- Illich, I. (2021). *Die Nemesis der Medizin. Die Kritik der Medikalisierung des Lebens*. München: Beck. 6. Aufl.
- Kracauer, S. (2016). *Die Angestellten*. Frankfurt/M.: Suhrkamp. 14. Aufl.
- Liessmann, K. P. (2018). *Bildung als Provokation*. Wien: Zsolnay. 4. Aufl.
- Parin, P., Parin-Metthèy G. (2000). *Subjekt im Widerspruch*. Giessen: Psychosozial.
- Porter, R. (2007). *Die Kunst des Heilens. Eine medizinische Geschichte der Menschheit von der Antike bis heute*. Berlin: Springer.
- Porter, R. (2004). *Geschröpft und zur Ader gelassen*. Zürich: Dörlemann.
- Šuvajevs, I. (2021). Dzīve ar sērgu: retrospektīvi un prospektīvi apsvērumi. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 2, 6.–23. lpp.

Dialoga un kritikas neiespējamība iekšējo konfliktu draudos: *woke* vs. *based*

Māris Kūlis

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

Šī raksta nolūks ir uzdot tematu atverošu jautājumu par teorētiski ideoloģisku, taču arvien vairāk arī politiska aktīvisma izraibinātu konfliktu Rietumu intelektuālajā telpā, vispirms Amerikas Savienotajās Valstīs (ASV). Uzreiz jāpiebilst, ka iztirzājamās opozīcijas – politiskās, teorētiskās, ideoloģiskās – robežas nav skaidras gan idejiskā, gan ģeogrāfiskā nozīmē, tomēr ir skaidrs, ka kaut kāda opozīcija ir, pat ja tai šobrīd nav nostiprinājies viens un trāpīgs apzīmējums. Dažkārt tiek runāts par t. s. kultūras karu (culture war), kas ietver asas diskusijas par tādiem tematiem kā aborti, homoseksualitāte, transseksuāļu tiesības, pornogrāfija, multikulturālisms u. c. tematus, kas skar sabiedriska mēroga vērtības, dzīvesveidu un morālās izvēles. Varētu arī runāt par konfliktu starp liberālismu un autoritārismu, progresu un reakcionārismu utt. Šajā rakstā pagaidām es apskatīšu pretnostatījumu starp *woke* un *based*. Nākamais jautājums ir par šīs opozīcijas ietekmi uz sabiedrisko kārtību. Vispirms tas ir jautājums par *woke* ambīcijām mainīt pastāvošo kārtību, taču ne mazāk svarīgi ir jautāt par sabiedrības iekšējo konfliktu iespējamību no konfliktu, revolūciju izcelšanās vēstures un teorijas skatpunkta.

Woke vs. based

Gan *woke*, gan *based* ir angļu valodas slenga vārdi, kas ir kļuvuši par amerikāņu politiskā diskursa ievērojamu sastāvdaļu. Precīzs šo abu apzīmējumu novietojums politiskajā kompasā ir apgrūtināts ne tikai tāpēc, ka šie jēdzieni nav skaidri definēti, bet arī tāpēc, ka pats politiskais kompass ir kļuvis zināmā mērā anahronisks. Arvien sarežģītāk ir runāt par skaidru iedalījumu liberālismā un konservatīvismā, kreisumā vai labējumā, autoritārisma vai demokrātisma, jo nereti dažādas politiskās kustības pieņem it kā nesavienojamas iezīmes. Tieši tā varētu teikt par *woke* kustību, kas zem atbrīvošanās karoga nereti parāda apspiedošas, neiecietīgas iezīmes. To pašu var teikt arī par *based* vai reakcionāri konservatīvo spārnu. Nedz *woke*, ne *based* nav filosofijas vai politikas zinātnes jēdzieni, tie ir pilsoniskā pašiniciatīvā radušies saukļi. Izsakoties ļoti vispārīgi, *woke* ir tie, kas “modušies” no apspiestības, bet *based* turpina turēties pie saknēm un zemes. Izsakoties filosofijas analogijās: mākoņu stūmēji pret zemes arājiem; utopija pret iesakņotību.

Apzīmējuma *based* vēsture ir daļēji skaidra. Līdz pat 21. gadsimta sākumam jēdzienu *basehead* un *freebased* (specifisks kokaīna veids) lietoja, lai apzīmētu narkomānus, lielākoties t. s. kreka (smēķējamā kokaīna kristalizēta forma) lietotājus. Tomēr šī nozīme ir strauji zaudējusi atpazīstamību. To lielā mērā sekmēja reperis Lil B, kurš šim jēdzienam piešķīra jaunu nozīmi: *based* ir tāds, kuram

nerūp, ko citi par tevi domā; patiesi pret sevi; dzīvo, kā pats vēlas. Intervijā Lil B izsakās: “*Based* nozīmē būt pašam par sevi. Nebaidīties no tā, ko cilvēki par tevi domā. Nebaidīties darīt to, ko vēlies darīt. Būt pozitīvam. [...] Es šo negatīvo nozīmi pārvērtu par pozitīvu. Es sāku to pieņemt, piemēram, “Jā, es esmu *based*”.” (Complex 2010) Laika gaitā arī šī nozīme ir acīmredzami mainījusies, lai gan saglabājusi savu jauno, pozitīvo nokrāsu. Arvien biežāk to savā leksikā ir pārņēmuši t. s. labējā spārna pārstāvji, pozicionējoties pret *woke*. Te jāuzsver, ka jēdziens *based* ir jāizprasa konkrētā kontekstā, kas tam piešķir specifisku nozīmi. No vienas puses, šis jēdziens apzīmē “pamatotību”, atbilstību faktiem, īstenībai u. tml. Tomēr šajā rakstā uzmanība pievēršama nozīmei, kas ir saprotama attiecībā pret postmodernisma, sociālā konstruktīvisma u. tml. idejām. Proti, *based* ir tāds, kas pamatojas “īstenībā” atšķirībā no teorijām, kas objektivitāti noliedz.

Atšķirībā no *based*, kas savu nozīmi gūst atsaucēs uz (nedefinētu) tradīciju, *woke* ir sarežģītāka parādība. Šī jēdziena saknes ir cieši saistītas ar ASV melnādaino iedzīvotāju subkultūru. Vārds *woke* ir ticis lietots gluži vienkārši ar nozīmi “būt nomodā”, taču arvien biežāk to lieto ar nozīmi “būt modram” pret rasisma izpausmēm. Ar *woke* kustību tiek saistīta nostāja, ka krāsainie cilvēki cieš no sistēmiska un institucionāla rasisma; ka baltajiem amerikāņiem ir nepelnītas privilēģijas, bet afroamerikāņi ir pelnījuši reparācijas par ciešanām; *woke* apšaubā amerikāņu pārkumu (*american exceptionalism*) ideju. Būtisks elements ir pārliecība, ka ASV tiesībsargājošās institūcijas savā būtībā ir izveidotas tā, ka vienmēr un visur diskriminēs krāsainos cilvēkus, un tieši tāpēc tās būtu jālikvidē un vietā jārada radikāli citādas. Laika gaitā *woke* pašizpratne ir arvien paplašinājusies, ietverot sistēmiska seksisma, seksualitātes, audzināšanas un citus tematus.

Woke kustības raksturojumos centrālo lomu ieņem divas piedēvētas iezīmes: vēršanās pret rasismu jeb antirasismu (*anti-racism*) un postmodernisms. Abas iezīmes prasa paskaidrojumus, jo, tuvākā aplūkojumā, tās ir problemātiskas. Rasisma tematā ir saskatāmas reliģiskas izturēšanās iezīmes, bet postmodernisms tiek izmantots selektīvi kā filosofiska nostāja vulgarizēta aktīvisma formā.

Visnotaļ nikns *woke* kritiķis Džeimss Lindsejs (*James Lindsay*) izklāsta postmodernisma pamatpostulātus: zināšanas un patiesība ir sociāli konstruētas; patiesība ir sociālās varas funkcija, bet vara ir savtīga; iedomas par objektīvu patiesību īstenībā ir varas spēles, kā leģitimizēt noteiktas sociālās vienošanās; objektivitāte praktiski nav sasniedzama, jo to konstruē valoda, bet valodu vada vara (Lindsay & Nayna 2020).

Citviet Lindsejs raksta, ka Frankfurtes skolas kritiskajā teorijā pasaule liek aplūkota lielākoties kā sociāls konflikts, kas norisinās starp apspiedējiem un apspiestajiem. Mūsdienu “kritiskā sociālā taisnīguma” mācība sevi pamatojot ar “savdabīgu metafiziku”, kurā pasauli veido savstarpēji saistītas, diskursīvi uzturētas varas sistēmas. Šīs varas sistēmas uzturot apspiešanu, bet kritiskā teorija spējot tās dekonstruēt. Lindseja skatījumā, tā esot “maniheistiska morāla cīņa kosmiskos apmēros”,

lai upurus atbrīvotu no metafiziskas, visu pārklājošas bezpersoniskas apspiestības neredzamām valģiem. Savukārt epistemoloģijā realitāte tiek pārdefinēta kā “izdzīvota realitāte” (*lived reality*), ko pilnībā nosaka valdošās varas sistēma (Lindsay 2020).

Šādi raksturojumi, lai gan nav pilnīgi aplami, tomēr pavisam noteikti nav precīzi. Cita lieta, ka viņa sniegtais raksturojums varētu būt pamatots, ja pievērsamies postmodernismam *darbībā*. Šķiet, ka šo atšķirību pamana arī pats Lindsejs, lai gan nav skaidrs, vai līdz galam to izprot. Proti, viņš piemin “lietišķo” (*applied*) postmodernismu, ko varētu saprast kā postmodernisma filosofijas iedzīvināšanu praksē pa politiskā aktīvisma ceļiem. Lindsejs pat piemin konceptuālo pavērsienu 80. gadu beigās un 90. gadu sākumā ASV intelektuālajā telpā, kad klajā nāca Kimberles Krenšovas (*Kimberlé Crenshaw*) grāmata “Kartējot nomales” (*Mapping the Margins*), ieviešot interseksionalitātes jēdzienu.

Ejot soli tālāk un skatoties uz 21. gadsimta otrās desmitgades *woke* kustību, varētu visnotaļ droši teikt, ka arī lietišķums ir attīstījies tālāk un nu jau arvien mazāk var runāt par kritisko teoriju, postmodernismu u. c. teorijām, bet tā vietā jāanalizē politiskais aktīvisms. Gluži kā Ļeņins noveda Hēgeli un Marksu līdz revolucionāram teroram Krievijā; līdzīgi kā *Islāma valsts* pārinterpretēja islāmu, arī *woke* ir populistiska kustība, kas filosofiskas idejas ir novedusi pie masām jeb vulgarizējusi. Bez šaubām, *woke* ir pieņēmusi postmodernās filosofijas žargonu un, domājams, arī idejas, tomēr to konsekventa un loģiski nepretrunīga lietošana ir apšaubāma.

Lindseja sniegtais postmodernisma un kritiskās teorijas raksturojums patiešām nešķiet adekvāts attiecībā pret *īstu* postmodernismu, tomēr tas visnotaļ labi ilustrē gan pastāvošo situāciju kultūras karos, gan vulgāro postmodernismu *woke* izpildījumā. Jā, Lindseja raksturojumi ir pavirši vai neatbilstoši, selektīvi, taču tikpat pavirši tie ir arī *woke* izmantojumā pret sevi. Tieši te parādās otrs *woke* un *based* konflikta raksturojums, proti, reliģijas iezīmes.

Woke kustības reliģisko aspektu var labāk saprast amerikāņu civilās reliģijas kontekstā, ko 20. gadsimta otrajā pusē aprakstīja Roberts N. Bella (*Robert N. Bellah*). Īsi sakot, viņš argumentēja, ka ASV notikusi idejiska kustība prom no kristietības uz pilsoniskajiem ideāliem, kuri savukārt nokļuvuši tradicionālo reliģisko ideju vietā. Tādējādi izveidojusies situācija, ka amerikāņu sabiedrība savu valsts iekārtu, pilsonisko sabiedrību, amerikāniskos ideālus uzskata par kaut ko svētu, pat sakrālu (Bellah 1967, 3–4). Patlaban varētu izteikt minējumu, ka veco civilo reliģiju aizstāj jauna reliģija – *woke* kults. Rasisma pētnieks Džons Makvorters (*John McWhorter*) šajā sakarā raksta, ka tieši rasisma apkarošanas jomā ASV ir vērojama reliģisko elementu iznākšana priekšplānā: māņticība, garīdzniecība, iedzimtais grēks, evaņģēliskums, apokaliptiskums, ķeceru vajāšanas, veco ticību aizstāšana (McWhorter 2021, chap. 2).

Uz asociācijām ar reliģisku kultu vedina jau pats kustības nosaukums *woke*, modrības un mošanās jēdzieni. Kustības kontekstā tiem piemīt īpašs cēlums, pacilātība, piederība kopienai, kas ir

aplaimota ar īpašām zināšanām par velnišķajām “strukturām”. Citiem vārdiem, *woke* gadījumā ir vērojama postmodernisma tehnisku jēdzienu *sakralizācija* un, pretējā virzienā, reliģiski piesātinātu terminu ienešana filosofiskajā diskursā. Daži piemēri: *woke* kā atdzimšana vai piedzimšana no jauna, privileģētība kā samaitātība, kā iedzimtais grēks atcelšana (*cancellation*) un ekskomunikācija, pastāvošā situācija kā pasaule pēc grēkā krišanas, atbildība nākotnes priekšā kā dievišķā tiesa utt. (Lindsay 2020).

Woke kustībā īpaša loma ir rituāliem, kuros tiek apspēlēta baltādaino cilvēku loma strukturālās netaisnības izveidošanā un uzturēšanā.¹ Pestīšana ir sasniedzama, publiski izrādot nožēlu (no apņemšanās paziņojumiem līdz kāju mazgāšanai), kas vedīs pie atdzimšanas jeb *woke* stāvokļa. (Piemēram, ASV publiska melnādaino cilvēku kāju mazgāšana kā vainas izpirkšana; sk.: Lenthang 2020). Šādā pasaules skatījumā problemātisks kļūst atbildības temats, jo “sistēma” ir pacelta transcendences augstumos. Upuris ir kā svētais, kura līdzvainīgums paša bēdās nedrīkst tikt apšaubīts, jo tādējādi tiktu apšaubīta visa sistēma – gan tās pastāvēšana, gan tās interpretācija, taču tā būtu zaimošana.

Varētu pamatoti teikt, ka cīņa pret rasismu ir redzamākā *woke* kustības daļa, tomēr būtu maldinoši teikt, ka tā ir kustības reliģiski filosofiski mitoloģiskie pamati.² *Woke* nežēlastībā kritušais Brets Vainšteins (*Bret Weinstein*) to attiecina uz daudz fundamentālākām norisēm. Viņš skaidro, ka konflikts nav par runas brīvību – tas ir par visu civilizāciju, turklāt esot vērojams, ka šī ideoloģija izejot ārpus universitātēm, ietiecoties lielajos tehnoloģiju uzņēmumos: “Doma, ka tava patiesība ir tikpat laba kā manējā, ka visas patiesības ir vienlīdzīgas – ja šāda pārlicība tiek ievazāta institūcijās, uz kurām balstās civilizācija, tad civilizācija sabruks!” (Nayna 2019). Šāds vērtējums varētu būt pārspīlēts, tomēr tas nav aplams. Par *woke* kustību var teikt, ka tajā ir skaidri nošķirtas divas kultūras, jaunā un vecā, kuras ir radikāli antagonistiskas. *Woke* redz savi kā jauno apgaismību. Kants teica, ka dzīvojam apgaismības, nevis apgaismotā laikmetā un līdz gaismai vēl jāgaida. Bet tagad, kā rādās, gaisma austot, tie gaismas laiki esot pienākuši. Turpinot filosofiskas analogijas, Hēgelis runāja par pūci krēslā – tad notiek filosofija. *Woke* laikos, kad diena aususi, pūcei, t. i., filosofijai ir jāguļ, jo pienācis laiks aktīvistiem.

¹ Mūsdienā ASV universitātēs patiešām ir notikušas reliģiskiem, sektantiskiem rituāliem līdzīgas performances, kurās tiek pieprasīta skaļa, klaja un neapspriežama savas pozīcijas izteikšana. Spilgts piemērs ir Evergrīna universitātes Vašingtonā Daudzveidības komisijas pasākums, kurā dalībnieki tika aicināti sakāpt iedomātā kanoē laivā un irties uz jauniem sociālā taisnīguma krastiem. Sk.: piemēram: “Evergreen's LEGENDARY Canoe Meeting”, <https://www.youtube.com/watch?v=IHM7SUFIE8w>. (04.11.2022.)

² Kādā populārā žurnālistikas rakstā tiek uzskaitītas atziņas, kas jāievēro katram baltādainajam cilvēkam: baltajiem cilvēkiem runāt par rasi ir neērti, bet krāsainajiem cilvēkiem tā ir nepieciešamība; jūs gūstat labumu no balto priekšrocībām; krāsainie cilvēki drīkst dusmoties par rasismu un jums šīs dusmas ir jāpieņem; ikdienas rasisms ir viltīgs; tavai balsij nevajadzētu būt centrā; nepastāv reversais rasisms. Šajā uzskaitījumā uzmanību pelna normatīvisms, pat diktatorisms, ar kādu tiek pieteikts temats – šaubīšanās vai jautāšana nav pieļaujama. Drīkst tikai klausīt, atzīt, paklausīt un rīkoties. Sk.: Gray & Samakow, 2015.

Iekšējie kari

Iepriekš sniegtais filosofisko, ideoloģisko orientāciju apraksts, konflikta iezīmēšana bieži ir skatīta no t. s. kultūru kara perspektīvas, vairāk uzsverot “kultūras”, nevis “kara” aspektu. Tomēr šo pretstāvi var pamēģināt aplūkot revolūciju vēstures un teorijas kontekstā, jautājot par kultūras kara pārtapšanu materiālā karā.

Lai sāktos karš, kaut vai apvērsums, revolūcija, grautiņi, nepieciešamas kaut kādas ierosas. Tas ir temats, kuram daudz ir pievērsušies terorisma pētniecības teorētiķi, tiecoties noskaidrot, kuros gadījumos situācija attīstās tā, ka ved pie teroristu organizāciju tapšanas. Tomēr šis temats ir plašāks un senāks. Kā nozīmīgs pieturas punkts jāmin Harija Ekšteina (*Harry Eckstein*) raksts “Par iekšējo karu etioloģiju” (*On the Etiology of Internal Wars*), kurā nošķirti konfliktus tieši ierosinošie notikumi (dzirksteles, kas piešķiļ uguni) un to dziļākās saknes, pamats (degmaisījums kultūrā, politikā, ekonomikā u. c.). Citiem vārdiem, runa ir par konfliktu priekšnosacījumiem (*preconditions*) un ierosinātājiem (*precipitants*) (Eckstein 1965, 133–163).

Pētnieciskajā literatūrā laika gaitā ir tapuši arī citi konfliktu izcelšanās klasifikācijas mēģinājumi. Piemēram, attiecībā uz terorismu cēloņiem Tūre Bjurgo (*Tore Bjørgo*) izšķir četrus līmeņus. Vispirms, Bjurgo runā par strukturāliem cēloņiem kā demogrāfisko nelīdzsvarotību, globalizāciju, strauju modernizāciju u. tml. Tie ir konflikta priekšnosacījumi, kas pastāv abstraktā makrolīmenī un tāpēc tos ir grūti pamanīt. Nākamais, otrais līmenis ir terorismu veicinošie cēloņi – tie terorismu padara iespējamu vai pat pievilcīgu, piemēram, dinamīta izgudrošana anarhisma kustības laikā, sociālie mediji *Islāma valsts* laikā u. tml.

Ejot no abstraktākiem uz konkrētākiem cēloņiem, trešais līmenis ir t. s. motivējošie cēloņi kā konkrētas, personiskas dusmas. Kā uzsver Bjurgo, te jāņem vērā, ka ideologi un politiskie līderi dažkārt spēj strukturālā līmeņa problēmas pārcelt uz individuālās motivācijas līmeni. Visbeidzot, ceturtais līmenis ir ierosinošie (*triggering*) cēloņi, kas tieši izraisa terora aktus vai cita veida konfliktus (Bjørgo 2005, 3–4).

Pirms atgriezties pie *woke* un *based*, jāpiemin vairāki apsvērumi. Ekšteins savā rakstā parāda, ka dažādi ierasti par nozīmīgiem uzskatīti konfliktu cēloņi nebūt tādi nav. Piemēram, konfliktu vēsture parāda, ka nabadzība nebūt nav revolūciju nosacījums. Tā vietā, nozīmīgāka ir pārmaiņu dinamika, turklāt nav svarīgi – kurā virzienā. Pirms dažādām revolūcijām ir bijusi gan ekonomiska izaugsme, gan pagrimums. No tā tomēr nav jāsecina, ka politiskās vardarbības ierosas nav saistītas ar ekonomiskajām tendencēm. Analizējot revolūciju vēsturi, Ekšteins konstatē, ka tikai ilgtermiņa tendences ir nebūtiskas, bet īstermiņa tendencēm ir lielāks svars. Precīzāk sakot, pirms iekšējiem konfliktiem mēdz būt gan ekonomiska izaugsme, gan pagrimums (Eckstein 1965, 141–143). Turklāt jāņem vērā arī skatījuma izjūta, kas var nesakrist ar patiesajiem ekonomiskajiem rādītājiem (piemēram, “nabadzīgās” ASV un “bagātā” Krievija).

No *woke* un *based* konflikta skatpunkta svarīgākais ir kultūras aspekts. Ekšteins norāda uz teorijām, ka iekšējos karus izraisa izmaiņas elitē un ka lielā mērā var neņemt vērā nemierniekus. Ekšteins atsaucas uz Gaetāno Moskas (*Gaetano Mosca*) idejām: ja cilvēka elementārās dzīves vajadzības ir apmierinātas, tad tikai viena lieta var likt sacelties pret saviem valdniekiem, un tā ir viņu sajūta, ka valdnieki dzīvo pilnīgi citā vidē, ka viņi ir “nošķirti” no saviem padotajiem kaut kādā īpašā, dziļā kultūras vērtību nozīmē. Citiem vārdiem, sabiedrisko neapmierinātību nereti izraisa atsvešinātība no savas elites, kura tādējādi zaudē pēdējo legitimitāti. Citiem vārdiem, lai gan elite ir bijusi apspiedoša vai pat uztverta kā ļauna, tā tomēr ir bijusi “savējā”. Secinājums ir tāds, ka tikai pati elite var graut savu politisko stāvokli (Eckstein 1965, 151).

Atskatoties uz *woke* un *based* aprakstu, var izteikt minējumu, ka tajā ir saskatāms klajš kultūras konflikts. Situāciju satraucošu padara tas, ka *woke* idejas ir elitāras vairākās nozīmēs. Vispirms, *woke* ideoloģija sevi uzskata par revolucionāru avangardu, kas radikāli mainīs pastāvošo kārtību pat strukturālā līmenī. Reliģiskā dimensija, kas uzsver mošanās metaforu, vienlaikus pagēr, ka otrā pusē ir guļošie, nejēgas, neiesvētītie – tā ir nevis dažādu viedokļu satikšanās dialogā, bet cīņa starp gaismu un tumsu. Iekšējo konfliktu iespējamības nozīmē vērā jāņem, ka ASV ir vērojama politiskās elites ievērojamas daļas piesliešanās *woke* virzienam, un pat vēl vairāk – ASV informācijas tehnoloģiju megakorporāciju atklātais atbalsts *woke* ideāliem. Šādā situācijā, kad elite, pieņēmusi *woke* idejas, zaudē sabiedrības lielas daļas uzticību un tādējādi vairo konfliktu riskus.

Bez šaubām, ASV vēsture ir parādījusi noturīgu un spēcīgu demokrātisko ideālu pastāvēšanu, kas ļauj domāt, ka arī *woke* un *based* konflikta gadījumā sabiedriskās kārtības izmaiņas varētu notikt bez lieliem satricinājumiem, lai gan *Black Lives Matter* grautiņi varētu liecināt par pretējo. Lai nu kāda būtu ASV sabiedrības iekšējā dinamika, jautājums paliek atklāts, jo kultūras atšķirības ir radikālas.

Raksts tapis VIAA 1.1.1.2. “Pēcdoktorantūras pētniecības atbalsts” projektā un TERROR – “Saprast teroru: fenomenoloģiski-hermeneitiskā metodoloģija terorisma pētniecībai” (1.1.1.2/VIAA/4/20/607).

Atsauces

- Bellah, R. N. (1967). Civil Religion. *America. Daedalus*, 96 (1), pp. 1–21. <http://www.jstor.org/stable/20027022>.
- Bjørge, T. (ed.) (2006). Introduction. In *Root causes of terrorism: Myths, reality, and Ways Forward*. London: Routledge, pp. 1–15.
- Complex. (2010). *Lil B Talks Getting Sucker Punched, Gay Rumors, & Drake Envy*. June 10, 2010. Pieejams: <https://www.complex.com/music/2010/06/lil-b-talks-getting-sucker-punched-gay-rumors-drake-envy>. (04.10.2022.)
- Eckstein, H. (1965). On the Etiology of Internal Wars. *History and Theory*, 4 (2), pp. 133–163. <https://www.jstor.org/stable/2504149>.
- Gray, E., Samakow, J. (2015). 11 Things White People Need To Realize About Race. *Huffpost*, 23.06.2015. Pieejams: https://www.huffpost.com/entry/11-things-white-people-need-to-realize-about-race_n_55b0009be4b07af29d576702. (04.11.2022.)
- Lenthang, M. (2020). White Police Officers and Community Members Wash the Feet of Black Faith Leaders in North Carolina to ‘Express Humility and Love’. *Daily Mail Online*, 7.06.2020. Pieejams: <https://www.dailymail.co.uk/news/article-8397065/White-police-officers-community-members-wash-feet-black-faith-leaders-protest.html>. (04.11.2022.)
- Lindsay, J. (2020). A First-Amendment Case for Freedom from the Woke Religion. *New Discourses*, 09.09.2020. Pieejams: <https://newdiscourses.com/2020/09/first-amendment-case-freedom-from-woke-religion/>. (04.10.2022.)
- Lindsay, J., Nayna M.. (2020). Postmodern Religion and the Faith of Social Justice. *New Discourses*, 18.06.2020. Pieejams: <https://newdiscourses.com/2020/06/postmodern-religion-faith-social-justice/>. (04.10.2022.)
- McWhorter, J. (2021). *Woke Racism: How a New Religion Has Betrayed Black America*. New York: Portfolio/Penguin.
- Nayna, Mike. (2019). *Part three: The Hunted Individual*. Documentary film directed by Mike Nayna. YouTube. Pieejams: <https://youtu.be/2vyBLCqyUes>. (04.10.2022.)

Kritiskās domāšanas apgūšana militārajā jomā – izaicinājumi un specifika

Andris Hiršs

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

Ievads

Pirmajā acu uzmetienā var šķist, ka militārajā jomā nav daudz vietas kritiskajai domāšanai, jo tajā akcents ir likts uz disciplīnu, pakļaušanos pavēlēm. Zvērests, kuru dod katrs Latvijas karavīrs un zemessargs, ietver sevī frāzi, kurā militārpersona apņemas “bez ierunām pakļauties militārajai disciplīnai, vienmēr pildīt savu priekšnieku pavēles un rīkojumus”. Latvijas Nacionālie bruņotie spēki reklāmas kampaņās, kuras pēdējā laikā tiek izvērstas arvien plašāk, aicinot pilsoņus saistīt savu ikdienu ar militāro dienestu, akcentē fizisko sagatavotību, drosmi un aktīvu dzīvesveidu. Ierindas karavīrs tiek vizualizēts kā labi trenēts un vadībai paklausīgs subjekts, kurš ietver sevī tās kvalitātes, kuras savulaik raksturoja Platons dialogā “Valsts”, salīdzinot sargus ar labi audzinātiem suņiem, kuriem piemīt drosmē, izturība un niknums (Platons 1982, 62). Var rasties priekšstats, ka šajā jomā subjekta intelektuālajai kapacitātei ir visai otršķirīga loma. Taču tas ir tikai pirmais, virspusīgais iespaids, kas turklāt ir maldīgs.

Latvijas Nacionālajā aizsardzības akadēmijā arī var novērot līdzīgu izpratni, kad jāpasniedz loģika un argumentācija 1. kursa kadeti, kuri redz pretrunu starp kritiskās domāšanas principiem un militārās disciplīnas prasībām. Taču augstāka līmeņa kadeti un, piemēram, Instruktoru skolas audzēkņi vairs šādu pretrunu nesaskata. Domājams, ka šo atšķirību ir visai viegli izskaidrot – pieredzējušākas un augstākstāvošas militārpersonas, atšķirībā no gluži jauniem kadeti, apzinās, ka līdztekus disciplīnai karavīriem nākas saskarties arī ar dažādām nestandarta situācijām, jāpieņem patstāvīgi lēmumi, galu galā – jāspēj gan saprast viņiem dotās pavēles, gan arī tās jāprot izskaidrot citiem.

Rietumu pasaulē kritiskā domāšana ir kļuvusi par vienu no elementiem militāro līderu izglītībā. ASV Aizsardzības institūtā tiek docēts lekciju kurss “Kritiskā domāšana militārajiem līderiem”, kurā īpašs akcents ir likts uz dažādu stratēģiju izvērtēšanu, ASV Militārajā akadēmijā ir ieviests kurss “Informācija un kritiskā domāšana”, lai nostiprinātu kadetu prasmes analizēt informāciju, NATO skolā tiek pasniegti kursi, kuros nozīmīga loma ir atvēlēta kritiskajai domāšanai. Kopumā ir redzama tendence, kuru pirms diviem gadiem raksturoja ASV militārā vadība, norādot – mēs vēlamies, lai karavīri domā kritiski, nevis akli seko pavēlēm (Bouygues 2009).

Taču, atzīstot, ka kritiskā domāšana ir nepieciešams elements militārpersonu sagatavošanā, rodas jautājums – kā to darīt un ar kādu specifiku šajā jomā ir jārēķinās? Skaidrot kritiskās domāšanas

principus, piemēram, humanitāro disciplīnu audzēkņiem, kuri ikdienā strādā ar tekstiem, tos gan lasot, gan rakstot, nevar gluži tāpat kā kadeti, kuru ikdiena paiet lielākoties dažādos fiziskos treniņos un jaunu iemaņu iegūšanā, darbojoties ar ekipējumu un apbruņojumu, jo abām grupām ir ne tikai būtiski atšķirīgas fona zināšanas, bet arī redzējums par savas jomas vajadzībām un izaicinājumiem.

Lai arī tādas bāzes zināšanas kā spriedumu, slēdzienu, premisu un secinājumu atpazīšana nesniedz iespējas plašām variācijām, ja neņem vērā tādu piemēru izvēli, kas būtu pielāgojami konkrētai mērķauditorijai, dažādas pieejas ir iespējamas, pievēršoties kritisko principu praktiskajam lietojumam. Studentiem, kuri strādā ar tekstiem, kritiskā domāšana sniedz instrumentus tekstu izvērtēšanai un analizēšanai, kā arī savu akadēmisko tekstu plānošanai un rakstīšanai. Šādā virzienā ir izstrādātas arī daudzas augstskolu audzēkņiem paredzētās mācību grāmatas kritiskajā domāšanā. Savukārt militāro mācību iestāžu audzēkņi ikdienā ievērojami mazāk strādā ar tekstiem. Tāpēc šajā laukā kritisko domāšanu, iespējams, ir veiksmīgāk pasniegt ne tik daudz kā tekstu analizēšanas instrumentu, bet gan kā problēmu risināšanas modeli.

Paula un Elderes modelis

Dažādi autori savos pētījumos ir konstruējuši tāda tipa modeļus. Vienu no tiem izstrādāja filosofijas doktors Rihards Pauls (*Richard Paul*) un psiholoģe Linda Eldere (*Linda Elder*). Pētnieki par kritiskās domāšanas mērķi redz dažādu problēmu risināšanu, atbilžu meklēšanu uz komplicētiem jautājumiem (Paul & Elder 2014, 2). Savā "Īsajā ievadā kritiskajā domāšanā. Koncepti un līdzekļi" Pauls un Eldere piedāvā lakonisku analītiskās domāšanas stratēģiju, kas ietver vairākus soļus: 1) precizēt problēmu; 2) izvērtēt dažādus iespējamus skatījuma punktus, dotās problēmas perspektīvas; 3) ņemt vērā dažādus neeksplicētus pieņēmumus, aizspriedumus; 4) kritiski izvērtēt pieejamo informāciju; 5) paredzēt pieņemtā risinājuma konsekvences (Paul & Elder 2008, 3).

Amerikas Savienoto Valstu Nacionālās drošības aģentūras bijušais izlūkošanas analītiķis Deivids Mūrs (*David Moore*), salīdzinot minēto modeli ar vairākiem citiem, piemēram, psiholoģes Diānas Halpernas (*Diane Halpern*) ieteikto, secina, ka Paula un Elderes metodiskie soļi atklāj pilnīgāku ainu problēmu risināšanas procesa kontekstā (Moore 2007, 13). Katrs solis ietver virkni filosofiska rakstura aspektu un ir plaši izvērsams. Pauls un Eldere savos darbos akcentē paša domātāja neapzinātos aizspriedumus, kuri neļauj ieraudzīt risināmo problēmu no dažādām perspektīvām. Pēc pētnieku domām, cilvēku iedabā ir iesakņota tendence operēt ar duālām kategorijām, piemēram, iedalot cilvēkus un viņu viedokļus divās grupās – vienā grupā ievietojot sev patīkamās pārliecības, otrā – pārliecības un viedokļus, kas nesakrīt ar mūsu pašu, tādā veidā konstruējot pasauli pēc principa – savējie un svešie, "mēs visi pēc savas iedabas esam egocentriski, tāpēc katrs no mums krīt par upuri netaisnīgai domāšanai" (Paul & Elder 2014, 20). Iepretim egocentriskajam prātam pētnieki

kā jābūtību izvirza pēc iespējas atvērtāku, taisnīgāku domāšanas modeli, intelektuālo pazemību, kuras sasniegšanai un kultivēšanai vienmēr vajadzīgs ievērojams darbs un piepūle.

ASV dažādas militārās mācību iestādes savās apmācībās ir iekļāvušas Elderes un Paula atziņas. Par tām reflektē arī amerikāņu izlūkošanas dienestu teorētiķi (Moore 2007, 11). Kā norāda Kentuki Universitātes profesors Maikls Koljers (*Michael Collier*), Elderes un Paula modelis ir kļuvis par ASV Izlūkdienestu apvienības standartu (Collier 2008, 62). Eldere un Pauls savā “Kritiskās domāšanas fondā” ir aizsākuši atsevišķu semināru ciklu, kurā pēta, cik efektīvi militārajās apmācībās viņu darbi tiek izmantoti.

Arī pulkvedis Maikls Gijots (*Michael Guillot*), viens no ASV žurnāla “Stratēģiskās studijas” redaktoriem, atsaucas uz pētnieku modeli savās publikācijās. Gijota vērtējumā, militārais līderis nav iedomājams bez attīstītas kritiskās domāšanas spējas (Guillot 2017). Pulkvedis secina, ka Paula un Elderes modelis sniedz vienkārši uztveramas norādes, kas ļauj attīstīt stratēģisko domāšanu un ar modeli ir viegli strādāt pedagoģiskos nolūkos, skaidrojot audzēkņiem kritiskās domāšanas centrālos konceptus. Dažādu perspektīvu ieraudzīšanu, kas veido modeļa otro soli, Gijots sasaista ar ģenerāļa un kara teorētiķa Karla Filipa Gotlība fon Klauzevica (*Carl Philipp Gottlieb von Clausewitz*, 1780–1831) pārdomām par militārā līdera raksturu, kurās ģenerālis akcentē, ka komandierim ir būtiski spēt iejusties “cita ādā” (Clausewitz 2007, 55). Stīvens Gerass (*Stephen Gerras*), atvaļināts pulkvedis un ASV armijas Kara koledžas profesors, atzīst, ka savā praksē, pasniedzot kritiskās domāšanas principus militārajiem līderiem, ir pieredzējis, ka šis aspekts sagādā grūtības: “Kad audzēkņi ir sasnieguši pulkveža vai apakšpulkveža pakāpi, tad reizēm viņiem ir tendence uzskatīt, ka viņi ir sapratuši, kā strādā pasaule un, sapratuši vēl vairāk, ka viņu skatījums ir pareizs” (Gerras 2008).

Gerass norāda, ka kritisko domāšanu militāro līmeņu sagatavošanā ir iespējams apgūt, izmantojot Elderes un Paula modeli un attiecinot to uz konkrētām situācijām, jo, Gerass redzējumā, kritisko domāšanu produktīvāk ir apgūt kontekstuāli, analizējot dažādas situācijas (Gerras 2008). Savā publikācijā, kurā Gerass analizē kritiskās domāšanas pasniegšanas īpatnības militārpersonām, profesors piedāvā situāciju – komandieris ierodas Irākā. Viņu informē, ka viņa darbības reģionā pēdējos divos mēnešos teroristu rīkotajos sprādzienos ir pieaudzis bojāgājušo civiliedzīvotāju skaits. Ja komandieris, risinot situāciju, izmanto kritiskās domāšanas modeli, tad pirmais solis būtu precizēt problēmu, kas savukārt nosaka turpmākās rīcības soļus. Var izrādīties, ka, piemēram, kopumā teroristu uzbrukumu daudzums pēdējos divos mēnešos ir samazinājies, bet pāris labi izplānotu sprādzienu dēļ ir pieaugusi bojāgājušo civiliedzīvotāju statistika. Komandierim vajag uzlūkot situāciju no civiliedzīvotāju, vietējo garīgo līderu un pašpārvaldes perspektīvas. Tāpat viņam vajag apsvērt, kāda ir viņa izpratne par to, “kā uzvedas labs līderis, kā vajadzētu izskatīties tipiskai pilsētai (domājot par tās pārvaldi un tīrību), cik atbildīgs ir indivīds par savas dzīves norisēm. Visi šie un vēl daudzi citi pieņēmumi ietekmēs spriedumu par iespējamo darbību, lai samazinātu civiliedzīvotāju

nāves gadījumus” (Gerras 2008). Ja komandieris pieņem, ka vietējie iedzīvotāji nav uzticami, viņš var būt tendēts noraidīt iespējamās darbības modeļus, kas balstītos uz irākiešu palīdzību. Informācijas izvērtēšanas līmenī, kā akcentē Gerass, komandierim būtu jāņem vērā virkne principu, kas ir būtiski kritiskās domāšanas kontekstā. Piemēram, ja komandieris ir pieņēmis, ka sprādzienos ir iesaistīts vietējais imams, tad viņš neapzināti var selektīvi uztvert informāciju, kas apstiprina viņa aizdomas, un ignorēt datus, kas liecinātu par pretējo. Tāpat komandierim vajadzētu uzmanīgi izvērtēt visu ienākošo informāciju, neatkarīgi no tā, vai viņa vērtējumā informācijas avots ir uzticams vai šaubīgs, jācenšas izvairīties no emocijās balstīta lēmuma pieņemšanas un kopumā jālūko izvairīties no klasiskajām kritiskās domāšanas kļūdām. Pēc izvērtēšanas komandieris var pieņemt lēmumu – sadarbojoties ar vietējo mošeju, izplatīt informāciju, ka teroraktus īsteno no citiem sektoriem pilsētā ienākošie kaujinieki. Ja komandieris pieņem šādu darbības modeli, tad viņam vajag arī izvērtēt iespējamās konsekvences – kas notiks, ja izrādīsies, ka mošejas imams nav uzticams? Ja nu vietējie zina, ka kaujinieki, kuri organizē sprādzienus, nāk nevis no citiem sektoriem, bet ir pilsētas iedzīvotāji? Kā tas ietekmēs uzticību komandierim? Kas notiks, ja vietējie iedzīvotāji sāks masveidīgi ziņot par aizdomīgām personām pilsētā? Izvērtējot lēmumu, komandierim ir jāizvērtē minētie un virkne citu aspektu, turklāt viņam ir jāņem vērā arī pieņemtā lēmuma iespējamā ietekme uz viņam padotajiem militārajiem spēkiem, to vadību, irākiešu armiju, policiju un vietējo pašpārvaldi.

Gerasa vērtējumā, ar šādu un līdzīgu situāciju analīzi mācību procesā audzēkņiem, kuri tiek gatavoti militārajai jomai, var sniegt izpratni par kritiskās domāšanas pamatprincipiem. Gerasa un Gijota redzējumā, šajās apmācībās noderīgs ir Elderes un Paula modelis. Amerikāņu analītiķi, piemēram, Koljers, attiecina šo modeli ne tikai uz hipotētiskām situācijām, bet arī uz pagātnes norisēm – Kubas krīzi sešdesmitajos gados, tiecoties pierādīt, ka dažādas iepriekšējās konfliktu situācijas ASV vadībai būtu izdevies atrisināt veiksmīgāk, ja šis modelis tiktu ievērots (Collier 2008, 80).

Kritiskās domāšanas modeļa trūkumi

Gan tiesa, ASV militārās jomas akadēmiķu aprindās ir pausta arī skepse par plaši izmantoto Paula un Elderes modeli. Lons Magarts (*Lon Maggart*), bijušais ģenerālmajors un pētnieks, brīdina, ka militārajai jomai, kas ierasti ir orientēta uz standartizētiem risinājumiem, ir raksturīgi veidot algoritmus, tāpēc, “ja jūs aprakstīsiet kritisko domāšanu kā algoritmu, tad to arī armija mācīsies un audzēkņi mācīsies, taču diemžēl viņi neiemācīsies domāt kritiski” (Maggart 2001, 6). Magarts uzsver, ka mūsdienu pasaule kļūst arvien komplicētāka, militārpersonas saskaras ar gluži jauniem intelektuālajiem izaicinājumiem. Militārajiem līderiem ir nepieciešams spēt pieņemt patstāvīgus lēmumus, adaptēties strauji mainīgās situācijās, apstrādāt lielu informācijas apjomu, izmantojot dažādus domāšanas modeļus un spēt fokusēt savu uzmanību gan uz detaļām, gan uz kopainu.

Atvaļinātais pulkvedis un zinātnu doktors Kristofers Paparone (*Christopher Paparone*) norāda, ka savā pasniegšanas praksē ASV Kara koledžā, iepazīstinot audzēkņus ar Paula un Elderes modeli, ir saskāries ar neieinteresētību, kuru Paparone skaidro ar loģisko un analītisko principu neatbilstību komplicētajām, neskaidrajām situācijām, kurās nonāk militārpersonas, “meklējumiem pēc jēgas šajās situācijās ir maz kopīga ar loģisko kļūdu noteikšanu [...]. Vadīties pēc Elderes un Paula standartiem, kas paredzētu ieviest intelektuālo kārtību šajā haosā, būtu kļūmīgi, jo tas var radīt ilūziju par situācijas izpratni” (Paparone 2014, 105). Paparone pretstata pētnieku standartiem interpretatīvo paradigmu, saskaņā ar kuru cilvēki rada savu realitāti, kas eksistē un ir izprotama tikai noteiktā kontekstā. Turklāt interpretatīvā paradigma, Paparones izpratnē, ņem vērā kā būtiskus aspektus cilvēka iedabā emocijas, intuīciju un citus mentālos stāvokļus, kuru lomu, vadoties pēc klasiskajiem kritiskās domāšanas standartiem, vajadzētu pēc iespējas samazināt, kad runa ir par informācijas izvērtēšanu un lēmumu pieņemšanu. Interpretatīvā paradigma ir vērsta uz situācijas unikālā rakstura izpratni, tiecoties to tvert un aprakstīt arī ar metaforu un līdzību palīdzību, no kurām kritiskās domāšanas ietvaros subjekts ierasti tiek aicināts izvairīties. Tiesa, Paparone neredz stingru loģiskās paradigmas, kuru reprezentē arī Elderes un Paula modelis, un interpretatīvās paradigmas opozīciju, pat pretēji, tās papildina viena otru. Profesors piedāvā līdzību ar amerikāņu futbolu – no vienas puses, skatītāji var izbaudīt spēli, jo viņi zina tās noteikumus (loģiskās paradigmas aspekts), no otras – spēli interesantu un aizraujošu veido nevis sekošana noteikumiem, bet tās ikreizējais unikālais raksturs (interpretatīvās paradigmas aspekts). Skatītāji ar sajūsmu vēro, kā sportisti laukumā bieži vien intuitīvi pieņem lēmumus, kā komandu treneri esošo noteikumu ietvaros plāno katras spēles stratēģijas, ņemot vērā pretinieku spēles stilu un savas komandas sastāvu, “šī alegorija mums atklāj, ka, saskaroties ar komplicētām situācijām, mums ir jāatstāj daudz vietas interpretācijām, jāņem vērā citādās zināšanu formas un zināšanu formējošās metodes, kas ir vienlīdz būtiskas, lai mēs varētu pilnvērtīgāk saprast, kas īsti ir tas, ko mēs novērojam” (Paparone 2014, 107).

Paparone norāda, ka loģiskās paradigmas absolutizēšana militārās izglītības jomā nozīmētu aicināt militārpersonas ignorēt visus situācijas subjektīvos aspektus un lūkot izmantot vispārīgos principus, domājot, ka tie katreiz sniegs vēlamo rezultātu. Savās pārdomās Paparone atsaucas uz amerikāņu filosofa Donalda Šona (*Donald Schön*, 1930–1997) pētījumiem. Filosofo savos darbos akcentēja, ka būtiskas iemaņas cilvēks gūst tad, kad saskaras ar negaidītu problēmu, kas var izraisīt viņā pārsteigumu un liek īstenot refleksiju darbībā – risināt jauno problēmu “uz vietas”, nereti vadoties pēc intuīcijas un eksperimentējot (Schön 1987, 29). Paparone nostata līdzās Elderes, Paula modelim interpretatīvo skatījumu, kas ir orientēts uz risināmās problēmas neskaidrajiem, haotiskajiem aspektiem. Abiem skatījumiem vajadzētu papildināt vienu otru. Loģiskā paradigma ļauj militārajā jomā izstrādāt vispārīgos principus, darbības scenārijus, kurus var mēģināt atkal un atkal atkārtot, savukārt “interpretators mūsos paliek kritisks pret apgalvojumiem par objektivitāti un

skeptiski attiecas pret paļāvību uz jau apgūtajām mācībām, labākajām praksēm un doktrīnām” (Paparone 2014, 108). Aktīvajā karadarbībā, kurā apstākļi ir dinamiski, pēc Paparones domām, ir nepieciešams apvienot gan interpretatīvo, gan loģisko pieeju.

Paparone kopā ar Georgu Rīdu (*George Reed*), Sandjego Izglītības, zinātnes un līderības skolas profesoru, akcentē, ka militārajā izglītībā lielāku lomu būtu jāatvēr daudzu gadījumu analīzei un pieredzes apmaiņai, kā arī vienmēr ir jāatstāj atvērta iespēja kritizēt jau pieņemtos rīcības modeļus, izvērtējot, vai atzītie principi atbilst jaunajām problēmām, kas ir jārisina, un situāciju risināšanā pēc iespējas jāiekļauj ar militāro jomu nesaistīti profesionāļi, lai uzklautu viņu viedokļus un izvairītos no standartu modeļu dogmatiska lietojuma (Paparone & Reed 2008, 70). Arī Magarts akcentē, ka, iekļaujot kritiskās domāšanas apgūšanu militārajā izglītībā, viens no būtiskiem elementiem ir audzēkņu saskare ar dažādu disciplīnu speciālistiem un viņu unikālās pieredzes uzklautāšana (Maggart 2001, 11). Tāpēc Magarts aicina militārās mācību iestādes lūgt intelektuāļus nolasīt tajās vieslekcijas vai novadīt seminārus. Tādā atmosfērā iesaistītie var kultivēt aktīvās izpētes aspektu gan studiju procesā, gan plānojot militārās operācijas.

Kritiskās domāšanas modeļa papildinājumi

Atgriežoties pie iepriekš piedāvātā Gerasa piemēra par komandieri, kurš ierodas Irākā un kuram ir jārisina jautājums, kā samazināt bojāgājušo civiliedzīvotāju skaitu teroristu uzbrukumos, varētu jautāt – kādi papildus elementi būtu jāņem vērā, lai īstenotu Paparones aicinājumu apvienot loģisko un interpretatīvo pieeju?

Jautājums ietver sevī kaut ko līdzīgu paradoksam, jo, ja sniegtu kādas skaidras norādes, tas nozīmētu atkal iekļauties loģiskajā paradigmā, kamēr nolūks ir no tās atkāpties. Taču viens no acīmredzamajiem ieteikumiem varētu būt – izmantot problēmu risināšanas modeli dinamiski, būt gatavam un spējīgam vajadzības gadījumā ieviest korekcijas, kā arī ne tikai teorētiski izsvērt dažādas iespējamās perspektīvas, bet arī veidot diskusiju ar iesaistītajām pusēm.

Gerass norāda, ka pašā armijā ierasti dienē cilvēki, kas ir nākuši no dažādiem sociālajiem slāņiem un kuriem ir atšķirīga iepriekšējā pieredze, tāpēc, no vienas puses, šajā laukā ir plašas iespējas iegūt atšķirīgus skatījuma punktus, taču, no otras puses, armija ir izteikti hierarhiska organizācija, tāpēc gan paust, gan sadzirdēt atšķirīgus viedokļus reizēm var būt komplicēti. Gerass secina, ka, rūpējoties par kritiskās domāšanas nostiprināšanos militārajā jomā, “mūsu lielākais šķērslis ir armijas hierarhiskā iedaba un tās radītās kultūras normas” (Gerrass 2008). Ir sarežģīti veicināt kritisko domāšanu vidē, kur padotie jūtas neērti izteikt domas, kas ir pretrunā ar priekšniecības pozīciju. Magarts akcentē, ka “tie, kuri baidās pieļaut kļūdas, kas var pielikt punktu viņu karjerām, nekad nebūs labi kritiskie domātāji” (Maggart 2001, 20). Atvaļināts armijas ģenerālvirsnieks, teorētiķis Deivids Fastābends (*David Fastabend*) un pulkvedis Roberts Simpsons (*Robert Simpson*), aplūkojot

problēmas nostiprināt kritiskās domāšanas standartus armijā, akcentē, ka, lai “koptu kritisko domāšanu, militārajām komandām ir “jānoliek malā” dienesta pakāpes. Grupas domāšana ir kritiskās domāšanas antitēze un eksistē organizācijās, kur padotie savā domāšanā vienkārši atdarina priekšniecības domāšanas stilu” (Fastabend & Simpson 2004, 21). Turklāt, kā norāda Karaliskās militārās koledžas profesors Daniks Parento (*Danic Parenteau*), nav pamata baidīties, ka kritiskā domāšana varētu izrādīties bīstama militārajai hierarhijai. Profesors secina, ka kritiskā domāšana ir orientēta nevis uz autoritāšu kā tādu kritiku, bet gan uz viedokļu analīzi (Parenteau 2021). Gerass akcentē nepieciešamību veicināt koleģiālu atmosfēru militārā personāla vidē. Arī Parento norāda, ka kolektīva plānu izstrāde un savstarpējās diskusijas nevis vājina hierarhiju, bet, gluži pretēji – nodrošina ciešāku saliedētību un savstarpējo uzticēšanos.

Noslēgums

Militārajā izglītībā kritisko domāšanu ir ieteicams mācīt kā problēmu risināšanas modeli, kuru var attiecināt uz dažādiem piemēriem, kas atspoguļo situācijas, kurās nonāk militārpersonas, veicot dienesta uzdevumus. Taču vienlaikus ir jācenšas panākt, lai modelis netiek uztverts kā standartizēts algoritms, bet vairāk kā pieeja, kas ļauj izprast kritiskās domāšanas būtiskākos principus.

Latvijā militāro līderu izglītībā arvien vairāk tiek akcentēta kritiskās domāšanas prasmju apgūšana. Tā, piemēram, pagājušajā gadā licenzētajā Jaunākā militārā instruktora izglītības programmā norādīts, ka tās ietvaros tiek veicināta audzēkņu kritiskā domāšana. Arī jaunsargu apmācības plānā teikts, ka līdztekus citām iemaņām mācību nolūks ir attīstīt kritisko domāšanu un argumentācijas prasmes (Kukuļinskis & Gūtmane 2019, 6). Nesen ieviestajās valsts aizsardzības mācībās saskaņā ar Jaunsardzes centra, Valsts izglītības satura centra un Aizsardzības ministrijas izstrādātajām vadlīnijām skolēni apgūst kritiskās domāšanas un problēmu risināšanas prasmes (Kukuļinskis 2020, 5).

Šobrīd gan Latvijā trūkst kritiskās domāšanas mācību līdzekļu latviešu valodā, kas tiktu plaši izmantoti augstākās izglītības līmenī. Turklāt militārajā jomā būtu ieteicams sagatavot mācību materiālu, kas būtu specifiski pielāgots šai jomai. Pēc autora domām, Paula un Elderes modeļa popularitāti ASV militārpersonu aprindās daļēji veicināja tieši iespēja izklāstīt to lakoniskā, bukleta formā, kas tika izplatīts mācību iestādēs. Iespējams, būtu jāapdomā iespēja sekot šim piemēram – izstrādāt un publicēt latviešu valodā bukletu, kas ietvertu izklāstu par kritiskās domāšanas principiem kā problēmu risināšanas soļiem, sniedzot dažus kontekstuālus piemērus. Šāda bukleta izstrāde, publicēšana un izplatīšana militārās izglītības jomā ilgtermiņā varētu veicināt Latvijas militārpersonu profesionālo sagatavotību.

Atsauces

- Bouygues, H. L. (2009). *U.S. Military Leaders Want Soldiers To Think Critically, Not Just Follow Orders*. Pieejams: <https://www.forbes.com/sites/helenleebouygues/2019/01/10/u-s-military-leaders-want-soldiers-to-think-critically-not-just-follow-orders/?sh=45ab1795f595>. (04.11.2022.)
- Clausewitz, C. (2007). *On War*. Oxford: Oxford University Press.
- Collier, W. M. (2008). Intelligence analysis. In Logan., K. G. (ed.) *Homeland Security and Intelligence*. Santa Barbara: Praeger Security International, pp. 79–96.
- Fastabend, D., Simpson, R. (2004). Adapt or Die. *The Imperative for a Culture of Innovation in the United States Army. Army Magazine*, 54, pp. 14–22.
- Gerras, S. (2008). *Thinking critically about critical thinking: A fundamental guide for strategic leaders*. Pieejams: <https://events.tvworldwide.com/tvwimages/fedexec/Thinking%20Critically%20About%20Critical%20Thinking%20Col%20Gerras.pdf>. (04.11.2022.)
- Guillot, M. (2017). *Critical Thinking For The Military Professional*. Pieejams: <https://www.airuniversity.af.edu/Portals/10/ASPJ/journals/Chronicles/guillot.pdf>. (skat. 04.10.22)
- Kukuļinskis, G., Gūtmane U. (2019). *Jaunsargu interešu izglītības programma*. Pieejams: <https://www.jc.gov.lv/sites/jic/files/document/JAUNSARGU%20interesu%20izglitibas%20programma%20%28002%29.pdf>. (04.11.2022.)
- Kukuļinskis, G. (2020). *Valsts aizsardzības mācība Specializētā kursa programmas paraugs vispārējai vidējai izglītībai*. Rīga: Jaunsardzes centrs.
- Maggart, L. E. (2001). Critical thinking in the 21st century. In Riedel, S. L. *Training Critical Thinking Skills for Battle Command, Army Research Institute Workshop Proceedings*. Fort Belvoir: U.S. Army Research Institute for the Behavioral and Social Sciences, pp. 5–21.
- Moore, D. (2007). *Critical Thinking and Intelligence Analysis*. Washington: National Defense Intelligence College.
- Paparone, C. (2014). Two Faces of Critical Thinking for the Reflective Military Practitioner. *Military Review*, 94 (6), pp. 104–110.
- Paparone, C., Reed, G. (2008). The Reflective Military Practitioner: How Military Professionals Think in Action. *Military Review*, 88 (2), pp. 66–77.
- Parenteau D. (2021). *Teaching Professional Use of Critical Thinking to Officer-Cadets. Reflection on the Intellectual Training of Young Officers at Military Academies*. Pieejams: <https://www.armyupress.army.mil/Journals/Journal-of-Military-Learning/Journal-of-Military-Learning-Archives/April-2021/Parenteau-Critical-Thinking/>. (04.11.2022.)
- Paul, R., Elder, L. (2008). *The Miniature Guide to Critical Thinking-Concepts and Tools*. Dillon Beach: Foundation for Critical Thinking.
- Paul, R., Elder, L. (2014). *Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life*. Third Edition. Harlow: Person Education Limited.
- Platons (1982). *Valsts*. Tulk. G. Lukstiņš. Rīga: Zvaigzne.
- Schön, D. A. (1987). *Educating the Reflective Practitioner. Toward a New Design for Teaching and Learning in the Professions*. London: Jossey-Bass Publishers.

Pareizticīgo latviešu priesteru dzīves gājums.

20. gadsimta 20.– 50. gadi

Svetlana Kovaļčuka

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

Nenovēršami tuvojās 180. gadadiena, kopš latviešu pāriešanas no luterisma pareizticībā. Tas rada iespēju kritiski un daudzpusīgi ielūkoties pagātnes lappusēs, iepazīties ar jaunām dokumentālām liecībām Latvijas arhīvos, piedāvājot jaunas, līdz šim laikam neizmantotas iespējas vēstures pētniecībā.

Pastāv dažādi veidi, kā izprast pareizticīgo latviešu vēsturi. Pirmais ir saistīts ar refleksiju par Latvijas izglītības sistēmas vēsturi, iedziļinoties pareizticīgo izglītības sistēmas vēsturē Latvijā. Parasti visi Latvijas pareizticīgo priesteri ir izgājuši pareizticīgo izglītības sistēmu Latvijā. Pareizticīgo izglītības sistēmas vēsture Latvijā ir fragmentāri pētīta tēma. Līdz šodienai nav plašāka pētījuma par pareizticīgās izglītības sistēmu Latvijā (nav detalizētu pētījumu par dažādu pakāpju skolu ķēdi, t. i., par pareizticīgo draudzes lauku skolām, Rīgas Pareizticīgo garīgo skolu un Rīgas Pareizticīgo semināru vai Rīgas Pareizticīgās brālības skolu un Rīgas Pētera un Pāvila pilsētas skolu) un par šīs sistēmas vērtējumu, atzīšanu Latvijas labā.¹

19. gadsimta trīsdesmitajos gados Baltijas guberņās tika atvērtas pirmās pareizticīgās baznīcas sākumskolas, kas kļuva par šo skolu pastāvēšanas sākumu Latvijas teritorijā. Pēc 1845. gada – pēc latviešu pārejas pareizticībā, kad pieauga pareizticīgo skaits, – 1846. gada 26. janvārī tika pieņemts Sv. Sinodes rīkojums, saskaņā ar kuru katrai pareizticīgajai draudzei Vidzemes guberņā bija jānodibina pareizticīgās baznīcas sākumskola jeb draudzesskola. Iznākumā 1848. gadā tikai 15 no 72 Rīgas vikārijas draudzēm nebija savas skolas. Saskaņā ar 1819. gada nolikumiem par Vidzemes zemniekiem šīs skolas bija jāuztur par pašu zemnieku līdzekļiem. Ņemot vērā zemnieku nabadzīgo materiālo stāvokli, skolu uzturēšanu uzņēmās baznīca.

No 1850. gada, kad tika nodibināta atsevišķa Rīgas eparhija, pareizticīgās baznīcas skolām sāka piešķirt 1000 rubļus gadā. Bet summa tiešām bija simboliska, pietika tikai skolas telpu nomai un skolotāju algām. 1847. gadā Nikolajs I izsludināja rīkojumu “Par zemes piešķiršanu pareizticīgo

¹ Ziņas par pareizticīgo izglītību atrodamas grāmatās un rakstos (Vičs 1939; Vičs 1940; Gavrilin 1999; Staris 2000; Gavrilin 2009), izdevumos *Rižskie Eparhial'nie Vedomosti*, “Rīgas Garīgais Vēstnesis”, “Pareizticīgo Latviešu Vēstnesis”, “Rižskii Vestnik”, “Rižskaja Misl”, šos datus papildina lietas no Latvijas Valsts vēstures arhīva (LNA–LVVA, 7454. F., 4754. F., 240. F., 1632. F.). Saglabājušās arī nedaudzas laikabiedru atmiņas (Balodis 1936; Svemps 1937a; Svemps 1937b). Kolektīvizdevumā “Latvija 19. gadsimtā. Vēstures apceres” ļoti delikāti aplūkota pievēršanās pareizticībai, bet nav pieminēta pareizticīgo latviešu izglītības sistēma (Bērziņš 2000). Latvijā Pareizticīgo skolas tradīcijas pirms 1917. gada revolūcijas, Pirmās republikas periodā sāka pētīt vēsturnieks S. Coja (Coja 2018; Coja 2020). Bet šīs tēmas aktīva izpēte notiek Igaunijā, kur pēta arhīvu dokumentus, publicē savu atklājumu rezultātus gan krieviski, gan igauņiski (Piart 2018).

baznīcu skolām”, kas tomēr praktiski gandrīz nekad netika pildīts. 1847. gadā atvēra Rīgas Pareizticīgo garīgo skolu, bet 1851. gadā – Rīgas Pareizticīgo semināru. 1850. gada 1. maijā tika pieņemti “Noteikumi pareizticīgo tautskolām Baltijas guberņās”, kas veicināja pareizticīgo palīgskolu organizēšanu (Gavrilin 1999, 204–205, 207). Saskaņā ar 1850. gada noteikumiem visiem pareizticīgo bērniem bija jāapmeklē skolas (*Rizhskie Eparhial'nie Vedomosti*, 1901, 4, s. 152–153). Tā ļoti lēni sāka veidoties pareizticīgās baznīcas izglītības ķēde, izglītības programmas. Izteiktas pārkrievošanas pazīmes Baltijas guberņās senatora N. Manaseina revīzija nesaskatīja, pat pretēji – 1875. gada skolas likumu vietējās izpildvaras pārstāvji tieši pārkāpa, nepildīja, ignorēja.² 1917. gadā pareizticīgo skolu sistēma sabruka. Pareizticīgo skolu, Rīgas pareizticīgo garīgās skolas un Rīgas Pareizticīgo garīgā semināra absolventiem bija iespēja saņemt augstāko garīgo izglītību Pareizticīgo Garīgajās akadēmijās Maskavā, Sanktpēterburgā vai Kazanā vai iegūt laicīgo augstāko izglītību, ko daudzi arī veiksmīgi izmantoja.

Caur pareizticīgo izglītības sistēmu izgāja arī arhibīskaps sv. Jānis Pommers (1876–1934) un viņa brālis skolotājs Antons Pommers (1890–1944); Latvijas Pareizticīgās baznīcas Sinodes loceklis, advokāts, psalmotājs Jānis Balodis (1874–1928); Latvijas Pareizticīgās baznīcas Sinodes loceklis, virspriesteris Karps Grundulis (1862–1932); Rīgas Garīgā semināra rektors Miķelis Drekslers (1840–1885); Rīgas Garīgās konsistorijas loceklis, virspriesteris, skolotājs, tulkotājs Jēkabs Lindbergs (1840–1898); priesteris, advokāts, ticības mācības skolotājs Aleksandrs Mecs (1874–1951); Cenzūras komitejas inspektors, skolotājs Jānis Zoliņš (1854–1910); Rīgas Debesbraukšanas baznīcas Virspriesteris Andrejs Kangers (1839–1909) un virspriesteris Adrians Ruperts (1837–1907); pēdējais Bērzaunes Sv. Trīsvienības draudzes virspriesteris Pēteris Stūrītis (1873–1956); virspriesteris Jānis Krampis (1872–1945); virspriesteris Vladimirs Lietavietis (1878–1959) un daudzi citi Latvijas Pareizticīgo baznīcas garīdznieki. Skolas gadi neatņēma viņiem latviskumu un patriotisma izjūtu.³

Otrs veids, kā izprast latviešu pareizticīgo vēsturi, ir saistīts ar īpašas vēstures disciplīnas – prozopogrāfijas – piemērošanu. Latvijas Nacionālajā arhīvā (strukturvienība: Latvijas Valsts arhīvs (LNA–LVA) un Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LNA–LVVA)) ir bagātīga fondu kolekcija.

² Sk.: “Tautas izglītība” krājumā “Manaseina revīzija” (1949).

³ Starp tiem: advokāts un Latvijas zvērināto advokātu padomes priekšsēdētājs Jānis Bērziņš (1859–1933); Krievijas Valsts Domes deputāts, aktīvs latviešu strēlnieku bataljonu organizētājs un pirmais Latvijas Republikas aizsardzības ministrs Jānis Zālītis (1874–1919); Latvijas arhīva direktors, vēsturnieks, Latvijas Vēstures institūta Domes loceklis, Latvijas Pareizticīgās baznīcas Sinodes loceklis Jānis Bērziņš (1883–1941); Senāta Virsprokurors Aleksandrs Haritonovskis (1871–1933); Daugavpils apgabaltiesas locekļi Aleksandrs Ankravs (1898–1942) un Leonīds Daukšts (1886–1945); Valentīns Dāvis (1891–1968) un Aleksandrs Lazdiņš (1893–1942); notāri Pēteris Sockis (1882–1961) un Jānis Vizbuliņš (1873–1922); skolotājs, rakstnieks Herberts Dorbe (1894–1983); ārlietu dienesta darbinieki Nikolajs Āboltiņš (1895–1982), Pauls Pakalniņš (1873–pēc 1940) un Vilis Māsēns (1902–1964); mākslinieks un advokāts Leo Svemps (1897–1975). Daļēji izsekot biogrāfijas un sameklēt ziņas par pareizticīgo mācību iestāžu dažādu pakāpju skolu beidzējiem iespējams žurnālos un grāmatās. Žurnāls “Вера и жизнь” (“Ticība un Dzīve”); Vidjakina un Kovaļčuka (sast.) (2004); Jēkabsons, Ščerbinskis (sast.) (2003); Jēkabsons, Ščerbinskis (sast.) (2013); Jēkabsons, Ščerbinskis (sast.) (2017).

1920.–1950. gadu priesteru lietās ir oficiāli dokumenti, kas atspoguļo personas izglītību, karjeru baznīcas hierarhijā. Pareizticīgo latviešu priesteru lietas bieži ietver nevis oficiālus dokumentus, bet gan pašu priesteru brīvi rakstītas biogrāfijas, kas piešķir lietām emocionālu, individuālu nokrāsu. Lietās bieži vien ir atrodama sarakste ar baznīcas vadību par baznīcas dzīves jautājumiem. Šajā sarakstē ir ietvertas to priesteru balsis, kuri piekrīt vai pat pilnīgi nepiekrīt baznīcas iekšpolitikai, piemēram, Augustīna Pēterona, Sergija Voskresenska kritika. Priesteru lietas atspoguļo gan garīdznieku reliģiskās domas, gan politiskās pozīcijas dažādos laika posmos: piemēram, 1940. gadā daži garīdznieki, protestējot pret padomju varu, atkāpās no amata; vai arī izvairījās no baznīcas kalpošanas nacistu okupācijas laikā un pēc 1945. gada atklāti protestēja pret padomju varas iestāžu piekopto baznīcas tiesību ierobežošanu, kas nenovēršami izraisīja represijas pret viņiem, aizturēšanu un apcietināšanu. Latviešu pareizticīgo priesteru personas lietas papildina labi zināmus vēstures notikumus, runā par indivīda brīvo gribu, par spēju izdarīt izvēli sarežģītos politiskos apstākļos, pieņemt okupācijas varu, kļūt par kolaborantu vai ieņemt nevardarbīgas pretošanās pozīciju.

Patiesībā tas ir īpašas vēstures disciplīnas – prozopogrāfijas – uzdevums.⁴ Patiesībā neviens līdz šim nav nodarbojies ar pareizticīgo latviešu garīdznieku grupas izcelšanu un viņu likteņu izpēti vēsturisko notikumu kontekstā gan neatkarīgās Latvijas laikā, gan padomju okupācijas pirmajās desmitgadēs. Šķiet, ka šāda veida priesteru likteņa analīze varētu būt bijusi novatorisks pētījums. Līdz šim pareizticīgo priesteru biogrāfijas tika pētītas, lai veidotu uzziņu darbus, papildinātu informāciju par noteiktu vēsturisko periodu, piemēram, pēckara periodu (Jevfrosinija, mūķene 2020) un izprastu padomju režīma represiju apjomus staļinisma periodā (Golikov & Fomin 1999⁵).

“Atcerēties upurus un ciešanas kopumā ir grūtāk nekā atcerēties varoņus un uzvaras” – tā rakstīja krievu filozofs Nikolajs Eple grāmatā “Neudobnoe proshloe. Pamiat’ o gosudarstvennikh prestupleniikh v Rossii i drugikh stranakh”. Es ierosinu īsumā aplūkot pareizticīgo priesteru triju paaudžu likteņus, viņu trīs dažādas pieredzes par pareizticīgo izglītību un trīs dažādas pieredzes par padomju režīma represijām. Taču viņus saistīja ne tikai dramatisks liktenis – padomju varas iestāžu piekoptā aspīesana, bet galvenokārt uzticība kristīgajām vērtībām, uzticība pareizticīgajai baznīcai un savai tautai. Dažkārt viņi pat nebija represēti personīgi, bet gan viņu mīļotie – viņu bērni.

Priesteris Vladimirs ir to Latvijas garīdznieku sarakstā, kuri cietuši no padomju represijām. Latvietis V. Volodins (*Valodiņš*; 1915–1959) dzimis Čerņigovā, kur viņa vecāki tika evakuēti (Kovalchuk 2013). Līdz 1930. gadu beigām viņš bija attālināts no pareizticīgās baznīcas savas nodarbošanās dēļ, viņš ir izmēģinājis savus spēkus žurnālistikā, publicējoties dažādos izdevumos.

⁴ Prozopogrāfijas vispārīgie mērķi ir: 1) pētīt cilvēku grupas (kā sabiedrības politiskās un sociālās dzīves elementus), apzinot vienību grupu, kurai ir noteiktas kopīgas politiskās un sociālās iezīmes, un pētīt katru šādu grupu pēc dažādiem kritērijiem, iegūt informāciju par konkrētiem indivīdiem; 2) pētīt indivīdu, viņa vidi, sociālo stāvokli, vietas, kurās šis indivīds darbojies, viņa sociālās funkcijas ģimenes vai citu sociālo grupu kontekstā.

⁵ Šī izdevuma ietvaros apkopota tikai represēto Latvijas Pareizticīgo baznīcas personību biogrāfiju daļa.

1939. gadā iestājās Latvijas Universitātes Teoloģijas fakultātē, kara laikā teoloģisko izglītību tomēr ieguva Viļņā, kur viņu ieteica metropolīts Sergijs Voskresenskis. Savu mācītāja kalpošanu viņš sāka 1943. gada jūnijā. No 1945. gada maija Vladimirs kalpoja Rīgā, baznīcas vadība viņu nosūtīja kalpot Sarkandaugavas Kristus Apskaidrošanās baznīcā. Arī Bolderājas priekšpilsētā bija tāda paša nosaukuma baznīca. Taču, tā kā Daugavgrīvā atradās militārā vienība, padomju vara nolēma baznīcu slēgt – pr. Vladimirs gadiem ilgi pretojās baznīcas slēgšanai, neatdeva atslēgas. Priesteris iesaistījās cīņā pret jauno totalitāro sistēmu. Saistībā ar šo notikumu tēvs Vladimirs parādīja savu raksturu, savu nevēlēšanos piekrist varai, kas īstenoja naidīgu, ateistisku, pret Dievu vērstu politiku. Priesteris V. Volodins apzināti iegāja aizliegtā teritorijā: rakstīja protestus padomju varai. Vēstulēs tika izteikts pārliecinošs pieprasījums atstāt zemi un mājiņu baznīcas īpašumā, jo šis īpašums varētu vismaz minimāli nodrošināt baznīcas draudzei ienākumus. Priesteris, jā, veica baznīcas rituālus, apzinājās baznīcas sociālo funkciju, lai gan patiesībā pats bija ubags. Varas iestādes pret priesteri vērsās ar represijām. 1951. gada beigās priesteris Vladimirs Volodins tika apsūdzēts “kontrrevolucionārā darbībā”, Valsts drošības ministrija viņu arestēja un apsūdzēja par “padomju strādnieku un zemnieku autoritātes graušanu” vai vājināšanu un saskaņā ar KPFSR Kriminālkodeksa 58.–100.I pantu notiesāja uz 10 gadiem. 1956. gada 3. martā, pēc viņa lietas izskatīšanas un izņemšanas no sodāmības reģistra, pr. Vladimirs Volodins tika atbrīvots no cietuma un atgriezās Rīgas eparhijā, taču viņam nebija atļauts dzīvot tuvāk par 100 kilometriem no lielpilsētas. Kā priesteris viņš kalpoja nabadzīgās baznīcās Vecpiebalgā, Bauskā, Talsos, Stāmerienē.

Virspriesteris Nikolajs Laucis (1901–1958) ir dzimis Rūjienā. Viņš iestājās Rīgas Teoloģijas skolā, taču Pirmā pasaules kara laikā to evakuēja uz Nižņijnovgorodu, kur evakuācijas laikā to absolvēja. Latvijas armijā dienēja no 1919. līdz 1923. gadam. 1920. gadā pabeidza Latvijas Karaskolu leitnanta pakāpē un pēdējos trīs gadus dienēja par 8. strēlnieku kavalērijas rotas komandieri. No 1926. līdz 1928. gadam viņš studēja Rīgas Garīgajā seminārā. 1929. gadā viņš tika iesvētīts par priesteri Skulbergas (Mazsalacas) baznīcā. Pēc tam viņš pārcēlās uz Salacgrīvu, lai no 1932. līdz 1941. gadam kalpotu Vissvētās Dievmātes Patvēruma pareizticīgo, un vienlaicīgi devās arī uz Ainažiem, lai kalpotu Sv. Arsēnija Lielā baznīcā. Viņš mācīja Dieva likumu Salacgrīvas, Ainažu un citās pamatskolās. Kopš 1937. gada viņš bija Rūjienas Svētās Trīsvienības baznīcas priesteris un Valmieras apriņķa dekāns, līdz 1942. gadam – Jersikas (Daugavpils) bīskapa vikāra Aleksandra (Vītola) personīgais sekretārs. No 1935. līdz 1940. gadam viņš bija Aizsargu organizācijas biedrs un 8. Valmieras pulka priesteris. Līdz 1943. gada 1. novembrim viņš bija iecelts par Rīgas dekāna palīgu. 1941. gada augustā viņš tika pārcelts par trešo priesteri Rīgas Kristus piedzimšanas katedrālē un iecelts par eksarha nodaļas vadītāju. 1942. gada vasaras sezonā viņš tika norīkots kalpot Ķemeru Sv. Pētera un Sv. Pāvila draudzē. 1944. gada 4. novembrī Nikolajs tika arestēts, izmeklēšana turpinājās dienu un nakti gandrīz divus gadus līdz 1946. gada aprīlim.

Galvenie jautājumi, kas viņam tika uzdoti, bija par viņa attiecībām ar priesteri Gēgingeru (*Goegginger*)⁶ un par viņa darbu okupācijas varas labā. Pēc atbrīvošanas 1955. gadā viņš sāka kalpot Sv. Alekseja baznīcā Mārcienā un Sv. Aleksandra Ņevska baznīcā Stāmerienē un Alūksnē Trīsvienības baznīcā. No 1956. gada viņš kalpoja Veclaicenes un Liepnas baznīcās. Pēc tam viņš tika iecelts par Rīgas Svētās Debesbraukšanas baznīcas virspriesteri. Savas kalpošanas laikā viņš ievērojami paplašināja un nostiprināja draudzi.

Bērzaunes pagastā pareizticīgo ģimenē dzimušais virspriesteris un pedagogs Pēteris Stūrītis (1873–1956) izcili bija beidzis Rīgas Garīgo semināru. 1895. gadā tika iecelts Palangas draudzē psalmotāja amatā, 1900. gadā tika pārcelts uz Jelgavas Sīmaņa un Annas draudzi. Virspriesteris Pēteris kalpoja daudzās provinces pareizticīgo baznīcās, bija pazīstams dažādās vietās Vidzemē, no savas zemnieku izcelsmes pazina vienkārša cilvēka dzīvi. 1903. gadā tika iesvētīts priesteram amatā un iecelts Lēdurgas draudzē. 1907. gadā tika pārcelts uz Bērzaunes Sv. Trīsvienības draudzi priesteram-pārziņam amatā. Gandrīz 50 gadu ilga viņa kalpošana šajā draudzē. Un gadiem ilgi apkalpoja arī Tolkas, Ļaudonas, Līdēres, Kalsnavas, Jāņkalna, Stāmerienes un Jēkabpils draudzes. No 1895. gada viņš ilgus gadus bija vietējās draudzes skolotājs, papildus mācīja dabaszinības, latviešu un krievu valodu un dziedāšanu Palangā, Jelgavā, Lēdurgā un Bērzaunē.⁷

Kara beigās karadarbība skāra daudzas provinces baznīcas. Tika bojāta arī baznīca viņa dzimtajā Bērzaunes ciematā. Latvijas Pareizticīgo baznīcas Sinode darīja visu iespējamo, lai noturētu ticīgos baznīcā. Materiālo resursu kontrole un padomju orgānu ideoloģiskais spiediens būtiski ierobežoja baznīcas iespējas. Pēckara gados Sinode centās piešķirt naudu baznīcu remontam, īpaši latviešu draudzēm, jo jautājums par pareizticīgajiem latviešiem vienmēr bija Sinodes darba kārtībā. Virspriesterim Stūrītim vairs nebija spēka cīnīties pret padomju varu vai sadzīvot ar to, atjaunot baznīcu par saviem līdzekļiem. Bērzaunes Sv. Trīsvienības baznīcu slēdza 1953. gadā. Taču priesteris atbalstīja pareizticīgos, cik vien varēja. Jaunā okupācijas vara arestēja viņa dēlus, viņa meita 1944. gadā devās emigrācijā. Mūža nogalē viņš bija viens no Latvijas vecākajiem un cienījamākajiem priesteriem. Priesteris Stūrītis nomira 1956. gada beigās. Kā rakstīja Latvijas PSR Pareizticīgo baznīcas lietu padomes pilnvarotais (PSRS Ministru Padomes Krievijas pareizticīgo baznīcas lietu padomes pilnvarotais Latvijas PSR), 1957. gada sākumā par spīti salam virspriesteram Pēterim Stūrīšam bēres apmeklēja vairāk nekā 2000 cilvēku. Līdz ar virspriesteram aiziešanu mūžībā noslēdzās vesela nodaļa Latvijas pareizticīgo vēsturē.

Rezumējot rakstu, var pieņemt, ka, pētot pareizticīgo latviešu priesteru biogrāfijas, var veidot latviešu garīdznieka kolektīvu portretu laika posmā no 19. gadsimta vidus līdz 20. gadsimta vidum.

⁶ Bijušais rīdzinieks luterāņu baznīcas Priesteris Gēgingers bija kara laikā vācu Drošības dienesta (*Sicherheitsdienst*) SD baznīcas nodaļas vadītājs Rīgā.

⁷ LNA–LVVA, 1632. f., 1. apr., 20384. l.; 4754. f., 2. apr., 185. l.; 7469. f., 2. apr., 346. l. LNA–LVA, 1452. f., 1. apr., 11. l., 1.–20. lpp.

Analīze veikta projektā “Kritiskā domāšana, inovācija, konkurētspēja un globalizācija” un raksts sagatavots projektā “Kultūras, identitātes, starpkultūru komunikācijas un cilvēksituācijas pētījumi humānisma vērtību, konfliktu un krīžu kontekstā”.

Atsauces

- Balodis, R. (1936). Atmiņas par Nītaures pareizticīgo draudzes skolu. *Ticība un Dzīve*, 6, 87.–88. lpp.
- Bērziņš, J. (atb. red.) (2000). *Latvija 19. gadsimtā. Vēstures apceres*. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds.
- Coja, S. (2018). *Pravoslavnie duhovnie uchebnie zavedeniia Rizhskoi eparhii v nachale XX veka. Latviskii Pravoslavonii hronograf*. Rīga: Latviiskaia Pravoslavnaia Tserkov, 3 vipusk, s. 17–120.
- Coja, S. (2020). *Alfavitnii spisok (spravochik) echashchihsia Rizhskoi pravoslavnoi Duhovnoi semonarii za 1888–1918 godi. Latviskii Pravoslavonii hronograf*. Rīga: Latviiskaia Pravoslavnaia Tserkov, 4 vipusk, s. 56–153.
- Gavrilin, A. (1999). *Ocherki istorii Rizhskoy eparkhii. 19 vek*. Rīga: Filokaliia.
- Gavrilin, A. (2009). *Filarety Rizhskie: episkopy Filaret (Gumilevskii) i Filaret (Filaretov)*. In: Chubar'ian, A., Straube, G., (rukovoditeli proekta). *Intelligenciia v mnogonacional'noi imperii: russkie, latishi, nemci. XIX – nachalo XX v. Moskva: Institut Vseoshechi istorii RAN*, s. 42–66.
- Golikov A., Fomin S. (1999). *Krov'iu ubeleanye: Mucheniki i ispovedniki Severi-Zapada Rossii i Pribaltiki (1940–1950)*. Martirolog pravoslavnih sviashchennosluzhitelei i tserkovnosluzhitelei Latvii, repressirovannyh v 1940–1950 g.: Zhizneopisaniia i materialy k nim. Moskva: Palomnik.
- Ekstrennaya poezdka vysokopreosvyashchennogo Ioanna, arkhiepiskopa Rizhskogo i Mitavskogo v S.-Peterburg dlya spaseniya pravoslavnikh nachal'nikh shkol v Pribaltiyskom krae. *Rižskie Eparhial'nie Vedomosti*, 1914, 8, s. 247.
- Jevfrosinija, mūķene (2020). *Padomju valsts un pareizticīgās baznīcas attiecības: Rīgas eparhija (1944–1964)*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds “Saule”.
- Jēkabsons Ē., Ščerbinskis V. (sast.) (2003). *Latvijas Ārlietu dienesta darbinieki 1918–1991. Biogrāfiskā vārdnīca*. Rīga: Zinātne.
- Jēkabsons, Ē., Ščerbinskis, V. (sast.) (2007). *Latvijas advokatūra. Zvērināti advokāti un zvērinātu advokātu palīgi biogrāfijās. 1919–1945*. Rīga: Latvijas Valsts vēstures arhīvs.
- Jēkabsons, Ē., Ščerbinskis, V. (sast.) (2013). *Latvijas notariāts. Latvijas zvērināti notāri biogrāfijās. 1889–1945*. Rīga: Latvijas Zvērinātu notāru padome.
- Jēkabsons, Ē., Ščerbinskis, V. (sast.) (2017). *Latvijas tiesneši. Senāts, tiesu palāta un apgabaltiesas biogrāfijās. 1918–1940*. Rīga: Tiesu administrācija.
- Kovalchuk, S. (2013). Protoierei Nilolai Makedonskii i ierei Vladimir Volodin – nastoiateli rizhskogo Spaso-Preobrazhenskogo hrama. *Pravoslavie v Baltii*, 10 (1). Rīga: LU FSI, s. 101–122. <https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/45980>.
- Manaseina revīzija. Senatora N. Manaseina ziņojums par viņa izdarīto revīziju Vidzemes un Kurzemes guberņās no 1882. līdz 1883. gadam. Materiāli Latvijas PSR vēstures pētīšanai (1949)*. (Red. A. Drīzulis). Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 393.–425. lpp.
- Ocherk 25-letnei deiatel'nosti Rizhskogo Pravoslavnogo Petropavlovskogo bratstva*. Rīga: tipografii M. Iakobson, 1892.
- Otchyet o sostoyanii pravoslavnikh narodnikh uchilishch Pribaltiyskikh guberniy za 1899–1900 uchebny god. *Rižskie Eparhial'nie Vedomosti*, 1901, 4, s. 152–153.
- Passit, G. (1892). *Iz istorii Pravoslaviia v Pribaltiiskom krae. K 25-letiiu Rizhskogo Pravoslavnogo Petropavlovskogo bratstva*. Rīga: Tipografii M. Iakobson.
- Piart, I. (sost.) (2018). *Pravoslavie v Pribaltike: religiia, politika, obrazovanie. 1840-e –1930-e gg*. Tartu: Izdatel'stvo Tartuskogo universiteta.
- Prazdnovanie 25-letiiia Rizhskogo Pravoslavnogo Petropavlovskogo bratstva*. Rīga: Tipografii M. Iakobson, 1892.
- Staris, A. (2000). *Skola un izglītība Rīgā. No sendienām līdz 1944. gadam*. Rīga: Lielvārds.
- Svemps, J. (1937a). Mani bērniņas gadi. Virspriestera Jaņa Svempa atmiņas. *Ticība un Dzīve*, 13, 199.–200. lpp.
- Svemps, J. (1937b). Garīga skola. Virspriestera Jaņa Svempa atmiņas. *Ticība un Dzīve*, 15, 231.–233. lpp.
- Vidiakina, S., Kovalchuk, S. (sost.) (2004). *Pokrovskoe kladbishche. Slava i zabvenie*. Rīga, Multicentrs.
- Vičs, A. (1939). *Latviešu skolu vēsture. Pārkrievošanas laikmets no 1885.–1905. gadam*. Ceturtā grāmata. Rīga: R.L.B. Derīgu grāmatu nodaļas apgāds.
- Vičs, A. (1940). *Latviešu skolu vēsture. Laikmets no 1905.–1915. gadam*. Piektā grāmata. Rīga: R.L.B. Derīgu grāmatu nodaļas apgāds.

Modelēšanas iespējas un robežas

Juris Dzelme

Latvijas Universitātes Ķīmiskās fizikas institūts

Modelēšana ir izziņas pamats. Modelēšanas izpratne palīdz risināt ar kultūru, mākslu, ideoloģiju un mākslīgo intelektu (MI) saistītas aktuālas problēmas. Raksta mērķis ir parādīt aktuālo problēmu nopietnību un piedāvāt risinājumus grūtību pārvarēšanai. Apskatītas un izvērtētas kultūras un MI attīstības tendences, iespējas tās izprast un virzīt. Modelēšana pētīta, izmantojot psiholoģijas, fizikas un citu zinātņu nozaru rezultātus un secinājumus. Parādītas modelēšanas metožu pielietošanas iespējas. Izmantota uz analītisko psiholoģiju balstīta apziņas definīcija kā spēja izveidot un īstenot subjekta "rīcības modeli" (RM), ar atgriezenisko saišu palīdzību nepārtraukti saskaņojot un uzlabojot RM ar atbilstošu, mainīgu, izmantojot sajūtas veidotu prognozi par vidi, tās modeli un subjekta "Es" modeli nākotnē. RM veidošanai apziņa izmanto atmiņā saglabātas sagataves, pieredzi un pagātnes pieredzē balstītus vērtējumus par nākotnes modeļu "derīgumu" vai "kaitīgumu". Izvirzīto uzdevumu risināšanai izmantots pieņēmums, ka jebkura intelekta, gan dabīgā, gan mākslīgā, rīcības pamatā ir modelēšana un modeļu pārbaude, izmantojot invariantus kā patiesības. Balstoties uz Bora komplementaritātes principu, parādīta modelēšanas un apziņas formu daudzveidība, demonstrēta MI attīstības ierobežojumu neatbilstība pamatprincipiem. RM pētījumi ļauj izprast psihi un MI savietojamību un attīstību. Parādīts, ka jāizmanto objektīvs un subjektīvs skatpunkts uz psihi. Domāšana (izziņa) ir modelēšana (un metamodelēšana). Kritika (izvērtēšana) ir: 1) robežu noteikšana; 2) papildināmība (salīdzināšana, vērtēšana). Psiholoģija un fizika jāizmanto uz modelēšanu balstītu izziņas pamatu izveidošanai. Pieeja zinātniskuma kritērijiem un hipotēžu pārbaudei ir jāpārskata, ņemot vērā, ka hipotēžu apstiprināšana faktiski ir izmantojamo modeļu pielietojamības robežu (laikā, telpā un/vai precizitātē) apstiprināšana, bet hipotēžu noraidīšana ir sekas modeļu pielietojamības robežu pārsniegšanai. Filosofija un māksla ir līdzekļi izziņai un modelēšanas īstenošanai. Izmantojot modelēšanā balstītu izziņas modeli, māksla jāsašķir ar modelēšanas principiem, psiholoģiju un kognitīvo neirobioloģiju, MI iespējas var palielināt, bet draudus samazināt, veidojot MI cilvēcei draudzīgā virzienā. Māksla kā modelēšanas prasmju veidošanas pamats un eksperimenti mākslā ir jākontrolē, līdzīgi kā psiholoģiskie, pedagoģiskie un medicīniskie eksperimenti.

Ievads

Modelēšanas jautājumu filosofiska izpratne iegūst aktualitāti saistībā ar trim problēmām: 1) mākslīgā intelekta (MI), lietu interneta un robotikas straujā attīstība un *singularitātes* (par cilvēku spēcīgāka MI, *superintelektā*) izveidošanās pieaugošā varbūtība (Amosov 1994, Barrat 2013, Bostrom 2014; Vilks 2013); 2) iespēja modelēt apziņu kā *rīcības modeļu* (RM) kopu, izmantojot

fizikas, datorikas, analītiskās psiholoģijas un kognitīvās neirobioloģijas sasniegumus (Graziano 2013; Hameroff & Penrose 2014; Kandel 2016); 3) iespēja un augoša nepieciešamība veidot zinātnisku, objektīvu *ideoloģiju* (un tās sastāvdaļu *morāli*) kā pasaules (ārējās un iekšējās) savstarpēji papildinošu, hierarhisku, pašsaskaņotu modeļu kopu un pārveidot to par subjektīvu *pasaules uzskatu* (un tā sastāvdaļu *tikumību*) ar filosofijas, mākslas un izglītības palīdzību (Amosov 1994; Dzelme 2018; Kramarczyk & Alemany Oliver; 2022; Vilks 2008;).

Modelēšanas un izziņas attiecību pētīšanā kā izejas punkts tiek apskatīts *subjekts*: rīcības veidošanai radīta vides pētīšanas (izzināšanas) un modelēšanas sistēma, piemēram, psihe (apziņa, zemapziņa un bezapziņa), mākslīgais intelekts (MI) vai arī cita iespējama alternatīva mērķtiecīga, “apzinīga” sistēma. Tiek izmantots pieņēmums, ka izziņas mērķis ir *rīcības modeļu* (RM) pašsaskaņota (nepretrunīga), atvērta, pilna sistēma (psihes un/vai citu sistēmu uz mērķi (piemēram, *izdzīvot*) virzītu lēmumu un darbību satura pamats) (Amosov 1994, Vilks 2008). Modelēšana ir izziņas un/vai mērķu sasniegšanas līdzeklis. Lietota analītiskajā psiholoģijā (Jung 1977) izstrādātā pieeja personības un apziņas pētīšanai, definējot, ka *rīcības modeļa* (RM) sastāvdaļas ir:

- 1) emocijas (*jūtas*, vērtēšana) – modeļu, rīcības vadīšana, derīguma un kaitīguma vērtēšana;
- 2) nākotne (*intuīcija*, paredzēšana) – mērķa, vajadzību apmierināšanas veida modelis;
- 3) tagadne (*sajūtas*, signālu pārveidošana modeļos) – situācijas, vides (ārējās un iekšējās) modelis;
- 4) loģika (*prāts*, modeļu veidošanas un savienošanas, pārveidošanas līdzekļi) – darbību modeļi.

Gribas un pašapziņas mehānismu izpratnes un modelēšanas pamats tiek veidots, izmantojot priekšstatus par *spontānu simetrijas zaudēšanu* (SSZ) kā laika un notikumu būtību un izpratni par trīs būtiskāko psihes sistēmu mijiedarbību: 1) *apziņa* kā subjekta rīcības modeļu kopa un vides, galvenokārt ārējās (ar *sensoru* signālu palīdzību aprakstītās), pārstāvis; 2) subjekta “Es” modelis kā *efektoru* un iekšējās vides pārstāvis; 3) *uzmanības* mehānisms kā vadības un lēmumu pieņemšanas centrs, *sensoru* un *efektoru* savienotājs (Amosov 1994, Cepelewicz 2021; Graziano 2013; Lefebvre 2006, Metzinger 2010).

Apziņa ir spēja izveidot un īstenot “savas” “rīcības modeļus”, ar atgriezenisko saišu palīdzību nepārtraukti saskaņojot (un uzlabojot) “rīcības modeļus” ar atbilstošu, mainīgo prognozi par vides modeli un “Es” modeli tagadnē (*Sajūtām*, “īstenību”) un nākotnē (“Intuīciju”). “Rīcības modeļa” veidošanai apziņa izmanto atmiņu (“Prātu”, modeļu “paraugus”, loģiku, pieredzi) un vērtējumus (“Jūtas”, pagātnes (pieredzes) un nākotnes (prognozējamo) modeļu “derīgumu” vai “kaitīgumu”, emocijas). Pašapziņa ir “Es” modelis, ar uzmanības un gribas (lemšanas) mehānismu palīdzību sasaistīts ar apziņā izveidotiem vides (ārējās un iekšējās) modeļiem un RM.

Sekojoš Podnieka pētījumiem par modelēšanu un izziņu (Podnieks 2018) un ņemot vērā Vaihingeru ieguldījumu (Podnieks 2021), modelēšanas jaunu iztirzāšanu var uzsākt ar galveno daļu modeļa definīcijā, ar modelēšanas mērķi, veidojot modelēšanā balstītu izziņas modeli. Mērķi nosaka subjekts, kurš veic modelēšanu, ne obligāti ar nervu sistēmu un/vai psihi apveltīts, bet arī, iespējams, mākslīgi, tai skaitā neorganiski veidots, uz mērķtiecīgu darbību orientēts. Galvenais tomēr ir psihes darbības pētīšana kā modelēšanas pētīšanas pamats, tādēļ jāsāk ar dzīvības un apziņas izpēti un ar to saistītajiem uzdevumiem.

Izveidota pašsaskaņota pieeja vairākiem plaši lietotiem jēdzieniem. Tā, piemēram, kultūra šajā pieejā ir kādas grupas uzkrāto, savstarpēji saistīto rīcības modeļu kopa, ieskaitot rīcības modeļus citu rīcības modeļu veidošanai, *metamodelēšanai* (tai skaitā pielietojamā māksla). Mākslas darbs ir unikāls, reāls vai nemateriāls (simbolisks) objekts, kas ir izveidots kā *līdzeklis (vai palīglīdzeklis)* rīcības modeļu veidošanai apziņā, bet nav paredzēts tiešai materiālo (fizioloģisko, drošības) vajadzību apmierināšanai. Galvenās prasības lietišķās mākslas darbam, kuras vismaz daļēji attiecas uz visiem mākslas darbiem, arī eksperimentālajiem, “fundamentālajiem” ir četras: mākslas darbs palīdz veidot trīs galvenās apziņas operāciju grupas, kuras tiek izmantotas rīcības modeļu veidošanai: 1) interpolācija (saistās ar sintēzi un analīzi); 2) ekstrapolācija (saistās ar indukciju un dedukciju); 3) invariantu (simetrijas) meklēšana (saistās ar vispārināšanu un konkretizāciju) un 4) veicina sistēmas, kurā ietilpst cilvēks, saskaņotību, harmonizāciju (ir humāns). Visas prasības ir savstarpēji saistītas, no jebkuras no tām izriet visas pārējās. Fundamentālās, eksperimentālās mākslas darbiem ir pieļaujamas daļējas atkāpes. Fundamentālā māksla (līdzīgi kā fundamentālā zinātne) pieļauj ierobežotu destrukciju un atteikšanos no saskaņotības, tādēļ var kļūt bīstama. Eksperimenti mākslā ir jākontrolē, līdzīgi kā psiholoģiskie, pedagoģiskie un medicīniskie eksperimenti, pēc analogijas ar bīstamu bakterioloģisku, bioķīmisku, kodolfizikas u. tml. eksperimentu veikšanu.

Mākslīgā intelekta (MI) attīstība, robotika un automātika rada daudzas jaunas problēmas, no kurām nopietnākā ir saistībā ar superintelekta darbību un ietekmi uz cilvēci. Tuvāko 20 gadu laikā MI attīstība radīs singularitāti, tas ir, superintelektu (Bostrom 2014; Vilks 2013), kurš būs spēcīgāks par cilvēka intelektu un pārņems vadību visās pārvaldes struktūrās (Amosov 1994, Barrat 2013). Tas nozīmēs būtiskas izmaiņas visās dzīves jomās, radīs grūti paredzamas sekas un apdraudēs cilvēces eksistenci. Viens no modelēšanas pētījumu mērķiem ir parādīt sagaidāmo izmaiņu nopietnību un piedāvāt risinājumus grūtību pārvarēšanai. Tiek apskatīta un izvērtēta modelēšanas būtība un iespējas MI attīstību ierobežot vai virzīt vēlamā, cilvēcei draudzīgā veidā, draudu samazināšanai izmantojot izpratni par modelēšanas un MI darbības principiem. Lai singularitāte MI attīstībā nepārvērstos par katastrofu cilvēcei, nepieciešams savlaicīgi izveidot un saskaņot visiem pieņemamus, ar visiem saskaņotus MI darbības vērtēšanas un vadīšanas principus, pareizības kritērijus, koherentas ekstrapolētas gribas (KEG) noteikšanas metodes.

MI attīstība jau rada vienas paaudzes laikā notiekošas būtiskas izmaiņas tautsaimniecībā, sociālajā struktūrā, kultūrā un ideoloģijā. Vajadzīgo profesiju kopa strauji mainās un cilvēki ir spiesti atkārtoti atgriezties izglītības sistēmā, mainīt dzīves un darba vietas. Nepieciešams daudz lielāks valsts un sabiedrības atbalsts un iekļaušanās izglītībā, kultūrā, mākslās un ideoloģijā, tādēļ nepieciešama daudz labāka izpratne par procesiem šajās jomās (Kahneman 2011, Kandel 2016; Rotenberg 2017; Schedrovitsky 2019; Vilks 2013). Pētījumi rāda problēmu lielo sarežģītību, tādēļ pārskatīti pamati, lai veidotu saskaņotu, vienotu ideoloģiju, balstītu uz psihes darbības, izziņas un modelēšanas mehānismu izpratni (Amosov 1994; Karnitis et.al. 2021; Kramarczyk & Alemany 2022; Lefebvre 2006; Metzinger 2010, Petrov 2021, Popper 1971, Spengler 1923, Vilks 2008).

Metode

Galvenā vērība pievērsta modelēšanas un mākslīgā intelekta attīstības analīzes metodikai, pētot dažādus literatūras avotus. Izmantoti psiholoģijas, fizikas un dažādu citu zinātņu nozaru rezultāti un secinājumi. Parādīta modelēšanas metožu lietošanas nepieciešamība un iespējas. Tiek lietota matemātiskās modelēšanas ietvaros izstrādātā pieeja, bagātinot to ar analītiskās psiholoģijas metodēm. Izvirzīto uzdevumu risināšanai izmantots pieņēmums, ka jebkura intelekta, gan dabīgā, gan mākslīgā, rīcības pamatā ir modelēšana un modeļu pārbaude, izmantojot patiesības kā invariants jēdzienu. Apspriestas dažādas rīcības vērtēšanas un vadīšanas metožu sistēmas un pieejas kultūras, mākslas, ideoloģijas un MI vadības un kontroles uzdevumu risināšanas uzlabošanai, kuras ir balstītas uz modelēšanas un analītiskās psiholoģijas metožu izmantošanu.

Rezultāti

1. Modelēšanas definīcija. Pētījums balstās uz K. Podnieka (2021; 2018) veikto modelēšanas analīzi. Podnieks ir secinājis, ka modelēšana ir izziņas pamats un modeļu pētīšana ļauj pārskatīt daudzas filosofijas problēmas. Apskatītas iespējas paplašināt ar modelēšanu saistīto problēmu loku, tuvinot modelēšanu psiholoģijas, socioloģijas un personības pētīšanas problēmām. Modelēšanas jautājumu sasaistīšanai ar psihes un citu mērķtiecīgu sistēmu pētīšanas uzdevumiem jāatgriežas pie Podnieka analizētajām definīcijām un to saistības ar filosofijas, psiholoģijas, fizikas un matemātikas ietvaros rastajiem risinājumiem. Kā pamats, sākums modelēšanas padziļinātiem pētījumiem tiek izmantota analītiskajā psiholoģijā balstīta rīcības modeļa (RM) koncepcija. Paplašinātā definīcija ietver papildus argumentus un ar psiholoģiju un bioloģiju sasaistītu to interpretāciju. Modelēšana *Mod* ir kādas sistēmas (objekta) (O) aizvietošana ar citu sistēmu (objektu, modeli) (M) subjekta (S) izziņas mērķa (P) sasniegšanai noteiktu (galīgu) laika (t), telpas (L) un precizitātes (d) intervālu robežās: *Mod* (M, O, S, t, L, d, P). Iepriekšējā, Podnieka analizētā definīcija *Modp* ietver tikai daļu no argumentiem: *Modp* (M,O, S, t, P). Saskaņā ar izstrādāto pieeju izejas punkts modelēšanas procesu

pētīšanā ir *subjekts* (psihe vai mākslīgais intelekts (MI)). Subjekta apziņa (intelekts) ir mērķtiecīgas *rīcības* veidošanai radīta vides (ārējās un/vai iekšējās) pētīšanas (izzināšanas) un modelēšanas sistēma. Izziņas mērķis ir *rīcības modeļu* (RM) pašsaskaņota (nepretrunīga), atvērta, pilna sistēma (psihes un/vai citu sistēmu uz mērķi (piemēram, *izdzīvot*) virzītu lēmumu un darbību, rīcības pamats). Modelēšana ir mērķu, to skaitā izziņas, sasniegšanas līdzeklis.

Objekta (sistēmas) (O) raksturojums:

- 1) O var būt statiska un/vai dinamiska, reāla (materiāla) un/vai simboliska (virtuāla) sistēma;
- 2) O ir iespējams izdalīt no dažādo mijiedarbību ar vidi, apkārtni kopas, kā autonomu (kvazineatkarīgu) atsevišķu daļu, kura laikā t , telpas L un precizitātes d robežās saglabā savu iekšējo identitāti (stāvokļu *izomorfismu*, *simetriju*, *invariantus*).

Modelis (M) (subjekta (S) rīcības modeļu (izzinās) veidošanas) procesā:

- 1) var būt aktuāls vai potenciāls O aizvietotājs;
- 2) var būtiski atšķirties no O, bet saglabāt vismaz dažas RM veidošanai vajadzīgās elementu attiecības (strukturālas iezīmes, homomorfismu ar O, O invariantu atspoguļojumu, transformāciju);
- 3) M un O robežas laikā t , telpā L un/vai precizitātē d var būtiski atšķirties.

2. Subjektīva un objektīva pieeja modelēšanai. Objektīvais skatpunkts ir “lieta sevī” (ārēja, ar mijiedarbībām saistīta sistēma), subjektīvais – “lieta mums” (psihē, apziņā eksistējošs rīcības modelis vai tā daļa). *Duālisms* (arī Kanta izpratnē) no modelēšanas viedokļa ir O un M attiecības. Subjektīvi objekts ir subjektam potenciāli vai aktuāli pieejama signālu kopa apziņā (psihē), kura ir apvienota subjektīvi pieejamā, “iekšējā” sistēmā. Objektīvi objekts ir: a) materiāls – saistītu, mijiedarbojošos elementu sistēma (galīga, bet bez iespējas pilnībā izolēt no apkārtnes); b) simbolisks (virtuāls, matemātisks) – izolēta saistītu elementu sistēma, kurā var būt uz potenciālu bezgalību orientēta, neierobežotu darbību virkne un/vai bezgalīgi lielu un/vai mazu elementu kopa.

Sistēma saskaņā ar izmantoto pieeju ir elementu, tai skaitā signālu, kopa, kura ir saistīta ar mijiedarbībām, tieši un/vai netieši. Elements (signāls vai signālu kopa) ir potenciāli vai aktuāli pastāvošs notikums vai to kopa, kuru var uztvert psihē ar subjekta maņu orgānu vai apziņas palīdzību. Notikums ir vielas un/lauku stāvokļa izmaiņas, kuras iespējams identificēt ar objektīvas mijiedarbības palīdzību (fizikāli). Vienkāršākais (elementārais) notikums ir spontāna simetrijas zaudēšana (SSZ).

Signāls ir kāda mijiedarbības veida invariants, atkarītošanās laikā (un/vai telpā) ar ierobežotu precizitāti, laika un telpas intervālu. Signālu kopa veido ierobežotu sistēmu, modeli, *sekundāru* objektu, kas aizvieto kādu citu neierobežotu, *primāru*, reālu objektu. Modeļa elementu (un “izmantojamo” apstrādei mijiedarbību) skaitu nosaka precizitāte, sensoru jutība (galējās robežas nosaka Planka konstante un, atbilstoši, Planka laiks un Planka garums). Primārais objekts (pirms mijiedarbības ar sensoru (subjektu)) ir potenciāli nepārtraukts, neierobežots. Signālu kopa (sistēma)

pārvēršas par modeli, ja tā ir *invarianta* (patiesa) noteiktās robežās *laikā, telpā* un *precizitātē*. Robežas ir mainīgas, tās nosaka apziņas veidošanās prasības. Modeļi mijiedarbojas un mainās, transformējas horizontāli (līdztiesīgi) un vertikāli (hierarhiski). Aktuālā modelī (psihē reprezentētā vismaz potenciāli) elementu skaits ir ierobežots, galīgs un tie ir *homomorfi* objekta (potenciāli neierobežota) ierobežotai daļai. Ja modelis pāriet neaktīvā, objekta stāvoklī, tas var paplašināties, ietverot papildus elementus un saites. Aktuālā modelī ir trīs galvenās daļas (sastāvošas no diskrētiem signāliem un kvazinepārtrauktiem laukiem): 1) neironu tīkli (signālu kopas ar atgriezeniskām saitēm, “cikliem” (invariantiem)); 2) ķīmiski regulējošā vide (hormoni, PH, glikoze utt.); 3) elektromagnētiskie lauki un nelokalizēta mijiedarbība (*kvantu sapinums*).

3. Modelēšanas mērķis. Modelēšanas galvenā, neatņemamā daļa ir *mērķis* (P), kas sākotnēji ir dzīvības īpašība, “ilgtspējīgas” (vairojošās, pašorganizējošās) sistēmas īpašība. Mērķa būtība ir atgriezeniskā saite, ar kuras palīdzību salīdzina aktuālo situāciju (signālus no apkārtnes) ar nākotnes modeli, un mērķtiecīga rīcība ir subjekta darbību (efektoru) koriģēšana, lai samazinātu starpību starp sākotnējo nākotnes modeli un tagadnē, rīcības laikā veidoto nākotnes modeli. Modelēšanas, izziņas un mērķtiecīgas darbības problēmu ciešā saistība liek sīkāk izpētīt visu problēmu kompleksu, lai noteiktu modelēšanas lomu un izprastu visu problēmu kopumā.

Mērķis “izdzīvot”, problēmu apskatot plašāk, var būt arī neorganiskai sistēmai. Vispārinot, nevar izslēgt dažādas mērķtiecīgas, to skaitā paškopējošās, sistēmas, kuras tikai daļēji cenšas nodrošināt savu izdzīvošanu, izmantojot modelēšanu dažādu mērķu sasniegšanai. Turpmāk modelēšana tiks apspriesta, orientējoties galvenokārt uz apziņu, uz izziņu, kuru īsteno psihe, bet daudzi secinājumi ir izmantojami plašāk, ieskaitot visdažādākās dzīvības formas un/vai MI.

4. Valodas un teksti. Dažādos modelēšanas rezultātu pierakstīšanas veidus var apzīmēt ar kopīgu jēdzienu – *valodas*, tādēļ ir pamats runāt par dažādām, ne tikai dabīgajām (runātajām) valodām, bet arī par mākslu (mūzikas, arhitektūras utt.) valodām, matemātikas u. c. valodām, un ar valodu palīdzību izveidotiem objektiem – *tekstiem*. Teksts ir starpnieks starp diviem rīcības modeļiem, autora un lasītāja (uztvērēja). Ar valodas palīdzību viens subjektīvs rīcības modelis (vai tā speciāli pārveidots teksta radīšanai variants, kas tomēr ietver visas rīcības modeļa sastāvdaļas, dažreiz tikai aptuveni, transformētā formā) tiek pārveidots par objektīvu tekstu, kas var tikt nodots citam subjektam, lai aptuveni atjaunotu sākotnējo rīcības modeli. Autora un lasītāja attiecības un viņu modeļi vienmēr ir saistīti ar mainīgu, neatkārtojamu vidi, kontekstu. Vienmēr teksti un konteksti satur invariantus (patiesības) un ar tiem saistītus mainīgus, nejaušus elementus. Tekstu veidošana, glabāšana un izmantošana ir daudzu pētījumu objekts (Moravcsik 2013; Spengler 1922). Matemātika kā valoda ieņem arvien svarīgāku vietu valodu kopā. Matemātika ir dažādu objektu attiecību idealizēta, vienkāršota modelēšana. Špenglers parāda, kā matemātika dažādās kultūrās apvieno reālo

objektu invariantus, apvienojot nemainīgās un mainīgās daļas, racionālo un iracionālo, veidojot katram kontekstam, kultūrai raksturīgus modeļus.

5. Modeļu izmantošana un glabāšana. Ar modeli saistītais objekts ārpus modeļa var būt reāls (“būtība”, materiāla sistēma) un/vai virtuāls (“parādība”, “teksts”, zīmju kopa materiālā nesējā). Modelēšanas pamats – ieejā sensoru doto *signālu* apvienošana un pārvēršana par *rīcības modeļu* kopu, ar kuras palīdzību izejā veidojas *rīcība nolūkā* apmierināt *vajadzības* un īstenot virsmērķi – nodrošināt ilgtermiņam nepieciešamo *vairošanos*. Signāli no sensoriem, kuri vēl nav modeļi, tiek pārveidoti par *rīcības modeļiem* un/vai to kopām, to skaitā hierarhiskām un/vai darbību virknes veidojošām. Tālāk no modeļa vai tā daļas veidojas un tiek īstenota rīcība un/vai notiek modeļu “uzkrāšana” atmiņā zināšanu, pieredzes formā, lai īstenotu modelēšanas mērķi, apmierinātu subjekta vajadzības (atbilstoši vērtībām, principiem).

Nedaudz sīkāk detalizējot, modeļa izmantošanas galvenie ceļi ir:

- A) modelis pārvēršas par rīcību, sasaistoties ar efektoriem: 1) tieši, izmantojot sākotnēji (“ģenētiski”) izveidotās saites (*instinkts* un/vai beznosacījuma *refleks*) (zemapziņā un/vai bezapziņā); 2a) tieši un/vai netieši, izmantojot sākotnēji (apmācībā, “dzīves sākumā”) izveidotās saites (*imprintings, arhetipi*); 2b) tieši un/vai netieši, izmantojot apmācībā izveidotās saites (nosacījuma *refleks*) (zemapziņā); 3) netieši, ar uzmanības mehānisma palīdzību, vienlaicīgi ar “Es” iesaistīšanu (apzinīgi) un/vai netieši (iesaistot zemapziņu);
- B) modelis pārvēršas par sagatavi, iespējamu (potenciālu) rīcības modeļa daļu, kura tiek saglabāta un atjaunota, izmantojot asociācijas, saites ar jauniem, aktuāliem rīcības modeļiem: 1) balstoties uz sakrītošiem elementiem “saturā”, invariantiem signālu kopās; 2) balstoties uz sakrītošiem elementiem vērtējumos, invariantiem emociju kopās.

Modelis nedrīkst būt pārāk precīzs. Rīcības gaitā jāveic modeļa saskaņošana ar vidi, to papildinot un mainot. Modelis atšķiras no objekta ar “papildus elementiem”, svešām daļām, ar objektu tieši nesaistītām, nav izomorfs (divpusēji atbilstošs, sakrītošs), bet tikai homomorfs (līdzīgs, vienusēji atbilstošs). Rīcība notiek mainīgā ārējā un iekšējā vidē, tādēļ rīcības modeļi nepārtraukti, ar atgriezenisko saišu palīdzību, jāpārveido mainīgo mērķu sasniegšanai. Nepieciešama rīcības modeļu pielāgošana: 1) mainot un papildinot efektoru saskarsmes ar vidi detaļas; 2) papildinot un/vai mainot rīcības modeļu sastāvu, pamatu, atsevišķu daļu izmantošanas veidu.

Apmācības laikā, gatavojot rīcības modeļus, jāizmanto abi pielāgošanas veidi (stratēģijas), apmācoties un/vai apmācot (ar spēļu, mākslas, rituālu izpildes, treniņu u. tml. palīdzību). Mākslu (spēļu, svētku utt.) uzdevums ir veidot rīcības modeļu sagataves, piemērotas izmaiņām, saskaņošanai ar apstākļiem, vidi. Mākslas darbā tādēļ jābūt:

- A) rīcības aspektiem, sagatavēm, divām galvenajām, rīcību veidojošajām ievirzēm:
 - 1) invarianti (patiesības) ar iespējām *vispārināt* to izmantošanu, mainīt un/vai papildināt

patiesības, to skaitā mainot izmantošanas kontekstus un/vai saites (maiņas izpaužas arī kā asprātības un humors, dzejā un dziesmās apvienojas ritma invarianti ar satura daudzveidību, maiņām un metaforām); 2) iespējas *konkretizēt*, pielāgot invariantus kontekstam, mainīt efektoru darbināšanu, sasaisti ar rīcību;

B) skaistuma, estētiskiem aspektiem, emocionālai rīcības modeļu vērtēšanai, iespējām pārbaudīt atbilstību, tai skaitā daudzveidību un piemērotību dažādiem kontekstiem.

6. Kultūra un māksla. Modelēšanas pieeja, balstīta rīcības modeļu izmantošanā, ļauj precizēt, savstarpēji sasaistīt un saskaņoti izmantot tādus jēdzienus kā kultūra, māksla, zinātne, izglītība, ideoloģija (morāle) un pasaules uzskats (tikumība), nodalīt filosofijas jomas (ētiku, estētiku), lingvistiku, vēsturi utt. *Kultūra* ir visu kādas grupas (tautas, civilizācijas u. tml.) izdzīvošanai noderīgo (vajadzīgo) rīcības modeļu kopa, tā ir fiksēta:

1) kolektīvajā atmiņā kā prasmes, iemaņas, tradīcijas, bieži kopā ar dažādiem uzglabāšanu atmiņā un atkārtotu izmantošanu (atceroties, atkārtojot) atvieglojošiem līdzekļiem, kuri arī jāiekļauj kultūrā (nemateriālā kultūra, arī rituāli, mīti);

2) materiālos objektos, kuri atvieglo rīcības modeļu atcerēšanos, uzglabāšanu un izmantošanu (materiālā kultūra, tai skaitā dažādi darbarīki, pieminekļi, teksti).

Līdzīgi kā apskatot psihi vai līdzvērtīgu sistēmu, var izdalīt daudzus mijiedarbojošos, vismaz daļēji saskaņotus rīcības modeļus, arī kultūras ir dažādas un vienas cilvēku grupas iekšienē var izdalīt daudzus saistītus rīcības modeļus un to kopas dažādā veidā organizētas kā atsevišķas kultūras, kuras kopā parasti veido vienu vairāk vai mazāk vienotu sistēmu, vienu kultūru. (Dažreiz kultūras stipri nodalās, veidojot gandrīz izolētas kopas, piemēram, kriminālo kultūru, reliģisko sektu kultūras u.tml., radot sava veida šizofrēnijas analogu sabiedrībā.) Ar kultūru vienskaitlī parasti saprot arī visu savstarpēji saistīto vienas sabiedrības dažādo specifisko kultūru apvienojumu kā kultūru plašā nozīmē, tādēļ, lai novērstu pārpratumus, jāņem vērā izmantotā, dažreiz tikai no konteksta nolasāmā definīcija. Kultūrā kopumā ietilpst metodoloģija, gan zinātnes, gan mākslu, ietilpst pārbaudītā un izmantošanai pieņemtā daļa (lietišķā zinātne un mākslas), bet neietilpst jaunie, izmēģinājumu pakāpē esošie zinātnes un mākslas atradumi.

Mākslas ir dažādu rīcības modeļu iegūšanas, uzglabāšanas, veidošanas, vērtēšanas un izmantošanas paņēmieni kopa, kura daļēji pārklājas ar kultūru. Mākslas ir ieteicams dalīt vismaz divās daļās, lietišķajā un fundamentālajā (līdzīgi zinātnei), atkarībā no to saistības ar ikdienu, iekļaušanos “dzīvē”, tradīcijās, paražās. Lietišķo mākslu savukārt no modelēšanas viedokļa ērtāk sadalīt vairākās daļās, vismaz divās, robeža starp kurām ir diezgan nosacīta.

1a) Dizains, tautas māksla, iespējams iekļaujot arī vismaz daļēji amatniecību, “populārie” mākslas, sevišķi mūzikas, veidi u. tml.

1b) Vispār atzītas un pazīstamas, bet relatīvi sarežģītas mākslas, piemēram, sakrālās mākslas, klasiskā mūzika, literatūra, glezniecības, to skaitā dažādi abstrakcionisma virzieni, arhitektūra u. tml., kuras ietekmē sabiedrības dzīvi, bieži vien netieši, aptverot tikai nelielu daļu sabiedrības (“elītes”, inteliģences), bet atstājot pēdas visā noteiktai kultūrai piederošā cilvēces daļā (civilizācijā). Šeit iekļaujas arī dažādas metodoloģijas un metodikas mākslas darbu radīšanai, pētīšanai, saglabāšanai un izmantošanai.

2) Jaunu ceļu meklēšana, eksperimentālās, “fundamentālās”, meklējošās mākslas, kuras bieži tiek apšaubītas, dažādi pārbaudītas un pretrunīgi vērtētas. Bieži arī svešas mākslas un/vai kultūras elementu epizodiska, eksperimentāla izmantošana sākotnēji drīzāk jāuzskata kā mēģinājums, jaunums, atšķirot no lietišķās, pieņemtās mākslas.

Robežas starp visām trim daļām ir nosacītas, atkarīgas no konkrēto problēmu loka, kura ietvaros vienmēr ir vēlams definēt uzdevumu risināšanai piemērotāko dalījuma veidu. Jāņem vērā, ka jebkuram objektam vienmēr var izveidot daudzus modeļus ar atšķirīgām robežām, bet precīzas definīcijas praktiski vienmēr ir nepieciešamas.

Mākslas darbs ir tūlītējai, pragmatiskai lietošanai (pārtikas, pajumtes, drošības u. tml. iegūšanai) neizmantojams objekts (vai tā daļa), kas noder vismaz viena mākslām paredzētā uzdevuma risināšanai. Mākslas darbs var būt savienots ar konkrētas lietderīgas, pragmatiskas rīcības nodrošināšanu, bet pārsniegt minimālās prasības konkrētajam uzdevumam, palīdzot risināt citus, papildus, saistītus un/vai nākotnē sagaidāmus uzdevumus, piemēram, dizaina (rūpnieciskās mākslas) gadījumā.

7. Izglītība kā modelēšanas apgūšana ar mākslu palīdzību. Robežu starp mākslām un kultūru nosaka rīcības modeļu gatavība izmantošanai. Kultūrā tiek apkopoti tiešai, tūlītējai izmantošanai gatavi, pabeigti rīcības modeļi. Mākslās būtiska daļa rīcības modeļu ir sagatavju, atsevišķu daļu veidā, nav gatavi tūlītējai lietošanai. Mākslu uzdevums ir veidot *izglītības* pamatu, palīdzēt indivīdiem apgūt rīcības modeļus, iegūt tos personīgai izmantošanai. Arī mācīšanās ir rīcība, prasmju, atbilstošu rīcības modeļu kopa, tādēļ robeža ir visai nosacīta. Par kritēriju var kalpot mākslās izmantojamā rīcības modeļu sadalīšana, nepabeigtu, nepilnīgu un/vai pārveidotu, tiešai lietošanai nederīgu darbību, modeļu izmantošana.

Mākslas veido atsevišķus rīcības modeļu veidošanas līdzekļus, elementus, ne vienmēr apvienojot, integrējot daļas vienotā sistēmā. Galvenās rīcības modeļu veidošanā izmantojamās darbības, manipulācijas ar dažādiem modeļiem un to daļām (radīšana, būvēšana, pārveidojumi), kuras palīdz veidot un attīstīt mākslas, var sadalīt trīs grupās. Katrā grupā var izdalīt galvenajai, veidojošajai, “augšupejošajai” darbībai pretējo, “lejupejošo”. Abas virzības – uz augšu un uz leju darbojas kopīgi, veidojot atgriezeniskās saites, ciklus, “cilpas”, kas parādās un nostiprinās kā stabili, pašsaskaņoti veidojumi, sagatavoti izmaiņām, iespējām pieskaņoties apstākļiem, svārstoties ap kādu

nosacītu optimālo variantu. Noteicošā mainīgā vidē ir “augšupejošā” daļa, bet izdzīvot, pielāgojoties “vidēji” stabilai (ap nosacītu līdzsvaru klejojošai) videi palīdz “lejupejošā” daļa:

- 1) savienošana, interpolācija (*sintēze* un analīze), *virkņu* (“ķēžu”) veidošana;
- 2) turpināšana, ekstrapolācija (*indukcija* un dedukcija), *robežu* pārkāpšana (mēģinājumi, risks);
- 3) invariantu (patiesības) un simetrijas meklēšana (*vispārināšana* un konkretizācija), *hierarhisku* struktūru (pakļautības) veidošana.

Secinājumi

Modelēšana ir jebkuras mērķtiecīgas darbības nepieciešamais nosacījums gan bioloģijā, gan tehnikā, tādēļ lielākā daļa pētījumu rezultātu ir lietojami gan psiholoģijā un citās sociālajās un humanitārajās zinātnēs, gan arī fizikā, tehnikā, datorikā, risinot mašīnmācīšanās un mākslīgā intelekta (MI) izmantošanas uzdevumus (Wigner 1970). Vienlaicīgu, saskaņotu, ar filosofijas palīdzību izprastu un vadītu pētījumu fizikā un psiholoģijā fundamentālā, izšķirošā nozīme cilvēces pastāvēšanai kļūst arvien skaidrāka (Barret 2013; Bostrom 2014; Wigner 1970). Jāņem vērā arī atšķirīgu, līdz šim nezināmu mērķtiecīgu (“saprātīgu”) sistēmu satikšanas iespēja (Petrov 2021).

Eksperimentālā māksla. Jāizšķir atsevišķi jaunu ceļu, jaunu modeļu meklēšana ar mākslas un zinātnes palīdzību – fundamentālā, eksperimentālā, meklējošā māksla un zinātne. Robeža ar kultūru ir robeža starp apstiprināto un jauno, starp pārbaudīto, pieņemto izmantošanai un izmēģinājumiem, vēl nepārbaudīto, tādēļ bieži vien ar risku un pārsteigumiem saistīto. Jaunais vienmēr tiek meklēts, izmantojot iepriekš zināmo, balstoties uz sasniegto, tādēļ nekad nav iespējama pilnīga atteikšanās no vēstures, agrākajām zināšanām. Robeža ir jānovelk arī pārāk riskantiem un/vai bezjēdzīgiem eksperimentiem, sevišķi mākslās. Zinātnē riskus parasti apzinās un atbilstoši veic drošības pasākumus, piemēram, medicīnā ir aizliegums eksperimentēt ar cilvēkiem. Mākslā notiek dažādi vāji kontrolēti eksperimenti, tai skaitā ar grūti paredzamām un, iespējams, negatīvām, destruktīvām sekām. Šie eksperimenti jākontrolē ne mazāk uzmanīgi kā medicīniskie un ģenētiskie.

Papildināmības princips. Viens no nepietiekami novērtētiem, bet no modelēšanas viedokļa labi saprotamiem mākslas un kultūras uzdevumiem ir modeļu papildināmības, daudzveidības princips, vairāku modeļu, vairāku “patiesību” vienlaicīga eksistence un izmantošana. Fizikā tas ir Bora “komplementaritātes princips”, kura saistība ar mākslu, ar “In-Jan” simbolismu ļoti sīki aprakstījis Siliņš (1999). Loģikas un emociju papildināmība psiholoģijā izpētīta Kānemana (2011) darbos. Dažādu kultūru daudzveidība un savstarpējās saistības pasaules *vēsturē* un to papildināmība aprakstīta “Eiropas norieta” pētījumā (Spengler 1922), Raudives (1940) un citos darbos. Šajos un citos darbos parādīta vairāku patiesību, vairāku modeļu vienlaicīgas izmantošanas nepieciešamība objekta izpratnei, no viļņu un daļiņu duālisma līdz duālismam filosofijā.

Papildināmības princips parāda hipotēžu *verifikācijas un falsifikācijas* pieejas (Popper 1971) kļūdaino raksturu. Hipotēžu apstiprināšana faktiski ir izmantojamo modeļu lietojamības robežu (laikā, telpā vai precizitātē) apstiprināšana, hipotēžu noraidīšana ir sekas modeļu lietojamības robežu pārsniegšanai.

Atsauces

- Altmann, J. (2013). Arms Control for Armed Uninhabited Vehicles: An Ethical Issue. *Ethics and Information Technology*, 15 (2), pp. 137–152.
- Amosov, N. (1994). *Intelligence, human being, society, future*. Kiev: Baida.
- Barrat, J. (2013). *Our Final Invention*. New York: St. Martin's Press.
- Bostrom, N. (2014). *Superintelligence*. Oxford: Oxford University Press.
- Cepelewicz, J. (2021). *The Brain Doesn't Think the Way You Think It Does*. Pieejams: <https://www.quantamagazine.org/authors/jordana-cepelewicz/>. (04.11.2022.)
- Dzelme, J. (2018). Izglītība un ideoloģija. Izglītības vadība. *LU Raksti*, 817. Rīga: Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds, 33.–50. lpp. <https://doi.org/10.22364/ped.luraksti.817.04>.
- Eliade, M. (1951). *Le Chamanisme*. Paris: Editions Payot.
- Gills, N. (2002). Raudives balsis. *Almanahs "Filosofija"*, 97.–121. lpp.
- Graziano, M. S. A. (2013). *Consciousness and the Social Brain*. Oxford: Oxford University Press.
- Hameroff, S., Penrose, R. (2014). Consciousness in the Universe. *Physics of Life Reviews*, 11 (1), pp. 39–78.
- Jung, C.G. (1977). *Two Essays on Analytical Psychology*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kahneman, D. (2011). *Thinking, Fast and Slow*. Farrar, Straus and Giroux.
- Kandel, E. R. (2016). *Reductionism in Art and Brain Science: Bridging the Two Cultures*. New York: Columbia University Press.
- Karnitis, E., Bicevskis, J., Karnitis, G., Pukis, M. (2021). Sustainable Development Model of EU Cities Compliant with UN Settings. *Mathematics*, 9 (22), 2888. <https://doi.org/10.3390/math922888>.
- Kramarczyk, J., Alemany Oliver, M. (2022). Accumulative vs. Appreciative Expressions of Materialism: Revising Materialism in Light of Polish Simplifiers and New Materialism. *Journal of Business Ethics*, 175, pp. 701–719. <https://doi.org/10.1007/s10551-020-04628-9>.
- Lefebvre, V. A. (2006). *Research on Bipolarity and Reflexivity*. New York: The Edwin Mellen Press.
- Metzinger, T. (2010). *The Ego Tunnel: The Science of the Mind and The Myth of the Self*. New York: Basic Books.
- Moravcsik, E.A. (2013). *Introducing Language Typology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Petrov, V. (2021). Philosopher's Responsibility Concerning Education in the Epoch of AI. *Academia Letters*, Article 2773. <https://doi.org/10.20935/AL2773>.
- Podnieks, K. (2018). Philosophy of Modeling: Neglected Pages of History. *Baltic J. Modern Computing*, 6 (3), pp. 279–303. <https://doi.org/10.22364/bjmc.2018.6.3.05>.
- Podnieks, K. (2021). Philosophy of Modeling in the 1870s: A Tribute to Hans Vaihinger. *Baltic J. Modern Computing*, 9 (1), pp. 67–110. <https://doi.org/10.22364/bjmc.2021.9.1.05>.
- Popper, K. R. (1971). *The Open Society and Its Enemies*. USA: Princeton University Press.
- Rotenberg, V. S. (2017). The Place of the Motivation of Search Activity in the General Hierarchy of Motivations. *Activitas Nervosa Superior*, 59 (1), pp. 1–3. <https://doi.org/10.1007/s41470-017-0002-3>.
- Schedrovitsky, P. G. (2019). The Activity Theory in Soviet Philosophy and Psychology in the 1960s – 1980s. In Bykova, M., Lektorsky, V. (eds). *The problem of activity in philosophy, methodology and human sciences*. Bloomsbury Academic, p. 440.
- Spengler, O. (1923). *Der Untergang des Abendlandes*. München: Beck.
- Stuedle, M. (2022). *The Future of AI in Warfare and the opportunity to enforce norms*. Academia Letters preprint. Open Access – Distributed under CC BY 4.0.
- Vilks, I. (2013). When Will Consciousness Emerge? In *Bulletin of Electrical Engineering and Informatics*, 2 (1).
- Vilks, I. (2008). *Zinātniskā ētika*. Rīga: Mācību grāmata.
- Wigner, E. P. (1970). *Symmetries and Reflections*. Bloomington–London: Indiana University Press.

II Krīzes Latvijas sabiedrībā socioloģisko un dzīvesstāstu pētījumu perspektīvā

Atbalsts demokrātijai un ilgas pēc spēcīga līdera: Latvijas iedzīvotāju viedokļi salīdzinājumā ar citām valstīm

Inese Šūpule

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

Ievads

Sociālā nevienlīdzība un nedrošība, šķelšanās, ko veicinājusi valdības politika un noteiktie ierobežojumi Covid-19 pandēmijas mazināšanai, politiskā populisma pieaugums, kā arī Krievijas uzsāktais karš pret Ukrainu aktualizē jautājumu par sabiedrības atbalsta demokrātiskai politiskajai sistēmai stabilitāti mūsu reģionā. Pētnieki citās valstīs norāda uz pieaugošu populisma izpausmēm dažādās zemēs (Berman 2021; Hawkins & Rovira Kaltwasser; 2018; Norris & Inglehart 2019). Pētījumi parāda, ka nedrošos apstākļos dzīvojošie cilvēki izjūt lielāku vajadzību pēc grupu solidaritātes un spēcīgiem līderiem. Viņiem ir zemāka tolerance pret citādo un atvērtība pārmaiņām, dažādībai un jaunām idejām. Lai gan pēc Otrā pasaules kara sasniegtā labklājība un drošība Rietumvalstīs ir radījusi pārmaiņas kultūrā (Inglehart 1990, 1997; Inglehart & Baker 2000; Kafka & Kostis 2021), pēdējās desmitgadēs darba drošības un sociālās stabilitātes mazināšanās un pieaugoša nevienlīdzība ir izraisījusi autoritāru pretreakciju, palielinot sabiedrības daļas atbalstu spēcīgam līderim, un ksenofobiju. Kāds ir Latvijas iedzīvotāju atbalsts demokrātiskai politiskajai sistēmai, kā arī atbalsts politiskajai sistēmai, kur valsti pārvalda stiprs līderis, kam nav jārēķinās ar parlamentu un vēlēšanām, salīdzinājumā ar citām valstīm? Tie ir šī raksta pētnieciskie jautājumi. Lai atbildētu uz šiem pētnieciskajiem jautājumiem, rakstā padziļināti analizēti aptaujas dati. Analīzē ir izmantoti Eiropas Vērtību pētījuma (*European Values Study, EVS*) 5. posma dati, kas iegūti 2021. gada vasarā un rudenī. Tie ļauj salīdzināt Latvijas iedzīvotāju attieksmes pēdējo 20 gadu laikā, jo analīzē izmantotas arī iepriekšējo EVS aptauju dati Latvijā 1999. un 2008. gadā. Salīdzinošā perspektīva izmantota ne tikai laika, bet arī ģeogrāfijas aspektā, jo aptauju dati Latvijā ir salīdzināti ar iedzīvotāju viedokļiem dažādās Eiropas valstīs: Polijā, Lielbritānijā, Norvēģijā, kā arī Lietuvā un Igaunijā.

Datu avotu apraksts

Rakstā izmantotās analīzes datu avoti ir Eiropas Vērtību pētījuma dati, un tas ir viens no ievērojamākajiem starptautiskajiem salīdzinošajiem pētījumiem Eiropā, kas vērsts tieši uz vērtību izpēti (EVS 2021). Eiropas Vērtību pētījumā Latvija piedalās jau kopš 1990. gada, tas ļauj veikt vērtību analīzi vairāk nekā trīsdesmit gadu garumā. Iepriekšējie pētījumi veikti 1990., 1999. un 2008. gadā, bet pēdējais – jaunais aptaujas vilnis (5. posms) Latvijā tika veikts 2021. gadā (LU FSI 2021).

EVS pētījuma 5. posma īstenošanu Latvijā nodrošināja Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes Sociālo un politisko pētījumu institūts, Dr. sc. soc. Intas Mieriņas vadībā.

Aptaujas ģenerālo kopu veido Latvijas pastāvīgie iedzīvotāji vecumā no 18 gadiem. Šīs vecuma robežas noteiktas saskaņā ar EVS izstrādātajiem standartiem, kas ir nemainīgi kopš pirmā EVS posma īstenošanas 1980. gadā. Aptaujas anketā ir iekļauti jautājumi par (a) ģimenes vērtībām un laulībām, (b) attieksmi pret nodarbinātību un darba vērtībām, (c) iedzīvotāju politiskajiem uzskatiem un ideoloģiju, (d) iedzīvotāju toleranci un iecietību, (e) uzskatiem par reliģiju, (f) sociālekonomiskajām problēmām.

Pētījuma izlases metode Latvijā paredzēja īstenot vairākpakāpju stratificēto nejaušo izlasi, kas nodrošina visu Latvijas reģionu un apdzīvoto vietu adekvātu reprezentāciju izlasē. Pirmajā izlases veidošanas posmā Latvijas teritorija tika sadalīta izlases vienībās atkarībā no reģiona un teritorijas attīstības indeksa. Nākamajā izlases veidošanas posmā katrā no izveidotajām 39 izlases vienībām, balstoties uz LR Iedzīvotāju reģistra datiem, pēc nejaušas atlasēšanas metodes tika atlasītas mājsaimniecību adreses, kurās deklarējusies vismaz viena līdz 2002. gada 1. novembrim dzimusi persona (neatkarīgi no valstiskās piederības). Reprezentatīvas izlases izveidošanas nolūkos no LR Iedzīvotāju reģistra tika pieprasīta un saņemta pilna anonimizēta informācija par iedzīvotājiem. Ņemot vērā, ka aptauja tika veikta Covid-19 pandēmijas apstākļos, tika izmantotas divas aptaujas metodes – tieša (*face-to-face*) strukturēta datorizēta intervija un aptauja internetā. Uz izlasē atlasītajām mājsaimniecību adresēm vispirms tika nosūtītas vēstules ar informāciju par EVS pētījumu un aicinājums piedalīties aptaujā. Mājsaimniecībai bija iespēja divu nedēļu laikā izpildīt aptaujas anketu internetā speciāli EVS vajadzībām izveidotā interneta vietnē www.evs.lv vai arī ziņot par atteikumu piedalīties pētījumā. Situācijā, ja divu nedēļu laikā neviens no pilngadīgajiem mājsaimniecības locekļiem aptaujas anketu nebija izpildījis un nebija ziņots arī atteikums par dalību aptaujā, mājsaimniecību apmeklēja intervētājs, lai veiktu interviju. Katru izlasē iekļauto adresi intervētāji apmeklēja vismaz sešas reizes dažādās dienās un dažādos dienas laikos vai līdz brīdim, kad tika iegūta intervija vai atteikums. Par katru izlasē iekļauto adresi intervētājs izpildīja kontaktu formu, kas atspoguļo kontaktu progresu un rezultātu.

Respondents mājsaimniecībā tika izvēlēts, izmantojot tuvākās dzimšanas dienas principu, proti, no visiem pilngadīgajiem mājsaimniecības locekļiem intervijai tika izraudzīts tas, kuram visdrīzāk būs dzimšanas diena. Lai motivētu iedzīvotājus dalībai aptaujā, visi respondenti, neatkarīgi no aptaujas metodes, saņēma dāvanu kārti piecu eiro apmērā. Tiem respondentiem, kuri datorizēto anketu izpildīja paši, dāvanu kartes tika nosūtītas pa pastu.

Ņemot vērā Covid-19 pandēmiju un tās laikā ieviestos ierobežojumus, EVS pētījuma lauka darbs un interviju veikšana bija vairākkārtēji jāatliek, jo tiešo interviju veikšana respondentu dzīvesvietās nebija epidemioloģiski droša un atļauta. Tādējādi pētījuma lauka darbs tika īstenots

2021. gada vasarā un rudenī (30.06.2021.–01.10.2021.). Aptaujas lauka darbu īstenoja intervētāju tīkls ar 29 intervētājiem, kuriem visiem ir ievērojama iepriekšējā pieredze līdzīga rakstura aptauju veikšanā. Visbiežāk minētie nenotikušo interviju iemesli bija šādi: neviena nebija mājās, tika saņemts atteikums piedalīties aptaujā. Vairākos gadījumos intervētājs nevarēja piekļūt māsaimniecībai kodēto vai slēgto ārdurvju dēļ, tāpat atsevišķos gadījumos izvēlēta persona atradās ilgstošā prombūtnē vai respondents nebija spējīgs atbildēt uz jautājumiem.

Lai nodrošinātu nepieciešamās minimālās izlases apjomu ($n = 1200$), kopīgais izlases adrešu skaits bija 3061 adrese. Tas nozīmē, ka izlasē kopumā tika iekļauta 3061 adrese/māsaimniecība no LR Iedzīvotāju reģistra, kurā dzīvesvietu deklarējusi vismaz viena 18 gadu vecumu sasniegusi persona. Kopīgais īstenotās izlases apjoms ir 1338 respondenti, no kuriem trīs aptaujas anketas tika atzītas par nederīgām, jo respondents anketas izpildīšanas brīdī tomēr nebija sasniedzis 18 gadu vecumu. Šīs anketas bija iegūtas interneta aptaujā un tika izslēgtas no datu kopas un tālākās analīzes. Tādējādi par analīzei derīgām tika atzītas 1335 anketas. Kopīgais atbildētības rādītājs ir 44 procenti. No kopīgā par analīzei derīgām atzīto anketu skaita 1097 anketas iegūtas, veicot tiešo interviju respondenta dzīvesvietā, bet 238 – respondentam pašam izpildot aptaujas anketu EVS vajadzībām izveidotajā interneta vietnē.

Salīdzinošajā analīzē interpretējot rezultātus, jāņem vērā konkrētajā valstī veiktās aptaujas laiks, jo daļā valstu aptauja norisinājās pirms Covid-19 pandēmijas, bet dažās – pēc pandēmijas sākuma, kas var ietekmēt sniegtās atbildes. Šajā rakstā analīzē iekļautas sešas valstis: Latvijas, Lietuva, Igaunija, Lielbritānija, Norvēģija un Polija. Visās aplūkotajās valstīs, izņemot Latviju, EVS aptauja veikta pirms Covid-19 pandēmijas (1. tabula).

1. tabula. Aptaujas laiks, datu ieguves metode un izlases lielums dažādās valstīs. Avots: EVS (2020). European Values Study 2017: Integrated Dataset (EVS 2017). GESIS Data Archive, Cologne. ZA7500 Data file Version 4.0.0, <https://doi.org/10.4232/1.13560>.

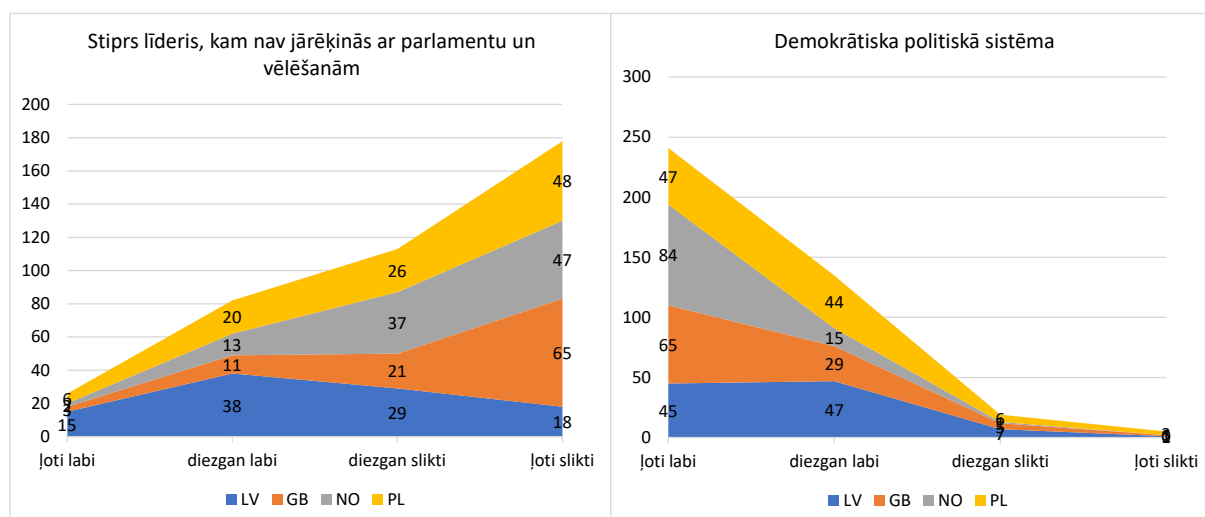
Nr.	Valsts	Lauka darba laiks	Datu ieguves metode	Izlases lielums
1.	Latvija (LV)	30.06.2021. – 01.10.2021.	CAPI / CATI	1335
2.	Norvēģija (NO)	22.08.2018. – 17.12.2018.	CAPI / CATI	1122
3.	Polija (PL)	17.11.2017. – 08.02.2018.	CAPI	1352
4.	Lielbritānija (GB)	12.02.2018. – 16.07.2018.	CAPI	1788
5.	Lietuva (LT)	08.12.2017. – 12.02.2018.	PAPI	1448
6.	Igaunija (EE)	17.05.2018. – 12.09.2018.	CAPI	1304

Rakstā iekļautā EVS aptaujas datu izpēte salīdzinošā perspektīvā balstās uz divu aptaujas jautājumu atbilžu analīzi. Jautājuma formulējums aptaujas anketā bija šāds: “Es minēšu dažādus politisko sistēmu tipus. Cik labi tie būtu mūsu valsts pārvaldīšanai? Par katru, vai Jūs teiktu, ka tas būtu ļoti labi, labi, diezgan slikti vai ļoti slikti? 1. Stiprs līderis, kam nav jārēķinās ar parlamentu un

vēlēšanām. 2. Demokrātiska politiskā sistēma”. Aptaujas jautājumi visās analīzē iekļautajās valstīs bija vienādi, par pamatformulējumu izmantojot aptaujas angļisko versiju.

Rezultātu analīze

Lai gan aptaujas rezultāti parāda, ka atbalsts demokrātiskai politiskajai sistēmai Latvijā ir būtiski lielāks nekā atbalsts politiskajai sistēmai, kur valsti pārvalda stiprs līderis, kam nav jārēķinās ar parlamentu un vēlēšanām, tomēr aptaujas datu salīdzinoša analīze, kurā aplūkotas attieksmes pret šiem jautājumiem citās Eiropas valstīs, raisa zināmas bažas un pārdomas par iespējamu populistiska līdera atbalstu Latvijā. Ja uzmanīgāk aplūkojam aptaujas datus jautājumā par atbalstu demokrātiskai politiskajai sistēmai (1. attēls), redzams, ka vispārliciecinātākie par demokrātiskas politiskās sistēmas piemērotību savai valstij ir Norvēģijas iedzīvotāji, no kuriem 84% uzskata, ka tā Norvēģijai ir ļoti laba, 15% uzskata, ka diezgan laba, un tikai 1% ir atzīmējuši, ka tā ir diezgan slikta. Lielbritānija starp aplūkotajām valstīm ir otrajā vietā šajā ziņā, un tur 65% iedzīvotāju demokrātisku politisko sistēmu uzskata par ļoti labu, 29% par diezgan labu, 5% par diezgan sliktu un 1% par ļoti sliktu. Polijā atbildes uz šo jautājumu sadalās kopumā līdzīgi kā Latvijā: 47% demokrātisku politisko sistēmu uzskata kā ļoti piemērotu savai valstij, 44% kā diezgan labi piemērotu, 6% kā diezgan sliktu un 3% kā ļoti sliktu. Latvijā šīs atbildes ir attiecīgi 45%, 47%, 7% un 1%. Citās Baltijas valstīs arī šīs atbildes ir ļoti līdzīgas (Lietuvā – 44%, 47%, 7%, 2%; Igaunijā – 44%, 50%, 5%, 1%). Rezumējot aptaujāto atbildes šajā jautājumā, redzams, ka Norvēģija kā valsts ir spējusi vispārliciecinātāk saviem iedzīvotājiem parādīt, ka demokrātiska politiskā sistēma ir vislabākā pārvaldes sistēma, bet Polijas un Baltijas valstu iedzīvotāji savās atbildēs ir līdzīgi un tikai nepilni 50% uzskata, ka demokrātiska politiskā sistēma ir ļoti laba.

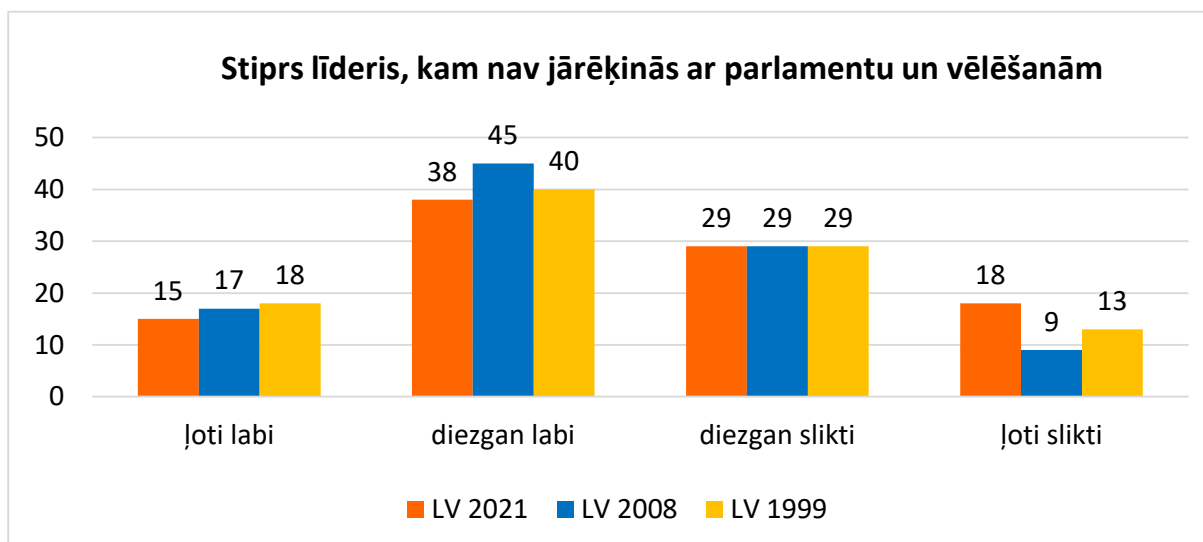

1. attēls. Atbalsts demokrātiskai politiskajai sistēmai un atbalsts politiskajai sistēmai, kur valsti pārvalda stiprs līderis, kam nav jārēķinās ar parlamentu un vēlēšanām.

Attiecībā uz otru analīzē iekļauto politiskās sistēmas modeli – politisko sistēmu, kur valsti pārvalda stiprs līderis, kam nav jārēķinās ar parlamentu un vēlēšanām, vispārliciecinātāk negatīvu

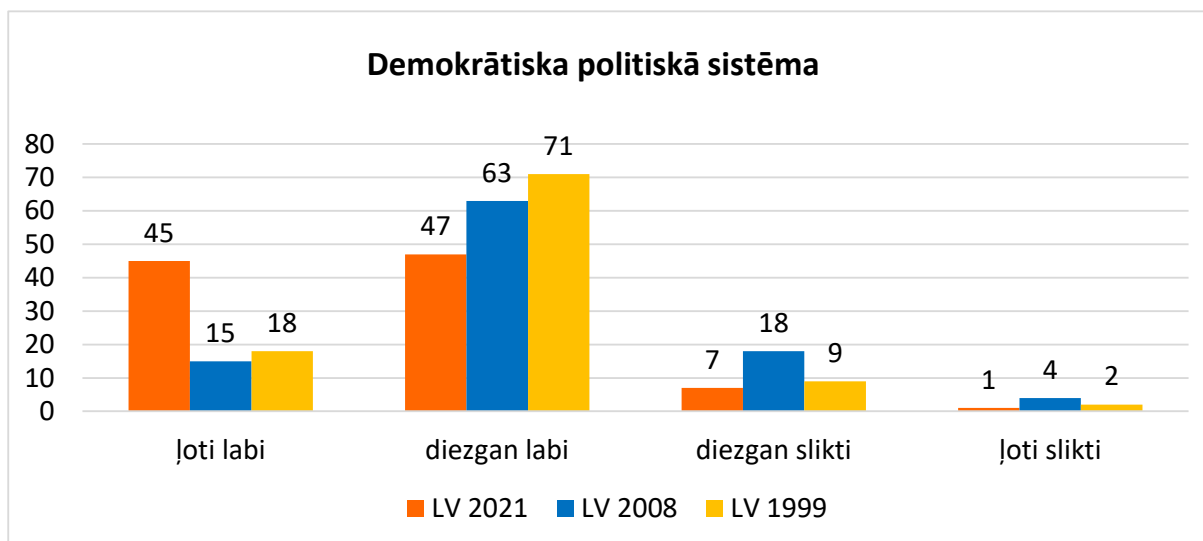
attieksmi paūž Lielbritānijas iedzīvotāji. Tikai 3% tādu vērtē kā ļoti labu, 11% kā diezgan labu, 21% kā diezgan sliktu, bet 65% jeb divas trešdaļas aptaujāto kā ļoti sliktu. Diezgan līdzīgu negatīvu vērtējumu paūž arī Norvēģijas iedzīvotāji: 2% ļoti labi, 13% drīzāk labi, 37% drīzāk slikti un 47% ļoti slikti vērtē šādu politisko sistēmu. Arī Polijā atbildes sadalās diezgan līdzīgi (6%, 20%, 26%, 48%). Atšķirīga situācija ir Baltijas valstīs. Latvijā 15% aptaujāto politisko sistēmu, kur valsti pārvalda stiprs līderis, kam nav jārēķinās ar parlamentu un vēlēšanām, vērtē kā ļoti labu un 38% kā diezgan labu. Tātad kopumā pozitīvu viedokli par šādu modeli paūž 53% aptaujāto jeb vairāk nekā puse. Negatīvu vērtējumu paūž kopumā 47% (29% sniedz atbildi diezgan slikti, bet 18% – ļoti slikti). Līdzīgu viedokli Latvijas iedzīvotājiem paūž arī lietuvieši, kur kopumā 55% paūž šādam modelim atbalstu (17% sniedz atbildi ļoti labi, 38% – diezgan labi), bet 45% sniedz negatīvu vērtējumu (27% sniedz atbildi diezgan slikti, bet 18% – ļoti slikti). Pavisam citādāk un līdzīgāk Norvēģijas un Polijas iedzīvotājiem atbildes sadalās starp Igaunijas iedzīvotājiem, kur 4% to vērtē ļoti labi, 15% drīzāk labi, 29% drīzāk slikti un 52% ļoti slikti vērtē šādu politisko sistēmu.

Aptaujas datu analīze laika perspektīvā atklāj, ka attiecībā uz atbalstu politiskajai sistēmai, kur valsti pārvalda stiprs līderis, kam nav jārēķinās ar parlamentu un vēlēšanām, ļoti būtiskas atšķirības 2021., 2008. un 1999. gadā nav vērojamas. Vienīgi var norādīt, ka ir nedaudz palielinājies to skaits, kas šādu politisko sistēmu vērtē kā ļoti sliktu (2. attēls).

2. attēls. Atbalsts politiskajai sistēmai, kur valsti pārvalda stiprs līderis, kam nav jārēķinās ar parlamentu un vēlēšanām. Latvija. 2021., 2008. un 1999. gads.

Attiecībā uz atbalstu demokrātiskai politiskajai sistēmai atšķirības 2021., 2008. un 1999. gadā ir ievērojami būtiskākas, jo ir būtiski palielinājies to skaits, kas ir pārliecināti, ka demokrātiska politiskā sistēma Latvijai ir ļoti laba: 45% 2021. gadā, salīdzot ar 18% 1999. gadā (3. attēls).

3. attēls. Atbalsts demokrātiskajai politiskajai sistēmai. Latvija. 2021., 2008. un 1999. gads.

Secinājumi

Šī raksta un veiktās analīzes pētnieciskais jautājums bija: kāds ir Latvijas iedzīvotāju atbalsts demokrātiskajai politiskajai sistēmai un kāds ir atbalsts politiskajai sistēmai, kur valsti pārvalda stiprs līderis, kam nav jārēķinās ar parlamentu un vēlēšanām. Lai labāk izprastu Latvijas iedzīvotāju viedokļus un kontekstualizētu tos Eiropas kartē, Latvijas iedzīvotāju atbildes tika salīdzinātas ar citām Eiropas valstīm: Poliju, Lielbritāniju, Norvēģiju, kā arī ar Lietuvu un Igauniju. Dažādu valstu iedzīvotāju viedokļu salīdzinājuma iespēju nodrošināja Eiropas Vērtību pētījuma 5. posma dati. EVS salīdzinošā metodoloģija sniedza iespēju aplūkot Latvijas iedzīvotāju attieksmju izmaiņas arī laika perspektīvā, jo EVS aptaujas Latvijā veiktas arī 1999. un 2008. gadā.

Veiktās analīzes rezultāti atklāj, ka atbalsts demokrātiskajai politiskajai sistēmai Latvijā ir pārlicinošs un 20 gadu laikā ir pieaudzis to skaits, kas demokrātisku politisko sistēmu vērtē kā ļoti labu. Vienlaikus jāatzīmē, ka, salīdzinot ar Rietumvalstīm (Norvēģiju un Lielbritāniju), atbalsts demokrātiskajai politiskajai sistēmai Latvijā ir zemāks, bet līdzīgs kā citās Baltijas valstīs. Attiecībā uz atbalstu politiskajai sistēmai, kur valsti pārvalda stiprs līderis, kam nav jārēķinās ar parlamentu un vēlēšanām, aptaujas dati mazliet pārsteidz, jo atklāj, ka Lietuvā un Latvijā vērojams augstāks atbalsts šādai politiskajai sistēmai gan salīdzinājumā ar Igauniju un Poliju, gan salīdzinājumā ar Lielbritāniju un Norvēģiju. Igaunijā, Polijā, Norvēģijā un Lielbritānijā ir būtiski negatīvāka attieksme pret politisko sistēmu, kur valsti pārvalda stiprs līderis, kam nav jārēķinās ar parlamentu un vēlēšanām. Tas nozīmē, ka šīs valstis ir pakļautas mazākam populisma riskam, kur populistiski līderi izmanto iedzīvotāju aizspriedumus un izglītības trūkumu, lai tiktu pie varas. Atbilstoši Latvijā un Lietuvā populisma riski ir augstāki, jo iedzīvotāju vidū ir vairāk to, kas atbalsta autoritāras tendences. Iespējams, ka viens no skaidrojumiem šai tendencei ir meklējams iedzīvotāju salīdzinoši zemākajā labklājības līmenī, kad lielāka sabiedrības daļa dzīvo nedrošos apstākļos un izjūt lielāku vajadzību pēc spēcīgiem līderiem

(Inglehart & Baker 2000; Kafka & Kostis 2021). Šīs sakarības būtu nepieciešams jau padziļināti analizēt nākamajos rakstos.

Analīze veikta projektā “Kritiskā domāšana, inovācija, konkurētspēja un globalizācija” un iesākto izpēti turpina projektā “Vērtību maiņa nestabilos apstākļos: sabiedrības saliedētība un neolibērālais ētoss” (Izp-2020/2-0068), raksts publicēts ar projekta “Kultūras, identitātes, starpkultūru komunikācijas un cilvēksituācijas pētījumi humānisma vērtību, konfliktu un krīžu kontekstā” finansiālo atbalstu.

Atsauces

- Berman, S. (2021). The Causes of Populism in the West. *Annual Review of Political Science*, 24 (1), pp. 71–88. <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-041719-102503>.
- EVS (2020). *European Values Study 2017: Integrated Dataset (EVS 2017)*. GESIS Data Archive, Cologne. ZA7500 Data file Version 4.0.0, <https://doi.org/10.4232/1.13560>.
- Eiropas Vērtību pētījuma mājaslapa (2021). *About EVS*. Pieejams: <https://europeanvaluesstudy.eu/about-evs/> (04.11.2022.)
- Hawkins, K. A., Rovira Kaltwasser, C. (2018). Introduction. The ideational approach. In Hawkins, K. A., Carlin, R., Littvay, L., Rovira Kaltwasser, C. (eds.). *The ideational approach to populism: Theory, method & analysis*. London: Routledge.
- Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, R., Baker, W. E. (2000). Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values. *American Sociological Review*, pp. 19–51.
- Kafka, K. I., Kostis, P. C. (2021). Post-materialism and economic growth: Cultural backlash, 1981–2019. *Journal of Comparative Economics*. <https://doi.org/10.1016/j.jce.2021.04.001>.
- Norris, P., Inglehart, R. (2019). *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LU FSI (2021). *Vērtību maiņa nestabilos apstākļos: sabiedrības saliedētība un neolibērālais ētoss*. Pētījuma ziņojums. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts. Pieejams: <https://fsilu.vip.lv/filer/canonical/1643591612/939/>. (04.11.2022.)

Ekonomiskā vide Latvijā: ētisko un etnisko vērtību mijiedarbība

Vladislavs Volkovs

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

Pētījuma teorētiskais pamatojums

Latvijas socioloģijā un politikas zinātnē etniskā faktora loma Latvijas sabiedrības dzīvē tiek aplūkota galvenokārt, lai dziļāk izprastu politiskos procesus valstī, nacionālās un politiskās identifikācijas īpatnības, ģeopolitiskās simpātijas, sabiedriskās komunikācijas un vēsturiskās atmiņas raksturu. Tomēr starpetniskā mijiedarbība, galvenokārt starp latviešiem un krieviem, individuālajā līmenī publiskajā telpā visintensīvāk un gandrīz katru dienu īstenojas ekonomiskajā telpā. Latvijas sociologu pētījumos jau bija atklāts ekonomisko un etnisko faktoru mijiedarbības pretrunīgais raksturs. No vienas puses, tika atzīmēta ekonomikas nozīmīgā loma Latvijas sabiedrības integrācijā. No otras puses, pētījumi parādīja ievērojamu uzņēmējdarbības vides sadalījumu pēc etniskajām līnijām. Vienlaikus pētījuma autori par etnisko atšķirību svarīgāko kritēriju ekonomiskajā dzīvē uzskatīja latviešu valodas pozīciju dažādu etnisko grupu pārstāvju lietišķajā komunikācijā. Sociologi atzīmēja, ka krievi, pieņemot darbā uzņēmumos, biežāk nekā latvieši koncentrējušies uz neformālām saiknēm. Gan latviešiem, gan krieviem raksturīgi negatīvi stereotipi vienam par otru kā darbiniekiem (Zepa et al. 2004, 8–11, 13–14, 18–28). Sociologi atklāja, ka krievu respondenti pozitīvi vērtē savas personiskās attiecības ar latviešiem, bet valsts etnopolitikas vērtējums ir negatīvs. Tajā pašā laikā starp šīm etniskajām grupām ir izteikta “apdraudētības sajūta, norobežošanās no citām etniskajām grupām”, kas liecina par etniskā konflikta pazīmju klātbūtni (Zepa et al. 2005, 11–13, 15). Latvijas ekonomiskās vides īpatnībām veltītajā zinātniskajā literatūrā parasti uzsvars tiek likts uz etnokulturālo atšķirību fiksēšanu tajās, galvenokārt latviešu un krievu iedzīvotāju ekonomiskajā kultūrā, nevis īpaši tiek akcentēts morāles normu lomas nozīmīgums daudztnisko organizāciju un uzņēmumu vienotās korporatīvās kultūras veidošanā, funkcionēšanā (Mouls 2003, 20–23, 127–129).

Zinātniskā pieeja, kas uzskata, ka darbinieku mijiedarbība organizācijās un uzņēmumos pārsvarā ir starpkultūru komunikācijas forma, izpaužas Gērta Hofstedes (*Geert Hofstede*, 1928–2020) pētījumos. Pirmkārt, šie pētījumi bija vērsti uz starpkultūru mijiedarbības iezīmju izpratni dažādās pasaules valstīs un reģionos. G. Hofstedes teorija ietver domu, ka līdz šim ir izveidojušās diezgan stabilas nacionālo kultūru iezīmes, kas izpaužas dažādās privātās un sabiedriskās dzīves jomās, tostarp arī ekonomikā, uzņēmējdarbībā un menedžmentā. Kultūras atšķirību tipoloģija ietver tādas dimensijas kā attālināšanās (distancēšanās) no varas līmenis; individuālisma kā pretstata kolektīvisma tipa kultūrām attīstības pakāpe; vīrišķības (maskulinitātes) līmenis kā nepieciešamība panākt darbības efektivitāti neatkarīgi no apstākļiem; izvairīšanās no nenoteiktības situācijas (ar to saprot skaidru

noteikumu ievērošanas nepieciešamību, kā arī vēlmi pēc vienošanās sociālajā kopienā, izvairīšanos no riska, iniciatīvas parādīšanu, grupu ar zemu tolerances pakāpi pret citiem viedokļiem); stratēģiskās domāšanas attīstības līmenis kā alternatīva fokusēšanai uz tradīciju prasībām, sociālo saistību izpildi; indivīda pamatvajadzību brīvas apmierināšanas iespēju līmenis bez stingras sabiedrības kontroles. Pieņemts, ka katrā valstī nacionālā kultūra pastāv kā normatīva sistēma, kurai vajag vienādi izpausties cilvēku ekonomiskajā uzvedībā neatkarīgi no viņu etniskās un kultūras izcelsmes un identitātes. Tomēr reālajā situācijā arī vienas nacionālās uzņēmējdarbības kultūras ietvaros var rasties konflikti, kuru konfliktējošo pušu uzskati sakrīt ar viņu etnokultūras līnijām. Tāpēc varam sagaidīt morālo prasību relativizāciju attiecībā uz uzņēmumu un iestāžu locekļiem atkarībā no šo cilvēku etnokulturālās identitātes (Hofstede et al. 2010, 6, 13, 14, 30). Šīs idejas lielā mērā balstās uz Ronalda Ingleharta (*Ronald Franklin Inglehart*) darbiem, kuros dažādu valstu ekonomiskās attīstības līmenis bija skaidrots kā šo valstu kultūras īpatnību ietekmes rezultāts (Inglehart 1990, 3–19; Inglehart 1997).

Lai arī G. Hofstedes teorija plaši izmantota zinātniskos pētījumos, tā ir visai pamatoti kritizējama tieši nacionālo un kultūras atšķirību interpretācijas jautājumā. Ir jāpārskata pieejas arī esošajos starpkultūru pētījumos, īpaši tās, kas saistītas ar jēdzienu “citi” un distancēšanos no “hegemoniskajiem” zinātniskajiem diskursiem, kuros izmantota uzņēmumu daudz kultūru personāla vadības normatīva interpretācijas retorika. Uzmanība tiek vērsta arī uz to, ka šī teorija ir politiski motivēta, jo tā nepārprotami simpatizē Rietumu vadības vērtību sistēmām un praksēm salīdzinājumā ar ne-Rietumu vadības iespējām. Tādējādi Hofstedes teorija, saskaņā ar Gelitas Ailonas (*Galit Ailon*) domām, “kārtējo reizi izveido globālu hierarhiju un tajā tiek parādītas dažādas sabiedrības atkarībā no pakāpes, kādā tās atpazīst, demonstrē vai izmanto Rietumu tehnoloģijas un Rietumu zināšanu koncepciju” (Ailon 2008, 886–887, 890, 898–900). Sociologi jau sen ir atzīmējuši sabiedrības vēlmi līdzsvaroti apvienot universālās cilvēktiesības, individuālistiskās un kolektīvistiskās, tai skaitā arī etnokultūru, vērtības. Tas jo īpaši nozīmē morālās paradigmas maiņu – no koncentrēšanās tikai uz individuālistiskām vērtībām uz “sociālās kārtības, kas respektē indivīda autonomiju”, nostiprināšanu (Etzioni 1996, 3–28).

Morāles nozīmīgākā loma Latvijas sabiedrības integrācijā kopumā, ekonomiskās, uzņēmējdarbības, kultūras vispārīga tipa veidošanā ir saistīta ar tās normu universālumu, kas īpaši uzsvērtā I. Kanta ētikā (Kants 1988), un līdzīgu izpratni atbalstījuši arī citi morāles pētnieki (piemēram: Habermas 2001, 334–352, 382; Rawls 2005, 513–527). Tieši morāles normu universālisms, iespēja izvirzīt tās prasības visiem cilvēkiem neatkarīgi no viņu sociālā stāvokļa, etnokulturālās identitātes un citām īpašībām, kā arī politiskās demokrātijas principu nostiprināšanās veicina visu sabiedrības locekļu līdztiesības statusa īstenošanu dažādo etnisko kopienu ekonomiskajā dzīvē. Lai gan zinātnē pastāv arī tradīcija, kas norāda uz morāles normu daudzveidību atkarībā no

sociālās grupas, tostarp arī no etniskās, piederības (Harman 1975, 3–22; Neumann 1969; Shultz et al. 2009, 2100; Wong 1984, 23–36).

Socioloģiskā pētījuma dati

Raksta autors 2021. gadā organizēja socioloģisko pētījumu “Ekonomiskā vide Latvijā: ētisko un etnisko vērtību mijiedarbība”, lai analizētu ētikas normu (vispirms morālā taisnīguma normas) īpatnības, regulējot attiecības starp dažādu etnisko grupu (galvenokārt latviešiem un krieviem) pārstāvjiem ekonomiskajā dzīvē, uzņēmumu un iestāžu personāla attiecībās. Vienlaikus tika izvirzīts uzdevums parādīt, cik lielā mērā dažādu etnisko grupu pārstāvji ir gatavi piemērot morāles universālās normas un vērtējumus darba attiecībās ar dažādu etnisko izcelsmju kolēģiem un vai morāles universālās vērtības funkcionē Latvijas ekonomiskajā dzīvē kā normatīvs mehānisms, kas pārvar etniskās identitātes barjeras, ļauj indivīdam ievērot vienlīdzības principus attiecībās ar dažādu etnisko izcelsmju cilvēkiem vai arī morāles regulētāji iegūst etnisko raksturu un vai vienlīdzības princips tiek attiecināts tikai uz savas etniskās grupas pārstāvjiem. Socioloģiskā pētījuma kopīgais respondentu skaits $n = 1008$, no kuriem 609 ir latvieši, 327 krievi, 72 citu etnisko grupu pārstāvji. Socioloģisko datu vākšanu veica Pētījumu centrs SKDS 2021. gada jūnijā – septembrī. Pētījums tika finansēts no 2018.–2021. gada Valsts Pētījumu projekta “Indivīda, sabiedrības un valsts mijiedarbība kopējā Latvijas vēstures procesā: vērtību konflikti un kopīgu vērtību veidošanās vēsturiskos lūzumu punktos” līdzekļiem.

Pētījuma dati parādīja, ka augsts taisnīguma ideālu novērtējums ir raksturīgs gan latviešu, gan krievu respondentu morālajai apziņai. Tajā pašā laikā ir zināmas atšķirības latviešu un krievu respondentu attieksmē pret taisnīguma ideālu, kā arī citu morālo vērtību īstenošanu ekonomiskajā uzvedībā, lietišķajā komunikācijā, korporatīvās ētikas principu un noteiktu hierarhiju ievērošanā un respektēšanā uzņēmumos un iestādēs darbinieku ar atšķirīgu etnisko identitāti profesionālo, morālo un psiholoģisko īpašību uztverē. Pētījuma dati rāda, ka ir ļoti liels respondentu īpatsvars, kuri uzskata par nepieciešamu vadīties pēc morālā taisnīguma principiem, novērtējot cilvēku iespējas piekļūt sabiedriskajiem labumiem, lai cilvēku saņemtais atalgojums būtu atbilstošs viņu ieguldījumam darbā (71%–83% no visas izvēles kopas), vienlaikus atklājās aptaujāto skepse šo ideālu saistīt ar dažādu etnisko grupu pārstāvju perspektīvām iekļūt valsts varā vai saņemt līdzīgu atalgojumu (42%–53%) (1. tabula). Dažādu etnisko grupu pārstāvju zemais sociālo un politisko izredžu novērtējums zināmā mērā sakrīt ar dažādām sociālām šķirām piederīgo cilvēku sociālo un politisko izredžu zemo novērtējumu. Šie dati apliecina raksta autora atzīmēto Latvijas sabiedrības apziņas tendenci saistīt etniskās atšķirības ar sociālo statusu atšķirībām (Volkovs 2017). Līdzīga situācija jau ir analizēta zinātniskajā literatūrā kā reālas morāles prasību “hibridizācijas” fakts (Gert 2016).

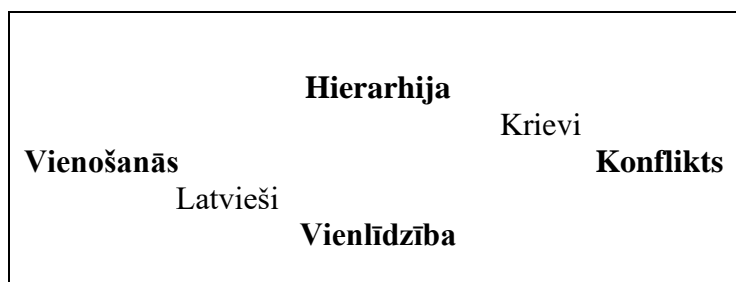
Viens no pētījuma uzdevumiem bija arī noskaidrot Latvijas ekonomiskās un uzņēmējdarbības kultūras īpatnības un etniskās piederības ietekmi uz to. Par šādas kultūras parametriem tika izvēlēti attieksmes rādītāji pret hierarhiju uzņēmumā un organizācijā, kā arī orientācija uz vienošanos vai konfliktu savu interešu aizstāvībā (šie rādītāji sakrīt ar rādītājiem Hofstede's pētījumā). Pētījuma dati rāda atšķirības starp latviešu un krievu respondentiem, vērtējot šo rādītāju nozīmi korporatīvajā kultūrā. Latviešiem vēlme vadīties no cieņas pret hierarhiju, kad nepieciešams pildīt profesionālos pienākumus, izrādījās mazāk izteikta nekā krieviem (attieciņi 33,3% un 47,5%). Tajā pašā laikā krievi, lai pildītu savus profesionālos pienākumus, ir vairāk – nekā tas raksturīgs latviešiem – gatavi konfliktēt ar darba kolēģiem (attieciņi 35,0% un 20,2%) (1. tabula un 1. attēls). Kopumā veiktā socioloģiskā pētījuma dati apstiprināja iepriekš izvirzīto hipotēzi, ka dažādu etnisko grupu pārstāvju intensīvā ekonomiskā mijiedarbība veicina tipisku ekonomiskās uzvedības un korporatīvās kultūras iezīmju veidošanos (piemēram, vēlmi aizstāvēt savu viedokli par profesionālajiem pienākumiem diskusijās gan ar darba kolēģiem, gan ar vadības pārstāvjiem, kā arī uzņēmumā vai iestādē iedibinātās kārtības augstāku novērtējumu salīdzinājumā ar darbinieku ekonomiskajām interesēm). Taču ekonomiskās socializācijas, rekrutēšanas, karjeras perspektīvu, darba veidu un profesionālās darbības īpatnības atražo arī atšķirības, izteiktas vērtības darba un korporatīvās kultūras jomā. Tādējādi arvien saprotamāka kļūst pastāvošā kolīzija starp universālo morāles normu lomas augsto novērtējumu respondentu apziņā kopumā neatkarīgi no viņu etniskās identitātes, ar tai piemītošo acīmredzamo skepsi izmantot šīs normas dažādu etnisko grupu pārstāvju perspektīvā (piemēram, karjeras) Latvijas ekonomiskajā dzīvē.

1. tabula. Cik lielā mērā ir nepieciešams, ka situācija valstī atbilst šādiem raksturojumiem, lai varētu teikt, ka valstī pastāv morālais taisnīgums? (atbildes: "nepieciešams", %)

	Latvieši n=609	Krievi n=327	Mann-Whitney U
Visi cilvēki ir vienlīdzīgi valsts likumu priekšā	86.4	81.1	.045
Cilvēkiem ir vienādas iespējas piekļūt sabiedriskajiem labumiem (izglītība, kvalitatīvi medicīniskie pakalpojumi u. tml.)	83.7	78.4	.072
Cilvēku saņemtais atalgojums (ienākumi) ir atbilstošs viņu ieguldījumam darbā	78.3	71.1	.011
Visi cilvēki ir vienlīdzīgi morāles likumu priekšā	76.1	75.3	.744
Cilvēku tiesības ir atbilstošas viņu pienākumiem	64.3	64.6	.756
Dažādu tautību pārstāvjiem ir vienlīdzīgi ienākumi	59.7	58.1	.469
Dažādu tautību pārstāvjiem ir vienādas izredzes iekļūt varas aparātā (kļūt par augstākā līmeņa amatpersonām)	44.2	53.0	.015
Dažādu sociālo šķiru pārstāvjiem ir vienādas izredzes iekļūt valsts varā (kļūt par augstākā līmeņa amatpersonām)	49.0	48.7	.864
Dažādu sociālo šķiru pārstāvjiem ir vienlīdzīgi ienākumi	45.4	45.8	.913

2. tabula. Kāda ir Jūsu individuālā pieredze profesionālās saliedētības realizēšanā uzņēmumā (iestādē)? (atbildes: “piekritu”, %)

	Latvieši	Krievi
Ja ekonomisko panākumu (peļņas) dēļ vajadzētu pārkāpt uzņēmuma iekšējo hierarhiju, es to nedarītu	55.2	61.4
Manuprāt, uzņēmuma iekšējās hierarhijas uzturēšana ir svarīgāka nekā manas idejas par profesionālo pienākumu un kvalitatīvu darbu	33.3	47.5
Es piedalos uzņēmuma korporatīvajās sanāksmēs (dzimšanas dienu svinēšana, uzņēmuma iekšējie svētki u. tml.)	69.6	63.5
Uzņēmuma vai iestādes intereses man ir svarīgākas nekā neoficiālas draudzīgas attiecības ar citiem darbiniekiem	39.3	42.8
Ja tas nepieciešams, lai labi izpildītu savus profesionālos pienākumus, es aizstāvu savu viedokli, pat ja tas nav koleģiāli pret citiem darbiniekiem	52.9	57.0
Ja tas nepieciešams, lai labi izpildītu savus profesionālos pienākumus, es esmu gatavs/-a nonākt konfliktā ar kolēģiem	34.3	42.3
Ja tas nepieciešams, lai labi izpildītu savus profesionālos pienākumus, es vienmēr aizstāvu savu viedokli vadības priekšā	66.1	66.6
Lai labi izpildītu savus profesionālos pienākumus, es esmu gatavs/-a nonākt konfliktā ar visiem pārējiem darbiniekiem uzņēmumā/iestādē	20.2	35.0

1. attēls. Etnisko grupu pārstāvju attieksme pret hierarhiju uzņēmumā un orientāciju uz konfliktu savu interešu realizēšanā.

Atsauces

- Ailon, G. (2008). Mirror, Mirror on the Wall: Culture's Consequences in a Value Test of Its Own Design. *The Academy of Management Review*, 33 (4), pp. 885–904. <https://doi.org/10.5465/amr.2008.34421995>.
- Etzioni, A. (1996). *The New Golden Rule: Community and Morality in a Democratic Society*. New York: Basic Books.
- Habermas, J. (2001). *Vovlechenie drugogo. Ocherki politicheskoi teorii*. Sankt-Peterburg: Nauka.
- Harman, G. (1975). Moral Relativism Defended. *Philosophical Review*, 84, pp. 3–22. <https://doi.org/10.2307/2184078>.
- Gert, B. (2016). *The Definition of Morality*. Pieejams: <https://plato.stanford.edu/entries/morality-definition/>. (04.11.2022.)
- Hofstede, G., Hofstede, G. J., Minkov, M. (2010). *Cultures and Organizations. Intercultural Cooperation and Its Importance for Survival*. New York: McGraw-Hill.
- Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kants I. (1988). *Praktiskā prāta kritika*. Rīga: Zvaigzne.
- Mouls, Dž. (2003). *Biznesa kultūra un etikete Eiropas valstīs*. Rīga: Jāņa Rozes apgāds.
- Neumann, E. (1969). *Depth Psychology and a New Ethic*. London: Hodder & Stoughton.
- Rawls, J. (2005). *A Theory of Justice*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

- Shultz, T. R., Hartshorn, M., Kaznatcheev, A. (2009). Why Is Ethnocentrism More Common Than Humanitarianism? In Taatgen, N. A., van Rijn, H. (eds.) *Proceedings of the 31st Annual Conference of the Cognitive Science Society*. Austin, TX: Cognitive Science Society, pp. 2100–2105.
- Volkov V. (2017). Communication of Ethnic Groups in Public Space in Latvia. *Humanities and Social Sciences Latvia*, 25 (1). Rīga: University of Latvia Press, pp. 73–86.
- Wong, D. (1984). *Moral Relativity*. Berkeley CA: University of California Press.
- Zepa, B. (vad.), Selecka, A., Šūpule, I., Krišāne, J., Tomsone, I., Krastiņa, L. (2004). *Sabiedrības integrācija un uzņēmējdarbība: etniskais aspekts*. Rīga: Baltijas Sociālo zinātņu institūts.
- Zepa, B., Šūpule, I., Kļave, E., Krastiņa, L., Krišāne, J., Tomsone, I. (2005). *Etnopolitiskā spriedze Latvijā: konflikta risinājuma meklējumi*. Rīga: Baltijas Sociālo zinātņu institūts.

Preventive programs in support of Socially and Emotionally Intelligent usage of Technology

Sara Filipčić
University of Zagreb

This qualitative research examined the extent to which there is a need for the new term “Socially and Emotionally Intelligent usage of Technology” (SEIuT). The research includes 15 participants who were selected through a combination of convenience and purposeful sampling. The researcher used 4 main interview questions to guide the data collection process. The questions were designed to collect data on respondents' opinions, perspectives, and experiences related to youth' daily ICT use and its influence on their social and emotional skills. Our findings indicate the need for both a SEIuT term and a preventive program to support SEIuT. The research will show that several indicators demonstrate this need, such as problematic ICT usage, a growing reliance on ICT for socialization purposes, lack of SEI skills in ICT usage and others. Based on this research, SEIuT consists of 7 skills: Ability to use ICT as a tool, Disciplined ICT usage, and 5 SEI related skills: Self-awareness, Self-management, Social awareness, Relationship skills and Responsible decision-making skills in ICT usage. Our research aims to start an investigation into Socially and Emotionally Intelligent usage of Technology (SEIUT) and the potential for creating preventative programs in support of SEIuT.

Introduction

Pandemic times have forced us to turn to technology more than ever. We live in a time when some youths' introductions to high school/university education are via technology platforms such as MS Teams, Google Meets, and Zoom calls in the comfort (or discomfort) of their homes. At the stage of their lives where socialization plays such an important role in their development, many youth are denied the opportunity to interact in person with peers and learn through observation. The physical distancing measures that have been implemented around the world in response to COVID-19 have deprived many youth of the opportunity to meet their social and emotional needs. Although adolescents can still have contact with household members and those outside their homes through virtual forms of communication, opportunities for face-to-face interactions with peers have been drastically reduced or eliminated (Orben et al. 2020). Given that adolescence is a transitional period in human development, the impact of global trends and accompanying social changes can profoundly shape their developmental trajectories (Finkenauer et al. 2019). Their (adolescent) brains are primed to experience social relationships and social influences, with a focus on peers and social status (Crone & Dahl 2012; Morris et al. 2018). “They are “wired to connect” and when the connection is

positive, it results in better outcomes for youth, both concurrently and over time” (Morris et al. 2018, 5). Such connections tend to take place in a school context, in an environment that fosters the social and emotional development of young people. Schools play an important role in the lives of young people, meeting their social and emotional needs through social and educational components. The demands of social distancing have replaced “school time” with “zoom time”, creating an environment where only facial visibility is possible, implying the loss of all cues and communicative tools that come from nonverbal body signals: body posture and movements, haptic communication, and proxemics (Riva et al. 2021). Previous research suggests that computer-mediated communication is not an equivalent substitute for real face-to-face social interactions (Kushlev et al. 2017). Therefore, it will be interesting to investigate how the increasing reliance on ICT since the pandemic affects young people's need for face-to-face contact.

With the increasing use of technology, adolescent development is being impacted by social media and screen time in ways that the research community is just beginning to understand. Research on adolescents is familiar with the imaginary audience, a teenager’s false belief that everyone is watching him or her, a phenomenon thought to occur in early adolescence due to increased self-consciousness and egocentrism (Elking 1967, as cited in Morris et al. 2018). Engagement indicators are often interpreted as personal performance metrics, with ‘likes’, ‘followers’ and Instagram stories making the imagined audience real for many adolescents and increasing their motivation for positive self-expression (Zhang et al. 2019, as cited in Hamilton et al. 2020;). This demonstrates an interaction between the exponentially growing dependence on technology and its influence on the social and emotional development of adolescents. There is also a growing body of research examining the impact of platform algorithms on adolescent behavior. Through the use of algorithms, social media platforms aim to trigger responses from users in the form of ‘comments’, ‘shares’ or ‘likes’ (Papakyriakopoulos et al. 2020), which can lead to them spending even more time on these platforms and leaving a more detailed digital footprint of their users (Montag & Hegelisch 2020). A report by the Children's Commissioner identified several factors associated with the collection of children's data that have the potential to affect children's wellbeing. The greatest emphasis was placed on the importance of protecting their data as exposure to tracking became ‘normalized’ (Vallejos et al. 2021).

The context of this research focuses on ‘Generation Z’ – people born between 1993 and 2005 (Turner 2015). This group is referred to as digital natives because they have never experienced life before the Internet – no other generation before them has lived in an era where technology is so readily available at such a young age (Prensky 2001, as cited in Turner 2015). They use the Internet and social media so frequently that it has become a part of their daily lives and socialization (Szymkowiak et al. 2021). With technological advances in multimedia, such as smartphones, tablets,

smartwatches, smart TVs, and consoles, Generation Z youth have become accustomed to interacting and communicating in a world that is constantly connected. This generation has built such a strong digital bond with the internet that they identify feeling emotionally attached to it. According to a survey of Generation Z youth ages 13 to 17, more than 90% of participants indicated that they would be upset if they had to give up an Internet connection as a punishment (Palley 2012, as cited in Turner 2015). In the context of this research, the terms “adolescents”, “teenagers”, and “young adults” are used interchangeably to refer to youth in the adolescent phase. Thus, the purpose of this research is to explore opinions of both youth and experts about youth’s daily use of technology and what influence that has on social and emotional skills, whilst considering what might constitute socially and emotionally intelligent usage of technology. In addition, we will explore the importance of preventive programs in the school context that fosters the development of skills related to social and emotional intelligence and socially and emotionally intelligent usage of technology.

1. Theoretical framework

1.1. SEI and ICT

Social and Emotional intelligence (SEI) is defined as a cross-section of interrelated social and emotional competencies and skills that determine how to effectively understand and express oneself, how to understand and relate to others, and how to cope with daily demands (Bar-On 2005, as cited in Fernandez-Berrocal et al. 2006). In the context of this research, it is also important to define “Information and Communication Technology (ICT)” as a form of technology used to transmit, store, create, share, or exchange information. These technological tools and resources include computers, the Internet (websites, blogs, and emails), live broadcast technologies (radio, television, and webcasting), recorded broadcast technologies (podcasting, audio and video players and storage devices) and telephony (fixed or mobile, satellite, Visio/video conferencing etc.) (UNESCO 2009: 120).

There is the following notion: screen use interferes with youths’ ability to make and maintain genuine friendships, get along with people who are different, and express feelings, ideas, and opinions in positive ways (Downey & Gibbs 2020). Despite the many benefits that online interactions bring, they are limited due to reduced nonverbal cues, which can affect empathy because it is harder to tell how the other person is feeling without seeing their facial expressions or body posture (Vossen & Valkenburg 2016). In addition, the visual anonymity associated with online interaction can lead to deindividuation (i.e., a state of diminished self-assessment leading to antinormative and disinhibited behavior), which softens people’s notions of appropriate social behavior and promotes potentially bad behaviors such as cyberbullying (Downey & Gibbs 2020; Vossen & Valkenburg 2016). In addition, there is concern that time spent in front of screens is

replacing time that could be used to develop skills in face-to-face interactions, as explained, “iGen’ers are no longer practicing their social skills as much as other generations”. Despite these justifications for why technology might hinder social skills, Downey and Gibbs’ (2020) research shows that the effects of screen use are multifaceted, meaning that they reduce social skills in some ways while enhancing them in others. In addition, the absence of audiovisual cues could lead to the emergence of “hyper personal” relationships, meaning that users experience higher levels of intimacy and share more information (i.e., reveal themselves) than in face-to-face communication because impressions of the interlocutor are “padded” (Vossen & Valkenburg 2016). On the other hand, research by Vossen and Valkenburg (2016) has shown that adolescents who use social media more frequently improve their ability to share and understand the feelings of others over time. This suggests that social media use may be a new way for adolescents to practice social skills, as it may have a positive impact on the development of empathic skills.

One of the current reasons for the increase in problematic Internet use is the use of social media. One of the reasons why young people turn to social media addictively is their emotional state (Razak 2019). The fear of not being accepted in social life, the suppression of emotions and the need to show them, the appeal of building a group by proving oneself, the escape from emotional distress, and the desire for distraction (through escapism and fantasy to fill time and emotional emptiness) lead young adults to spend a lot of time in a virtual environment (Razak 2019; Toronto 2009, as cited in Turner 2015). Escapism can be defined as “a behavior used to distract oneself from real-life problems” (Kircaburun & Griffiths 2018). Several studies suggest that online activities such as playing online video games and using social media to escape reality are associated with problematic use as a distraction or coping strategy (Kircaburun & Griffiths 2018). While many studies have found negative effects of ICT use on adolescents' skills and emotional state SEI, others have found positive effects with the potential opportunity to practice SEI skills in virtual environments.

1.2. Youth in the digital (pandemic) age

For this research, it is important to examine how the socialization process of youth has changed – partly under the influence of exponentially growing technologies and partly due to the pandemic that forces youth to use technological devices more than ever. One of the theories elaborating on socialization is Charles Horton Cooley’s theory of the “looking-glass self”. This is a social psychological concept that states that a person's self develops from the interpersonal interactions of society and the perceptions of others-people use socialization to create a personal identity and develop empathy for others (Cooley 1902, as cited in Lemert 2009). In the digital age, youth use social media to develop and express themselves, while their audiences reward them with

social rewards (i.e., likes, comments, followers) for exploring and expressing their identities (Weinstein 2014, as cited in Hamilton et al. 2020). COVID-19 has further encouraged the use of social media for sharing thoughts and experimenting with new identities, as evidenced by self-exposure through sharing the “virtual self”. Decisions about how to identify oneself, the feedback one receives on those decisions, and how one views one's profile in comparison to the profiles of others are potential determinants of individual identity (Shapiro & Margolin 2014). However, interpersonal relationships are increasingly developed and maintained through integrated online and offline interactions (Finkenauer et al. 2019). Online interactions often reinforce offline ties and vice versa. Mixed-medium friendships are also increasingly common, with getting to know each other online leading to the transition into offline communication. Online communication is becoming increasingly important to modern relationships, with online and offline not being mutually exclusive means of communication, but rather shared and often reinforcing and amplifying the impact of disclosure on relationships (Finkenauer et al. 2019). Furthermore, it is equally important to explore adolescents’ digital well-being, considering that young people use the Internet extensively daily and that these digital tools fulfill various informational, emotional, and social needs (Vejmelka & Matković 2021). Young people do not see technology use and social interaction as mutually exclusive. Instead, they appear to integrate technology and their social lives both cognitively and affectively and see technology as a tool to enhance connections with people they know in their daily lives and to expand opportunities for contact (Giovanelli et al. 2020).

Regardless, a growing body of research suggests that social media use can also have negative consequences, depending on how and when it is used. On the one hand, ICT has been a “savior” – working and studying remotely has been possible thanks to ICT, as has to maintain social contact with friends or family to reduce psychological effects such as isolation. On the other hand, the use of social media and surfing the Internet are often used to reduce stress and anxiety and/or alleviate a depressed mood. These potentially addictive behaviors can help alleviate the stress of daily life (often referred to as “escapism”) and avoid problems and difficult thoughts that can become hard-to-break habits (Kiraly et al. 2020). Due to COVID-19 limitations, physical distancing became the new normal, and with it came social and emotional challenges that can be particularly difficult for youth. As a result, coping mechanisms naturally tended toward increased use of technology, which allowed them to remain socially connected despite the physical distance (Hamilton et al. 2020). During this period, screen time continued to increase as the only medium to stay socio-emotionally connected was digital (Pandya & Lodha 2021). The average internet user spends almost 7 hours online, half of which is spent on mobile phones (Szucs et al. 2021). Since the pandemic, internet usage has increased

by 50–70%, and of that, social media accounted for 50% of the time in 2020 (Beech 2020, as cited in Pandya & Lodha 2021).

2. Goals and problems of research

2.1. Statement of a problem

Adolescent development is changing, as is the very concept of social engagement, as more and more students in the school system interact with just about everything via screens, interactive media, algorithm-driven marketing, and always-connected smartphones (Attwood 2020). We are witnessing a trend where increasing reliance on automation and interactive technologies that increasingly mediate between people is affecting socialization skills and social dynamics between individuals and groups (Attwood 2020). Social interest may affect Generation Z youth who are no longer trained in the nuances and art of conversation, and the lack of face-to-face communication will potentially hinder their development of social and personal contact skills (Turner 2015). Therefore, the purpose of this study is to provide a possible solution to current and future trends surrounding the impact of technology on the social and emotional development of society and youth.

2.2. Objectives

1. To examine the daily usage of technology and its influence on social and emotional skills in adolescents before and during the pandemic from the perspectives of adolescents and experts;
2. To examine opinions about socially and emotionally intelligent usage of technology from the perspectives of adolescents and experts;
3. To examine opinions about preventive programs supporting socially and emotionally intelligent usage of technology from the perspectives of adolescents and experts.

2.3. Research Question

Within this research, the research goal is to explore to which extent there is a need for a new term “Socially and Emotionally Intelligent usage of Technology”, researched through 4 research questions: 1) How are information and communication technologies (ICT) influencing SEI?; 2) Are there changes in the usage of ICT due to the pandemic, and if so – how were they influencing SEI?; 3) What are socially and emotionally intelligent uses of ICT?; 4) To what extent is there a need for a preventive program for SEIuT?

3. Research Methodology

3.1. Semi-structured interview

A combination of semi-structured interviews and group interviews via Zoom was used for the population of youth and experts. Due to circumstances related to the availability and the expert's level of knowledge/thoughts on the topic, the opportunity was taken to conduct two group interviews.

3.2. Sampling

A total of 8 participants from the sample of young people aged 16 to 18 and 7 participants from the sample of experts in the field of youth development were interviewed. A combination of random and purposive sampling was used. The characteristics of the youth population are: They are young people between 16 and 18 years old, they are students at high schools and vocational schools, and they are technology users. The experts were divided into three groups: 1) policymakers involved in youth policy and implementation; 2) researchers in the field of SEI and the development of social and emotional learning programs; 3) youth workers who work directly with young students. The policymakers, researchers, and youth workers in the sample were recruited through the researcher's professional network and her mentor's suggestions, and each group had 2-3 representatives. The main characteristics of the experts are that they all work in a field related to youth development and have some prior knowledge and/or experience with SEI.

3.3. Interview Questions

Young people were interviewed on five main topics – their daily usage of technology before and during the pandemic, ICT and emotions, pandemic, and SEI, SEIuT and preventive programs to support SEIuT. A total of 23 questions and 22 sub-questions were asked to encourage participants to talk about their opinions, perspectives, and experiences. Experts were also interviewed on five main topics – the daily usage of information and communication technology by adolescents, the influence of pandemics on adolescents' lives, SEIuT, and preventive programs to support SEIuT. There were total of 12 questions with 17 sub-questions aimed at exploring the experts' opinions and perspectives.

3.4. Data Analysis

In conducting the thematic analysis, a combination of inductive and deductive qualitative approaches was used. The deductive approach was linked to an existing practical framework developed by CASEL, while the inductive approach provided insight into participants' opinions to identify data-driven themes and categories. Coding credibility was enhanced by a mentor who acted as an external reviewer for the study by providing feedback to the researchers upon completion of each coding step.

3.5. Ethical Considerations

The researcher did not plagiarize, fabricate, falsify evidence or knowingly misrepresent information or its source. The researcher obtained consent from all participants to participate and did not coerce any participant to participate in this research. In addition, all participants were asked for permission to record the interview and were informed that the recordings would be permanently deleted after the completion of this study. Because the participants were adolescents between the ages of 16 and 18, the researchers applied the ethical code for research with children and therefore obtained written parental consent for participation. The parent letter and consent to participate form informed parents of the purpose of this research as well as ethical issues such as confidentiality and anonymization of data. Participants' personal information was not discussed or shared with third parties. Records containing participants' personal information are kept securely and were not shared with third parties. Transcripts are kept separately and do not contain personal data.

4. Results and Discussion

In the following chapter, the researchers will establish a foundation for presenting findings related to the main research objective, beginning with an expansion of the existing body of research on the influence of ICT on SEI, followed by the identification of changes in ICT use since the pandemic and their influence on SEI.

4.1. Results: Table 1. – Visual representation of results

In this section, we will present the relationships between research themes and thus bring about insights related with the research goal: “To which extent is there a need for a new term SEIuT”. To contribute to the existing body of research on ICT and SEI, the researchers started with exploring how ICT influences the SEI of youth. Thus, the results presented in the top left corner of Table 1.: Visual representation of results, show that there were different opinions on ICT's influence on SEI indicating different effects on SEI skills that are both negative and positive, as well as some different effects on the emotions of. The researchers further examined the interplay between ICT and SEI to gain insights regarding the pandemic's influence on the ICT usage of youth and its effects on their SEI. Therefore, the results presented in the top right corner of Table 1.: Visual representation of results, illustrates that there were different changes in ICT usage, visible in the growing reliance on ICT for fulfilment of different needs such as school and socialization purposes. This growing reliance affects the rising need by youth for real life interactions and connections, especially within a school context and around their peers. Moreover, the findings of this research indicate that there was a further decrease in SEI skills since this growing reliance, shown to be manifested in youth losing their social skills and the decrease in their emotional vocabulary, amongst others. Some of the sampled youth

added that there were different influences on their emotions. Since there were different opinions on, ICT's influence on SEI, and changes on ICT usage since the pandemic and their associated influence on SEI, the researchers wanted to further explore what risks and events may have emerged from daily use of ICT by youth. Thus, a list of indicators showing the need for a preventive program was created. In the middle of the Table 1.: Visual representation of results there are 7 indicators showing the need for a preventive program starting with: 1) Problematic ICT usage – one of the most important and prominent indicators showing the scope of negative influence of ICT on SEI); 2) Absence of SEI skills in ICT usage – as identified by both populations, with ICT as a form of escapism might lead to a lack of awareness around ICT usage, as well as unfiltered self-expression with potential to harm others; 3) Negative habits influencing everyday life – only described by youth – visible in their multitasking and constant phone checking; 4) Growing reliance on ICT for socialization purposes – as identified by experts, this is evident in the increase in virtual socialization and virtual self-disclosure; 5) Growing divide between virtual life and real life – this indicator, together with the growing reliance on ICT for socialization, shows that there is an emerging behavior to transfer many real-life tasks to virtual life, thus presenting the importance of developing a new skillset that could be helpful in both realities; 6) Potential pitfalls of “virtual self” – both populations identified a growing tendency towards inauthenticity and online fakeness when spending their time in virtual environments. This supports our claim highlighting the importance of creating a skillset that could potentially help youth to navigate their virtual environments better. Lastly, 7) Increased need for new ICT related skills – both youth and experts identified some challenges in school related ICT usage, demonstrating the increased need for self-management skills.

Furthermore, the rapid reliance on ICT skills was discussed with both populations, following the unanimous agreement by youth supporting their own participation in an SEIuT program and the increased need for. As presented in Table 1., there are many different reasons for the development of a new skillset that could help reduce some negative effects and foster positive ICT usage. Different negative and positive effects, the growing reliance on ICT, the further decrease in SEI skills since the pandemic, and other indicators showing that there is a need, are all findings of this research that provide insights into the main research goal: “Exploring to what extent is there a need for new term SEIuT”. Thus, at the bottom of Table 1: Visual representation of results, a conceptualization of a SEIuT (program) is presented. As a result of exploring youth and expert opinions and perspectives about skills contained within SEIuT, the researchers are presenting 7 skills contained in Socially and Emotionally Intelligent usage of Technology: 1) Ability to use ICT as a tool; 2) Disciplined ICT usage. These first two skills emerged from the data using inductive methods, while the following five were discovered through deductive methods from an existing practical framework developed by CASEL – as follows 3) Self-awareness in ICT usage; 4) Self-management in ICT usage; 5) Social

awareness in ICT usage; 6) Relationship's skills in ICT usage and 7) Responsible decision making in ICT usage. By conceptualizing SEIuT, the researchers hope to provide a foundation for future research exploring the potential of this concept and preventive programs supporting it.

4.2. Theme 1: How is ICT influencing SEI

First, concerning adolescents' social skills, our findings support previous studies suggesting that the effects of ICT are multifaceted and that there are ways in which ICT both constrains and enhances social skills. While Vossen and Valkenburg (2016) have shown that the "absence" of nonverbal cues can account for potential changes in interpersonal dynamics in addition to effects on social skills, the results of this study suggest that the inability to read other people's emotions can also have negative effects on emotions and emotional skills. In addition, Downey and Gibbs (2020) mention the potential for "screen time" to replace face-to-face interaction, resulting in less practice of social skills in real life compared to previous generations, resulting in intergenerational differences in social skills. The results of this research support the claim that there are generational differences in the level of social skills, resulting in today's generation of young people having difficulty communicating "properly" with each other in real life. Moreover, our findings show a growing level of social isolation as a result of daily ICT use, as evidenced by young people's physical, but not 'mental', presence when using the devices. While this research supports the findings on the negative impact on relationships, showing that simultaneous device use and time spent with friends can have a detrimental impact on relationships, our findings suggest that there are also some positive effects, such as increased social engagement with its positive impact on social development, potentially leading to an increase in social skills.

4.3. Theme 2: Changes since the pandemic and its influence on SEI

Since the pandemic, internet use has increased by 50–70%, with 50% of this time spent on social media (Beech 2020, as cited in Pandya & Lodha 2021). This is also supported by our findings on the rise of ICT use, particularly through online school time. In the digital age, adolescents use social media to develop and express themselves, and with the restrictions of COVID-19, this has been further encouraged with the goal of staying socially connected while physically distant (Weinstein 2014, as cited in Hamilton et al. 2020). Our research findings show that the growing reliance on ICT increased concurrently with adolescents' need for real-life interactions and connections. Adolescents indicated a need for social context and connections with peers in real life. As noted earlier, the limitations of COVID have drastically reduced or eliminated opportunities for face-to-face interactions with peers, leaving youth to rely on digital tools to communicate (Orben et al. 2020). Orben et al. (2020) suggests that when technology displaces face-to-face

interaction, individuals miss an opportunity to satisfy their need for connection, with potentially negative consequences for physical and mental health. Our findings related to decreased social ties suggest that despite a seemingly connected world, young people feel less connected and still prefer to meet people in real life. In addition, our findings suggest that some youth bemoan the loss of their social skills and that experts view the decline in social development and emotional vocabulary as a plausible reason for the increase in ICT use since the pandemic. Note that because of pandemic-related limitations, it is difficult to clearly distinguish the extent to which these effects are due to increased ICT use rather than being forced to remain physically isolated when they are biologically and psychologically compelled to be with their peers.

4.4. Theme 3: To what extent there is a need for a preventive program

In examining the risks associated with ICT use, researchers came across a list of several indicators that point to the need for prevention programs to promote a new ICT-related skill – SEIuT. The results of this study support the above idea by addressing problematic ICT use as one of the indicators of the need for prevention programs. This study identified the following outcomes of problematic ICT use: excessive ICT use, time-wasting with ICT, propensity for addiction, increasing physical and mental health problems, and risk of cyberbullying. Second, previous research has demonstrated the potential of social media use as a tool to reduce stress and anxiety, suppress emotions, escape from emotional distress, and alleviate depressive moods, often referred to as “escapism” (Kiraly et al. 2020; Kircaburun & Griffiths 2019; Razak 2019). Our results also identified escapism as a form of self-regulation, confirming previous findings. In addition to escapism, our research findings suggest that excessive expression of emotions, lack of awareness in ICT use, and unfiltered self-expression are signs of the absence of SEI skills in ICT use. For example, Shapiro and Margolin (2014) found that social media provides adolescents with a space to explore their identity and create a virtual persona, leading to an increase in virtual self-expression. Similarly, Razak’s (2019) research has shown that adolescents tend to spend a lot of time in a virtual environment when they fear that they will not be accepted by social groups in real life. These findings are supported by our results, which suggest that an increase in virtual socialization leads to an increase in virtual self-expression. Furthermore, our research findings have highlighted some potential pitfalls in the development of the virtual self. The problems listed are a clear indication of the need for a prevention program that has the potential to both prevent some negative effects and promote positive effects of daily ICT use by young people.

4.5. Theme 4: What is Socially and Emotionally Intelligent usage of Technology?

The researchers could not find any previous mention of the term “Socially and Emotionally Intelligent usage of Technology (SEIuT)”. Therefore, in this subsection, we refer to an existing body of research on the healthy usage of technology and a practical framework developed by CASEL that contributed to the creation of the new term SEIuT. First, Pandya and Lodha’s (2021) research explained the healthy usage of ICT as using it in moderation and with meaningful purposes. This is confirmed in our research where we identify “the ability to use ICT as a tool” as the first of seven SEIuT skills. In addition, their paper mentions regulating ICT usage by establishing mindful and healthy habits to promote a balance between online and offline (Pandya & Lodha 2021). Our findings also support this – naming the second SEIuT skill as “Disciplined ICT usage”, which was identified as the ability to balance real and virtual life and to plan and track ICT usage, among others. Thus, it can be concluded that there is an overlap between healthy ICT usage and SEIuT. As mentioned earlier, CASEL (the Collaborative for Academic Social and Emotional Learning) has developed a learning programme called SEL that includes five sets of cognitive, affective, and behavioral skills: Self-awareness, Self-management, Social awareness, Relationship skills, Responsible decision making (CASEL 2005, as cited in Long et al. 2015). All of these competencies can be related to ICT usage and thus encompass the other five SEIuT skills: Self-awareness in ICT usage, Self-management in ICT usage, Social awareness in ICT usage, Relationships skills in ICT usage and Responsible decision making in ICT usage. The concept of SEIuT with its seven skills is the most important contribution made by this research.

Limitations and future research

During this study, the researchers ensured that all aspects of the interview protocol were addressed, consent was obtained, and participants were informed of the purpose of the study, confidentiality, and anonymization of data through codes, and the interview format. For future triangulation, the researcher recommends a combination of focus groups with youth ages 16–18 to gather more data and in-depth interviews. Including young people in a focus group can stimulate new ideas and creative concepts about what kinds of programs around SEIuT they would like to participate in and stimulate discussion about examples of what does and does not constitute SEIuT. The type of data obtained through focus groups and in-depth interviews will differ. Regarding the risks in selecting participants, it is possible that the researcher interviewed biased participants, youth workers, or policymakers who have already observed the challenges that youth's daily use of technology poses to their social and emotional skills. Therefore, these participants may have already formed opinions that lean toward the negative impact of technology on youth social and emotional intelligence. Finally, when we talked about “Socially and Emotionally Intelligent usage of Technology”, each

participant had his or her own opinion about what that might be that influenced his or her responses to the questions regarding his or her participation in a program to promote SEIuT. Since this is not an already established term, it was challenging for the researchers to succinctly explain what SEIuT is when asked by participants to explain questions about SEIuT. Therefore, a limitation due to a lack of understanding of SEIuT may have influenced the results – a repeated study with a clearer definition of SEIuT may show different results.

Conclusion

The current onset of exponentially growing technology combined with increasing dependence on ICT highlights the importance of developing new skills to both reverse the negative effects and promote the positive effects of daily ICT use. This research shows that ICT use has different positive and negative effects on youth SEI. A further decline in skills SEI since the pandemic has highlighted the need for individual and systemic interventions such as prevention programs for schools. Given the upward trend in ICT use, educational institutions must act to change the approaches of prevention programs to provide the necessary quality conditions for the development of social and emotional intelligence in the use of technology. Furthermore, these findings highlight the need for proactive preventive interventions, such as teaching socially and emotionally intelligent use of technology during key stages of adolescent development, and these findings should be thoughtfully incorporated into discussions about innovative approaches to prevention and intervention. Our findings address the call of scholars to further investigate how pandemic-related changes in ICT usage may affect adolescents' SEI and to find solutions to the challenges they face and may face as a result. The gap between virtual and real-life combined with this reliance on ICT for socialization shows that there is an emerging behavior where many tasks are transferred from real life to virtual life, demonstrating the importance of developing a new skill set that could be helpful in both realities. This is the responsibility of all stakeholders and requires concerted action by researchers, social workers, educators, and policymakers to address this problem. Using a model that depicts the relationship between themes, the researchers offer insights into why a new term “SEIuT” is needed and present seven skills that highlight the potential for creating a preventive program in support of SEIuT. The researchers seek to leave the reader with a question – can further investigation within SEIuT be a potential preventive measure and lead the way in helping youth successfully navigate themselves in the times of human/tech symbiosis?

Appendix

Table 1. Visual representation of results

Different opinions on ICT's influence on SEI

Different negative effects on SEI skills (54)

1. decrease in real life SS
2. bad for relationships with others
3. inability to read people's emotions in ICT use
4. detrimental on emotions and emotional skills
5. growing social isolation
6. fewer opportunities for practicing SS in real life
7. decreased self-regulation

Different positive effects on SEI skills (40)

1. positive effects on social development
2. increase in social skills
3. increased social inclusion
4. increased emotional awareness

Different effects on emotions (9)

5. some influence depending on content
6. no influence on emotions

Different changes in ICT use since the pandemic and its influence on SEI

Growing reliance on ICT for fulfilment of different needs (87)

1. rapid increase for school purposes
2. increased need for using ICT for socialization purposes
3. increased importance of ICT use since the pandemic

Growing need for real life interactions and connection (28)

1. increased need for real life interactions
2. need for school context to foster socialization

Further decrease in SEI skills (19)

1. reduced social connection
2. losing social skills
3. decrease in social development
4. decrease in emotional vocabulary

Different influence on emotions (19)

6. negative influence on emotions
7. different content triggering different emotions
8. no influence

Indicators showing a need for a preventive program in support of SEIuT

Problematic ICT usage (84)

1. excessive ICT usage
2. wasting time on ICT
3. prone to addiction
4. increasing physical health problems
5. increasing mental health problems
6. risk of cyberbullying

Absence of SEI skills in ICT usage (55)

8. escapisms as a form of self-regulation
9. overexpressing emotions
10. lack of awareness in ICT use
11. unfiltered self-expression

Negative habits influencing everyday life (12)

10. multitasking (during lectures)
11. checking phone first thing in the morning and last thing before sleep

Growing reliance on ICT for socialization purposes (21)

9. increase in virtual socialization
10. increase in virtual self-disclosure
11. limitations of virtual socialization

Growing divide in between virtual life and real life (13)

12. increased tendency to live virtual life as real life
13. living in two realities – real life and virtual life

Potential pitfalls of "virtual self" (23)

7. growing inauthenticity
8. online fakeness
9. maintaining a virtual self

Increased need for new ICT related skills (30)

1. challenges in school related ICT usage
2. increased need for self-management skills due to COVID
3. unanimous agreement on participation in SEIuT program
4. rapid reliance on ICT skills
5. increased need for SEIuT

Conceptualization of SEIuT (program)

Ability to use ICT as a tool (82)

1. purposeful use of ICT
2. using ICT for self-development

Disciplined ICT usage (53)

3. ability to self-manage ICT usage
4. ability to balance real life and virtual life
5. scheduling and tracking ICT usage
6. setting values around ICT usage

*Self-awareness in ICT usage (19)

1. ability to manage emotions concerning ICT usage
2. using ICT to express emotions

*Social awareness in ICT usage (17)

14. awareness of social digital footprint
15. understanding others in virtual environment

*Relationship skills in ICT usage (62)

1. not using ICT while with fam/friends
2. using it together
3. communication skills

*Responsible decision making in ICT usage (5)

References

- Attwood, A. I. (2020). Changing Social Learning Theory Through Reliance on the Internet of Things and Artificial Intelligence. *Journal of Social Change*, 12 (1), pp. 103–111.
- Crone, E. A., Dahl, R. E. (2012). Understanding Adolescence as a Period of Social-Affective Engagement and Goal Flexibility. *Nature Reviews Neuroscience*, 13, pp. 636–650. <http://dx.doi.org/10.1038/nrn3313>.
- Downey, D. B., Gibbs, B. G. (2020). Kids These Days: Are Face-to-Face Social Skills among American Children Declining? *American Journal of Sociology*, 125 (4), pp. 1030–1083.
- Fernandez – Berrocal, P., Extremera, N. (2006). Emotional Intelligence: A theoretical and empirical review of its first 15 years of history. *Psicothema*, 18, pp. 7–12.
- Finkenauer, C., Willems, Y. E., Weise, M., Bartels, M. (2019). The social context of adolescents' relationships. In Burns, T. and F. Gottschalk (eds.) (2019). *Educating 21st Century Children: Emotional Well-being in the Digital Age, Educational Research and Innovation*. OECD Publishing: Paris.
- Giovanelli, A., Ozer, E. M., Dahl, R. E. (2020). Leveraging Technology to Improve Health in Adolescence: A Developmental Science Perspective. *Journal of Adolescent Health*, 67, pp. 7–13.
- Hamilton, J. L., Nesi, J., Choukas-Bradley, S. (2020). Teens and social media during the COVID-19 pandemic: Staying socially connected while physically distant. <https://doi.org/10.31234/osf.io/5stx4>.
- Kiraly, O., Potenza, M. N., Stein, D. J., King, D. L., Hodgins, D. C., Saunders, J. B., Griffiths, M. D., Gjoneska, B., Billieux, J., Brand, M., Abbott, M. W., Chamberlain, S. R., Corazza, O., Burkauskas, J., Sales, C. M. D., Montag, C., Lochner, C., Grunblatt, E., Demetrovics, Z. (2020). Preventing problematic internet use during the COVID-19 pandemic: Consensus guidance. *Comprehensive Psychiatry*, 100, 152180.
- Kircaburun, K. & Griffiths, M.D. Problematic Instagram Use: The Role of Perceived Feeling of Presence and Escapism (2019). *International Journal of Mental Health Addiction*, 17, pp. 909–921.
- Kushlev, K., Proulx, J. D., Dunn, E. (2017). Digitally Connected, Socially Disconnected: The Effects of Relying on Technology Rather Than Other People. *Computers in Human Behaviour*, 76, pp. 68–74.
- Lemert, C. (2009). *Social Theory: The Multicultural Readings*. Philadelphia: Westview Press.
- Long, K., Brown, J. L., Jones, S. M., Lawrence Aber, J., Yates, B. T. (2015). Cost Analysis of a School – Based Social and Emotional Learning and Literacy Intervention. *Journal of Benefit – Cost Analysis*, 6 (3), 545–571.
- Montag, C., Hegelich, S. (2020). Understanding Detrimental Aspects of Social Media User: Will the Real Culprits Please Stand Up? *Frontiers in Sociology*, 5, 599270.
- Morris, A. S., Jacoubs, J., Squeglia, L. M., Silk, J. S. (2018). Adolescent Brain Development: Implications for Understanding Risk and Resilience Process Through Neuroimaging Research. *Journal of Research on Adolescence*, 28 (1), pp. 4–9.
- Orben, A., Tomova, L., Blakemore, S. J. (2020). The effects of social deprivation on adolescents' development and mental health. *Lancet Child Adolescent Health*, 4 (8), pp. 634–640.
- Pandya, A., Lodha, P. (2021). Social Connectedness, Excessive Screen Time During COVID-19 and Mental Health: A Review of Current Evidence. *Frontiers in Human Dynamics*, 3, 684137.
- Papakyriakopoulos, O., Serrano, J. C., Hegelich, S. (2020). Political communication on social media: A tale of hyperactive users and bias in recommender system. *Online Social Networks and Media*, (15), 100058.
- Razak, F. H. A. (2019). Social Media Addiction Towards Young Adults Emotion. *Journal of Media and Information Warfare*, 12 (2), pp. 1–15.
- Riva, G., Wiederhold, B. K., Cipresso, P. (2021). Surviving COVID-19: The Neuroscience of Smart Working and Distance Learning. *Cyberpsychology, Behaviour, and Social Networking*, 24 (2), pp. 79–85.
- Shapiro, L. A., Margolin G. (2014). Growing Up Wired: Social Networking Sites and Adolescent Psychosocial Development. *Clinical Child and Family Psychological Review*, 17 (1).
- Szucs, R. & Maros, D. (2021). *Mobile usage during COVID-19*. Paper presented at the conference: IEEE CANDO EPE 2020, Budapest.
- Szymkowiak A., Melović, B., Dabić, M., Jeganathan, K., Singh Kundi, G. (2021). Information technology and Gen Z: The role of teachers, the internet and technology in the education of young people. *Technology in Society*, 65, 101565.
- Turner, A. (2015). Generation Z: Technology and Social Interest. *The Journal of Individual Psychology*, 71 (2), pp. 103–113.
- UNESCO Institute for Statistics (2009). *Guide to measuring information and communication technologies (ICT) in education*. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
- Vallejos, E. P., Dowthwaite, L., Creswich, H., Portillo, V., Koene, A. (2021). The impact of algorithmic decision-making processes on young people's well-being. *Health Informatic Journal*, 00 (0), pp. 1–21.
- Vejmelka, L., Matković, R. (2021). Online Interactions and Problematic Internet Use of Croatian Students during the COVID-19 Pandemic. *Information*, 12, pp. 399.
- Vossen, H. G. M., Valkenburg, P. M. (2016). Do social media foster or curtail adolescents' empathy? A longitudinal study. *Computers in Human Behaviour*, 63, pp. 118–124.

Ārvalstīs augstāko izglītību ieguvušo Latvijas emigrantu atbilstība neiesakņoto migrantu profilam

Rita Kaša

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

Ievads

Šajā rakstā uzmanība pievērsta ārvalstīs augstāko izglītību ieguvušo Latvijas emigrantu starptautiskajai mobilitātei. Autore tiecas atbildēt uz jautājumu – vai šī cilvēku grupa atbilst “nepiesaistīto” jeb “neiesakņoto” migrantu profilam, kuru pārvietošanos starp valstīm raksturo termins “likvīdā migrācija” (angliski – *liquid migration*), ko vietumis latviski apzīmē kā “plūstošā migrācija” (Labklājība un integrācija migrācijas kontekstā 2020).

Sociologs Engbersens (2018) identificē sešas dimensijas, kas raksturo likvīdo migrāciju (66). Pirmā dimensija ir migrācijas pagaidu raksturs. Cilvēki pārvietojas no vienas valsts uz otru, vienu valsti tā īsti neatstājot, bet otrā valstī tā īsti neiesakņojoties. Literatūrā nav vienotas definīcijas – kāds laika sprīdis būtu uzskatāms par pagaidu uzturēšanos likvīdās migrācijas kontekstā. Nedēļu, mēnešu vai gadu skaits arī nebūtu centrālais definīcijas elements. Centrālais elements, raksturojot likvīdās migrācijas pagaidu dabu, ir tas, ka nedz emigrācija, nedz imigrācija šajā kontekstā nav skaidri formulēta kā mērķis.

Otrā dimensija ir tāds migrācijas veids kā pārrobežu darbaspēka vai studentu migrācija. Ārzemēs studējošajiem izceļotājiem var būt arī cits primārais nolūks nekā tikai iegūt augstāko izglītību. Izceļošanas iemesli var būt vēlme nodrošināt labākas karjeras izredzes ārpus savas dzimtās valsts un augstākās izglītības iegūšana ir ceļš, kā to izdarīt (Kaša 2015, 2019; Lulle & Buzinska 2017). Tajā pašā laikā formālā starptautiski lietotā definīcija atzīst, ka starptautiskie studenti ir tie, kas šķērso valstu robežas nolūkā iegūt augstāko izglītību (Verbik & Lasanowski 2007).

Trešā iezīme ir “plūstošo” jeb “neiesakņoto” migrantu likumīgais uzturēšanās statuss citā valstī. Proti, jēdziens “likvīdā migrācija” ir attiecināms tikai uz legāli attiecīgajā valstī esošiem cilvēkiem. Nelegālie migranti neatbilst “likvīdās migrācijas” jēdzienam un nav šī jēdziena fokuss. Raksturojot migrāciju, kas nenotiek saskaņā ar attiecīgās valsts likumiem, literatūrā angļu valodā tiek izmantoti jēdzieni *illegal migration* jeb “nelegālā migrācija” un *irregular migration*, ko tulko kā “neatbilstīga” vai “nelikumīga” migrācija (Eiropas Komisija [EK] n. d.). Šo jēdzienu saturs niansēs atšķiras. Kā skaidrots Eiropas Padomes dokumentos (EK n. d.), termins “nelegālā migrācija” tiek lietots, raksturojot migrācijas statusu jeb procesu, bet termins “neatbilstīga” vai “nelikumīga migrācija” tiek lietots, runājot par indivīdiem. Šeit jāpiebilst, ka, aprakstot starptautisko migrāciju, tiek izmantotas

dažādas jēdzienu definīcijas, kuru konsolidācija starptautiski salīdzināmu mērījumu nodrošināšanai ir darbietilpīga (UNECE 2016).

Atgriežoties pie jēdziena “likvidā migrācija”, ceturtā tās pazīme ir migrācijas galamērķu daudzveidība. Neiesakņotajiem migrantiem ir raksturīgi doties no vienas valsts uz otru, bieži izvēloties arvien jaunus galamērķus. Cilvēku dzīvesvietas maiņa, dodoties no vienas valsts uz citu, var tikt neuzskaitīta, īpaši Šengenas līguma valstīs, kur iekšējo robežu šķērsošana netiek fiksēta kādā formālā veidā. Tāpēc pastāv jo īpaša nepieciešamība pēc empīriskiem pētījumiem, kas ļautu labāk izprast likvidajā migrācijā iesaistīto cilvēku neiesakņotību un tās ietekmi uz sabiedrības saliedētību.

Piektā likvidās migrācijas iezīme ir tās individualizētais raksturs – kā pretnostatījums tradicionāli ģimenes apsvērumos balstītajā migrācijā (Engbersen 2018). Vēsturiski migrācijas mērķis ir bijis – dzīves apstākļu uzlabošana visai ģimenei. Taču mūsdienās ģimenes saites migrācijas kontekstā kļūst vaļīgākas ne tikai Rietumeiropas, bet arī citās sabiedrībās. Cilvēki lēmumus par došanos uz citu valsti pieņem, vispirms rēķinoties ar savām individuālajām vajadzībām.

Sestā “likvido migrāciju”, iespējams, visspilgtāk raksturojošā dimensija ir cilvēku mērķtiecīgā nenoteiktība starptautiskās mobilitātes kontekstā. Proti, lēmumi par došanos uz citu valsti nav galīgi, bet gan tādi, ko varētu saukt par eksperimentāliem. Šeit gan ir jautājums par šādu eksperimentālu posmu noturību un to, kāda tipa migranti, piemēram, labi apmaksāti augsta ranga speciālisti vai sezonas, nemehanizētus roku darbus strādājošie, šādu dzīvesveidu var atļauties (Engbersen 2018).

Jautājums par starptautisko studentu iekļaušanos likvidajā migrācijā pēc studiju beigšanas ir intriģējošs, jo iepriekš tas nav plaši empīriski pētīts. Pētījumi par šo jautājumu norāda uz šīs starptautisko mobilo cilvēku grupas plānu nenoteiktību (Toumanidou 2021). Lai rastu atbildi uz jautājumu, vai tie emigranti, kas augstāko izglītību ieguvuši ārpus savas dzimtās valsts, vairāk atbilst neiesakņoto migrantu profilam nekā tie, kuri augstāko izglītību ieguvuši tikai Latvijā, šī raksta autore (Kaša 2022) analizēja 2019. gadā veiktās Latvijas emigrantu aptaujas datus projektā “Labklājības un sociālās integrācijas izpēte likvidās migrācijas kontekstā: longitudināla pieeja”. Šajā rakstā apkopoti autores iegūtie secinājumi. Tie izklāstīti atbilstoši sešām likvido migrāciju raksturojošajām dimensijām.

Uzturēšanās pagaidu raksturs

Pirmā likvidās migrācijas dimensija ir migrācijas pagaidu raksturs. Ārpus Latvijas augstāko izglītību ieguvušo emigrantu iekļaušanās likvidajā migrācijā tika mērīta, izmantojot respondentu sniegto informāciju par valstu skaitu, izņemot Latviju, kurās viņi ir dzīvojuši vai strādājuši vismaz trīs mēnešus pēc kārtas. Šo datu analīze parādīja, ka bijušie starptautiskie studenti no Latvijas pirmās dimensijas griezumā vairāk atbilstu neiesakņoto imigrantu profilam nekā tie, kas augstāko izglītību ieguvuši Latvijā. Tie, kas pabeiguši augstskolu Latvijā, biežāk nekā gaidīts apmetās tikai vienā valstī

ārpus Latvijas. Savukārt ārvalstīs izglītību ieguvušie biežāk nekā gaidīts bija dzīvojuši divās, trijās, četrās vai pat vēl vairākās valstīs. Analizējot datus dzimumu griezumā, redzams, ka neiesakņoto imigrantu vidē vairāk ir pārstāvēti vīrieši. Tas atbilst pētījumos fiksētajai tendencei, ka pāru attiecībās priekšroka tiek dota vīriešu transnacionālās mobilitātes mērķu apmierināšanai, sievietēm paliekot mājās (Reale et al. 2018). Tajā pašā laikā ģimenes stāvoklis – atrašanās partnerattiecībās vai ne – šajā ārvalstīs augstāko izglītību ieguvušo Latvijas emigrantu kopā neparādījās kā statistiski nozīmīgs likvīdās migrācijas faktors. Tas nozīmē, ka dzimums jāņem vērā kā būtisks faktors, pētot neiesakņoto migrantu mobilitāti.

Darba ņēmēji un studenti kā likvīdās migrācijas pamatgrupas

Salīdzinot emigrācijas iemeslus, redzams, ka Latvijā augstāko izglītību ieguvušie emigranti vairāk atbilst tiem, kas iekļaujas darbaspēka kustībā un norāda nodarbinātību kā primāro emigrācijas mērķi. Savukārt ārvalstīs augstskolu beigušie migranti lielā pārsvarā devās uz ārzemēm, lai iegūtu izglītību. Šie dati liecina, ka starptautiskie studenti no Latvijas patiešām atbilst “starptautiskā studenta” jēdziena definīcijai, kas apzīmē cilvēkus, kuri šķērso valstu robežas nolūkā iegūt izglītību (Verbik & Lasanowski 2007). Nodarbinātību kā izceļošanas mērķi ārzemēs izglītotie minēja retāk nekā būtu gaidīts. Kopumā šo datu analīze apliecina, ka Latvijas emigranti neatkarīgi no augstākās izglītības ieguves vietas iekļaujas likvīdās migrācijas pamatgrupu raksturojumā. Tajā pašā laikā jāatceras, ka Latvijā izglītību ieguvušajiem, salīdzinot ar ārzemēs izglītotajiem, ir tendence apmesties savā emigrācijas valstī.

Likvīdā migrācija kā legālas migrācijas forma

Likvīdajai migrācijai ir legāls raksturs. Tās dalībnieki pārvietojas starp valstīm un tajās strādā atbilstoši šo valstu likumiem. Ārvalstu augstskolu absolventi no Latvijas atbilst šim kritērijam, jo viņu vairums ir nodarbināti augsti kvalificētos darbos atbilstoši iegūtajai izglītībai. Turklāt šie respondenti daudz biežāk nekā Latvijas augstskolu absolventi dzīvo valstīs ārpus ES un Lielbritānijas, kas nav daļa no Eiropas brīvās darbaspēka plūsmas tirgus. Lai strādātu šajās valstīs, ārzemniekiem jāizpilda virkne imigrācijas nosacījumu. Šajā ziņā breksita (*Brexit*) dēļ situācija pēc 2019. gada, kad tika veikta aptauja, kuras dati izmantoti šajā pētījumā, ir mainījusies arī Lielbritānijā. Interesanti, ka Latvijas augstskolu absolventi emigrācijā biežāk atzīst, ka nestrādā savai kvalifikācijai atbilstošu darbu, salīdzinot ar ārvalstu augstskolu absolventiem. Ārvalstu augstskolu absolventu nodarbinātības analīze rāda, ka migrācijas nenoteiktība šo respondentu vidē ir saistīta ar apzinātu mērķi virzīties uz priekšu noteiktā profesionālajā jomā. Tas ir īpaši pamanāms to respondentu vidē, kuri ārvalstīs ieguvuši doktora grādu. Šie respondenti ir starptautiski mobilāki nekā visu citu respondentu grupu piederīgie. Jo zemāks augstākās izglītības līmenis, jo retāka ir arī ārzemēs augstskolu beigušo

pārnacionālā mobilitāte. Šis novērojums apliecina arī citos pētījumos konstatēto, ka lielākā vēlme iesakņoties piemīt tiem cilvēkiem, kam ir zemāka līmeņa kvalifikācija (Koenings et al. 2021). Tātad globālās migrācijas elite (Salt & Stein 1997) ir augsti izglītotie sabiedrības pārstāvji.

Migrācijas galamērķu daudzveidīgums

Likvīdo migrāciju raksturojošā ceturtnā dimensija ir migrācijas galamērķu daudzveidīgums. Dati liecina (Kaša 2022), ka tie, kas augstāko izglītību ieguvuši ārvalstīs, apmetas ASV divreiz biežāk nekā tie, kas augstskolu beiguši Latvijā. Šī otrā grupa visbiežāk apmetas Lielbritānijā. Bijušajiem starptautiskajiem studentiem Lielbritānija ir otrā visbiežāk pieminētā mītnes valsts. Interesanti, ka tie, kas absolvējuši ārvalstu augstskolu un dzīvo kādā no Ekonomiskās sadarbības un attīstības organizācijas (OECD) valstīm, ir mazāk orientēti eksperimentēt un pārvietoties no vienas valsts uz citu. Statistiski būtiski mazāk mobila grupa ir tie respondenti, kas dzīvo Lielbritānijā, ASV vai kādā ES/EFTA valstī. Šīs valstis ir vispopulārākie augstākās izglītības galamērķi studentiem no Latvijas (UNESCO Institute for Statistics 2021). Lai paplašinātu izpratni par likvīdo migrāciju, būtu vērtīgi iedziļināties to bijušo starptautisko studentu mobilitātē, kuri pēc augstskolas absolvēšanas atrod darbu ārpus OECD valstīm.

Likvīdā migrācija kā vienpersoniskas migrācijas forma

Latvijā augstāko izglītību ieguvušo vidū, kuri izceļoja pēc 1990. gada, otrs biežāk minētais emigrācijas iemesls ir ģimenes apstākļi. Tātad šīs respondentu grupas migrāciju būtiskāk ietekmē par migrāciju rosinošu tradicionālu faktoru uzskatītie ģimenes apstākļi nekā tas ir tiem respondentiem, kas augstāko izglītību ieguvuši ārvalstīs. Emigrējušie Latvijas augstskolu absolventi biežāk nekā bijušie starptautiskie studenti ir ar dzīvesbiedriem un maziem bērniem. Tas norāda, ka bijušie starptautiskie studenti, kaldinot savus starpvalstu mobilitātes plānus, ir mazāk atkarīgi no citu ģimenes locekļu apstākļiem. Taču, analizējot šo respondentu grupu atsevišķi, redzams, ka ģimenes stāvoklis – atrašanās partnerattiecībās vai ne un arī bērnu vecums – nav statistiski nozīmīgi prognozējami mainīgie, lai noteiktu ārvalstu augstskolu absolventu transnacionālo mobilitāti. Taču emigrācijas periods gan ir nozīmīgs. Tie ārvalstīs izglītotie emigranti, kas devās prom no Latvijas pēc 2009. gada – lielās recesijas laikā, kad Latviju atstāja īpaši liels skaits augsti kvalificētu cilvēku (Hazans 2016), biežāk iesaistījās likvīdajā migrācijā un pārvietojās no valsts uz valsti. Kopumā jāsecina, ka ārvalstīs izglītotie Latvijas emigranti vairāk iekļaujas individualizētā migrācijas plūsmā. Viņu migrācijas soļi nav atkarīgi no citu ģimenes locekļu pārrobežu mobilitātes. Tādējādi ārvalstu augstskolas absolvējušie veido pirmās paaudzes imigrantus.

Neiesakņoto migrantu mērķtiecīgā nenoteiktība

Datu kopas fokusa dēļ tieši neiztirzāts palika jautājums par apzinātas starptautiskās mobilitātes nenoteiktības saglabāšanu (Kaša 2022), “saglabājot visas iespējas atvērtas” un nerīkojoties pēc kāda noteikta migrācijas plāna (Engbersen 2018, 66). Šī mentālā stāvokļa dimensija, iespējams, ir visizteismīgākā, raksturojot neiesakņotos migrantus un likvīdās migrācijas procesu. Tajā pašā laikā pieejamie dati par Latvijas emigrantu mobilitāti ļauj veikt netiešus secinājumus par šo jautājumu. Plašā nodarbinātība atbilstoši iegūtajai kvalifikācijai ārvalstīs augstāko izglītību ieguvušo vidē norāda uz stratēģisku un nevis oportūnistisku pieeju, “saglabājot visas iespējas atvērtas”. Pozitīvā un statistiski nozīmīgā korelācija starp pārobežu mobilitāti un ārvalstu augstskolu absolventu vecumu – jo vecāks cilvēks, jo vairākās valstīs strādājis – liecina, ka iesaistīšanās transnacionālajā mobilitātē nav nejauša. Ir pamats izvirzīt hipotēzi, ka bijušie starptautiskie studenti iesaistās transnacionālajā mobilitātē, lai veicinātu savu izaugsmi profesionālajā karjerā. Kā liecina Kinga un kolēģu (2018) pētījums, arī Latvijas augstskolu absolventiem, iespējams, ir šādi nolūki. Taču ārvalstīs iegūtā augstākā izglītība šķiet izšķiroša, nosakot augstskolu absolventu spēju īstenot stratēģisku, uz profesionālo izaugsmi orientētu mērķtiecīgu nenoteiktību, pārvietojoties no vienas valsts uz citu.

Noslēgums

Vai ārvalstīs augstāko izglītību ieguvušie Latvijas emigranti atbilst neiesakņoto migrantu profilam? Salīdzinot ar tiem emigrantiem, kas augstāko izglītību ieguvuši Latvijā, – jā, pilnīgi noteikti. Ārvalstu augstskolas absolvējušie Latvijas emigranti daudz biežāk ir strādājuši vairākās valstīs ārpus Latvijas nekā tie, kas augstskolu absolvējuši Latvijā. 2019. gadā veiktās Latvijas emigrantu aptaujas datu analīze projektā “Labklājības un sociālās integrācijas izpēte likvīdās migrācijas kontekstā: longitūdinālā pieeja” liecina, ka neiesakņotie migranti, kuri statistiski nozīmīgi biežāk ir pārvietojušies no valsts uz valsti, ir gados vecāki vīrieši ar doktora grādu, kas emigrējuši no Latvijas pēc 2009. gada un strādā un dzīvo valstīs ārpus ES, Lielbritānijas un ASV (Kaša 2022). Tajā pašā laikā bijušie starptautiskie studenti no Latvijas nebūtu raksturojami kā ekstrēmi “pasaules ceļotāji” (Mahroum 2002), jo lielākā viņu daļa ir dzīvojuši ne vairāk kā divās valstīs, neskaitot Latviju.

Raksts izstrādāts Latvijas Zinātnes padomes projektā “Labklājības un sociālās integrācijas izpēte likvīdās migrācijas kontekstā: longitūdinālā pieeja” (Izp-2018/1-0042).

Atsauces

- Eiropas Komisija. n. d. *Irregular Migration*. [https://ec.europa.eu/home-affairs/pages/glossary/irregular-migration_en#:~:text=The%20Council%20of%20Europe%20differentiates,when%20referring%20to%20a%20person.\(04.11.2022.\)](https://ec.europa.eu/home-affairs/pages/glossary/irregular-migration_en#:~:text=The%20Council%20of%20Europe%20differentiates,when%20referring%20to%20a%20person.(04.11.2022.))
- Engbersen, G. (2018). Liquid Migration and Its Consequences for Local Integration Policies. P. Scholten & M. van Ostaijen (Red.). *Between mobility and migration*. Cham: Springer, pp. 63–76. https://doi.org/10.1007/978-3-319-77991-1_4.
- Hazans, M. (2016). Migration Experience of the Baltic Countries in the Context of Economic Crisis. M. Kahanec & K. Zimmermann (Red.). *Labor migration, EU enlargement, and the Great Recession*. Berlin: Springer, pp. 297–344.
- Kaša, R. (2022). The profile of Latvian Global Graduates as ‘Liquid Migrants’. *Globalisation, Societies and Education*. <https://doi.org/10.1080/14767724.2022.2066510>.
- Kaša, R. (2015). Latvijas studentu augstākās izglītības studiju finansēšana ārzemēs. I. Mieriņa (red.). *Latvijas emigrantu kopienas: Cerību diaspora*. Rīga: LU Filozofijas un socioloģijas institūts, 93.–107. lpp.
- Kaša, R. (2019). The Nexus Between Higher Education Funding and Return Migration Examined. Kaša, R., Mieriņa I., (red.). *The emigrant communities of Latvia: National identity, transnational belonging, and diaspora politics*. Cham: Springer, pp. 283–298.
- King, R., et al. (2018). From Peripheral Region to Escalator Region in Europe: Young Baltic Graduates in London. *European Urban and Regional Studies*, 25(3), pp. 284–299. <https://doi.org/10.1177/0969776417702690>.
- Koenings, F., Haussen, T., Toepfer, S., Uebelmesser, S. (2021). Coming to Stay or to Go? Stay Intention and Involved Uncertainty of International Students. *Journal of Regional Science*, 61, pp. 329–351. <https://doi.org/10.1111/jors.12511>.
- Labklājība un integrācija migrācijas kontekstā. (2020). <https://migracija.lv/projekti/labklajiba-un-integracija-migracijas-konteksta/>. (04.11.2022.)
- Lulle, A., Buzinska, L. (2017). Between a ‘Student Abroad’ and ‘being from Latvia’: Inequalities of Access, Prestige, and Foreign-Earned Cultural Capital. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 43(8), pp. 1362–1378. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2017.1300336>.
- Mahroum, S. (2002). Highly Skilled Globetrotters: Mapping the International Migration of Human Capital. *R&D Management*, 30 (1), pp. 23–32. <https://doi.org/10.1111/1467-9310.00154>.
- Reale, E., Morettini, L., Zinilli, A. (2019). Moving, remaining, and returning: international mobility of doctorate holders in the social sciences and humanities. *High Educ*, 78, pp. 17–32. <https://doi.org/10.1007/s10734-018-0328-0>.
- Salt, J., Stein, J. (1997). Migration as a Business: The Case of Trafficking. *International Migration*, 35, pp. 467–494. <https://doi.org/10.1111/1468-2435.00023>.
- Shinozaki, K. (2014). Career Strategies and Spatial Mobility among Skilled Migrants in Germany: The Role of Gender in the Work-Family Interaction. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 105 (5), pp. 526–541. <https://doi.org/10.1111/tesg.12111>.
- Sykes, B. (2012). *Mobile talent? The staying intentions of international students in five EU countries*. Berlin: Sachverständigenrat Deutscher Stiftungen für Integration und Migration.
- Thondhlana, J. (2020). On Becoming a Skilled Migrant: Towards Habitus Transformation through Higher Education. *Educational Review*, 72 (2), pp. 242–261. <https://doi.org/10.1080/00131911.2018.1505712>.
- Toumanidou, V. (2021). Understanding Educational Migration from Greece to UK in Times of Crisis. D. Crains (Red.). *The Palgrave Handbook of youth mobility and educational migration*. Palgrave Macmillan, pp. 97–106. https://doi.org/10.1007/978-3-030-64235-8_10.
- UNECE. (2016). *Defining and measuring circular migration*. https://unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/bur/2016/February/14-Add1_Circular_migration.pdf. (04.11.2022.)
- UNESCO Institute for Statistics. (2021). *Global flow of tertiary-level students: Latvia*. <http://uis.unesco.org/en/uis-student-flow>. (04.11.2022.)
- Verbik, L., Lasanowski, V. (2007). *International student mobility: Patterns and trends*. London: Observatory on Borderless Higher Education.

Subjektīvā labklājība un migrācija: Latvijas emigrantu apmierinātība ar dzīvi

Ilze Koroļeva

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

Ievads

Starptautisko migrāciju, pārceļšanos no vienas valsts, lai sāktu dzīvi citā valstī, var uzskatīt par kardinālu pavērsiena notikumu indivīda dzīvē, kas nodrošina pilnīgi jaunu kontekstu ikkatram dzīves aspektam. Tā var pavērt iespējas labākai dzīvei, bet var radīt jaunus izaicinājumus un problēmas, kuras citādi cilvēks nebūtu piedzīvojis. Analizējot atdevi no migrācijas, pētnieki biežāk koncentrējas uz objektīvo rādītāju salīdzinājumiem, piemēram, ienākumu pieaugumu (Yankow 2003), nodarbinātību un karjeras perspektīvām (Lersch 2016). Par migrācijas ietekmi uz indivīda subjektīvo labklājību (SL) tiek runāts retāk nekā par migrācijas ekonomiskajām sekām, tomēr pēdējās desmitgadēs aizvien pieaug pētījumu skaits, kuru centrā ir paša indivīda subjektīvās izjūtas – apmierinātība, laimīgums, garīgā veselība. Šie pētījumi sniedz pierādījumus, ka, lai arī migrācija lielākoties uzlabo indivīda ekonomisko situāciju, tā nereti ir saistīta ar psiholoģisku diskomfortu un nemonetāriem zaudējumiem (atšķirtības no ģimenes, draugiem, izjustās diskriminācijas vai citu iemeslu dēļ) (Borjas 1987; Nikolova & Graham 2014; Sime 2018; Sjaastad 1962; Skrbiš 2008). Iegūstot vienā dzīves jomā (piemēram, uzlabojot materiālo situāciju), migranti nereti cieš zaudējumus citās dzīves jomās, izjūtot, piemēram, ģimenes, draugu, sociālā atbalsta trūkumu jaunajā dzīvesvietā (Nisic & Petermann 2013; Nowok et al. 2013). Tādējādi starp objektīvajiem labklājības indikatoriem un subjektīvajiem dzīves vērtējumiem tiek novērotas nozīmīgas atšķirības, un lielākā daļa sociālo zinātņu pētnieku ir vienisprātis, ka uz ienākumiem, pārticības rādītājiem balstīti mērījumi ir nepietiekami, lai spriestu par cilvēku labklājību.

Sākotnēji subjektīvās labklājības izpētes aizsākumi meklējami psiholoģijas nozarē, kur SL kategorija tiek saistīta vairāk ar *subjektīvās pašizjūtas* un *subjektīvās labsajūtas* jēdzienu (“laimes izjūtu”, “apmierinātību ar dzīvi vispār”). Tomēr jau vairākas desmitgades, mērot labklājības līmeni, subjektīvo vērtējumu kā indikatoru aizvien plašāk izmanto arī ekonomisti, sociologi un citi sociālo zinātņu pārstāvji. Socioloģijā uzsvars tiek likts uz dzīves novērtējumu – laimīgumu, apmierinātību ar dzīvi, nevis uz salīdzinoši īslaicīgu labsajūtas fenomenu.

Viens no visbiežāk izmantotajiem rādītājiem SL mērījumos ir **apmierinātība ar dzīvi**, kuru var attiecināt gan uz dzīvi kopumā (*life-as-whole*), gan uz atsevišķiem dzīves aspektiem (*aspects-of-life*), kas ir salīdzināms kā individuālā, tā arī nacionālo valstu līmenī.

Kā migrācija ietekmē SL? Kādas izmaiņas SL līmenī notiek pēc migrācijas, kā un kādu faktoru ietekmē tās attīstās laika gaitā? Lai sniegtu atbildes uz šiem pētnieciskajiem jautājumiem, empīriskai analīzei izmantoti dati no Latvijas emigrantu kvantitatīvajām aptaujām, kas īstenotas ESF granta "Latvijas emigrantu kopienas: nacionālā identitāte, transnacionālās attiecības un diasporas politika" (2014)¹ un LZP projekta "Labklājības un sociālās integrācijas izpēte likvīdās migrācijas kontekstā" (2019)² ietvaros. Problēmas analīzē šajā rakstā izmantotas tikai to ārpus Latvijas dzīvojošo respondentu atbildes, kuri piedalījušies abos pētījuma posmos ($n = 1073$, dati³ svaroti⁴).

Apmierinātības līmeņa izmaiņas pēc pārcelšanās

Empīriskie pētījumi liecina, ka migranti pēc pārcelšanās visbiežāk uzrāda augstāku SL līmeni nekā pirms pārcelšanās (De Jong et al. 2002). Bet, aplūkojot SL rādītāju izmaiņas ilgtermiņā, pētnieki nonāk pie diezgan pretrunīgiem secinājumiem. Daļa norāda uz SL līmeņa mazināšanos vēlākos emigrācijas periodos, kas seko sākotnējam pieaugumam uzreiz pēc migrācijas, skaidrojot to ar psiholoģiskiem procesiem, kas ietver adaptāciju, gaidas un salīdzināšanu: cilvēki samērā ātri pierod pie labākiem dzīves apstākļiem un standartiem, kam var sekot kritums apmierinātības līmenī (Scitovsky 1992); ierodoties citā valstī, indivīds sākumā salīdzina sevi ar palicējiem izcelsmes valstī, bet vēlāk sāk salīdzināt savus panākumus, dzīves apstākļus ar citiem (imigrantiem un, iespējams, vairāk pelnošiem, pārtikušākiem vietējiem iedzīvotājiem) uzņemošajā valstī; un visbeidzot – pieaugot ienākumiem, materiālajai labklājībai, pieaug arī cilvēka gaidas attiecībā uz dzīvi – paaugstinās prasības attiecībā uz algu, ekonomisko statusu (Stutzer 2003; Nikolova & Graham 2014), tas mazina apmierinātību ar jau sasniegto. Nereti migrants izjūt sava sociālā statusa pazemināšanos (tam var būt dažādi cēloņi – valodas barjeras, prasmju/kvalifikācijas neatbilstība vai neatzīšana uzņemošajās valstīs u. c.), kas var būt iemesls SL līmeņa kritumam (Bartram 2013, Nikolova 2015).

Citi pētnieki savukārt meklē pierādījumus SL pieauguma pēc pārcelšanās noturīgumam, uzsverot, ka migrācija (līdzīgi kā citi ieguldījumi karjerā) ir ilgtermiņa ieguldījums (Melzer 2011). Šī argumenta piekritēji uzsver, ka, pavadot ilgāku laiku uzņemošajā valstī, indivīds pamazām iepazīst vietējās iespējas, apgūst vietējos ieradumus un piemērojas dzīvei, kas paaugstina apmierinātības, laimes līmeni (Safi 2010).

Mūsu rīcībā diemžēl nav datu par izlasē iekļauto respondentu apmierinātību pirms pārcelšanās, bet emigrantu pašvērtējums, atbildot uz jautājumu, kā mainījusies viņu apmierinātība pēc emigrācijas,

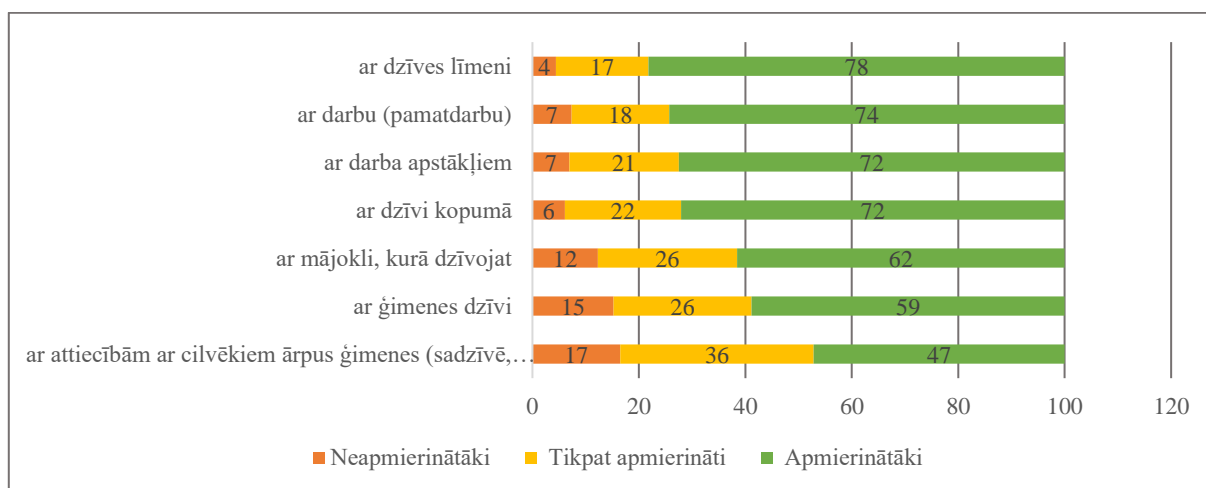
¹ Granta ietvaros 2014. gadā tika īstenota emigrantu longitudinālā pētījuma bāzes aptauja jeb pirmais vilnis, kurā piedalījās respondenti no 118 valstīm, izlases apjoms $n=14\ 048$.

² LZP granta ietvaros 2019. gadā tika realizēts ārpus Latvijas dzīvojošo Latvijas valstspiederīgo aptaujas otrais vilnis, kurā piedalījās 6242 emigranti un 1400 remigranti.

³ Datu fails (Mierina et al., 2021).

⁴ Dati svaroti, pielīdzinot paneļa sadalījumu 2014. g. populācijai, reizinot ar *logit* regresijā iegūtās panelī palikšanas varbūtības apgriezto lielumu. Sīkāk par datu svarošānu emigrantu aptaujā sk.: Goldmanis 2015.

liecina, ka lielākajai daļai diasporas pārstāvju apmierinātības līmenis ir pieaudzis gandrīz visās dzīves jomās, bet visvairāk – dzīves līmeņa, darba, darba apstākļu un dzīves kopumā novērtējumā (pēc pārceļšanās ar minētajiem dzīves aspektiem apmierinātāki kļuvuši līdz pat 78% emigrantu). Nozīmīgi mazākai daļai respondentu pēc emigrācijas pieaugusi apmierinātība ar mājokli, ģimenes dzīvi un jo īpaši – attiecībām ar cilvēkiem ārpus ģimenes. Atbilstoši arī lielāks īpatsvars respondentu (15%–17%) norāda uz apmierinātības kritumu šajās dzīves jomās.

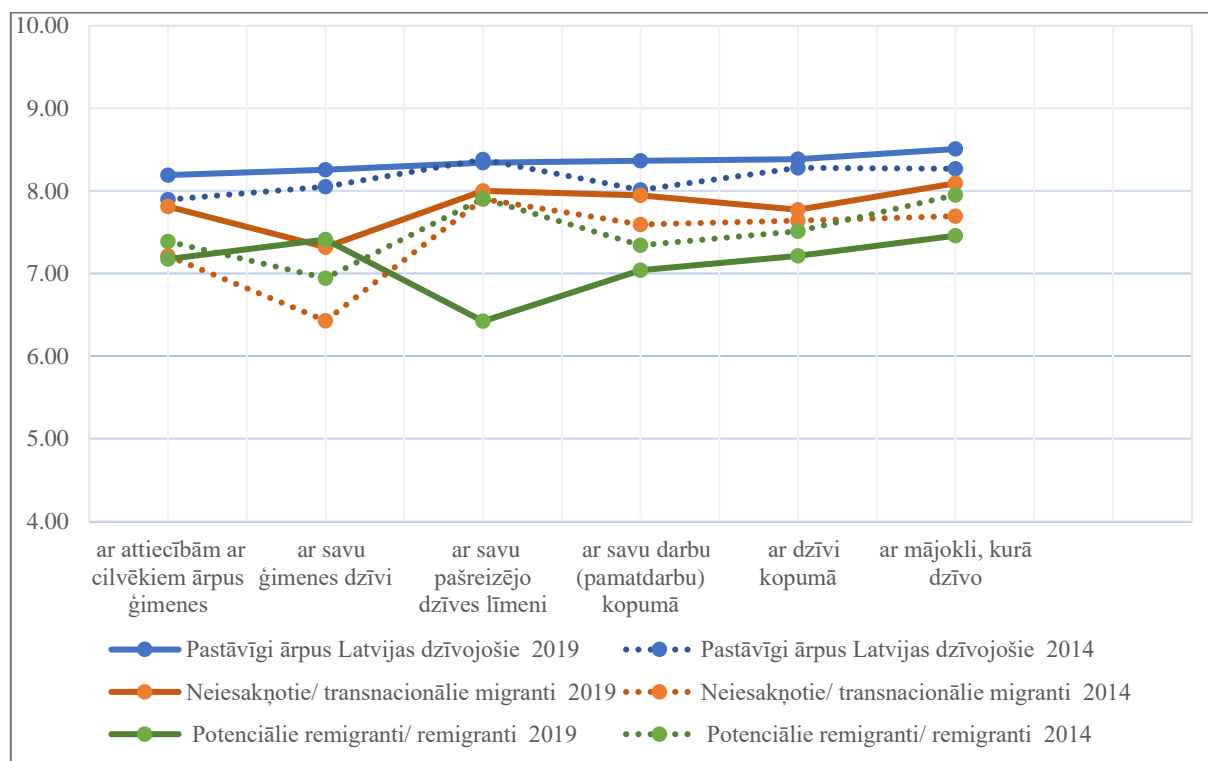
1. attēls. Apmierinātība ar dažādiem dzīves aspektiem pēc emigrācijas: respondentu pašvērtējums (%). Avots: Emigrantu aptaujas dati, n=11342.

Apmierinātības izmaiņas laika posmā no 2014. līdz 2019. gadam

Emigrantu apmierinātības ar dzīvi kopumā un dažādiem tās aspektiem mērīšanai abos pētījuma posmos tika izmantota skala n 0–10, kas iekļauj vērtējumu no “ļoti neapmierināts” līdz “ļoti apmierināts”. Longitudinālie dati⁵ ļauj analizēt pētījuma viļņu starplaikā notikušās apmierinātības izmaiņas individuālā līmenī. Gan iepriekš aplūkotais vērtējums, gan apmierinātības līmeņa izmaiņa piecu gadu periodā liecina, ka ģimenes dzīve un attiecības ar cilvēkiem ir vienas no sensitīvākajām dzīves jomām, kuras migrācija var būtiski ietekmēt. Aplūkojot apmierinātības izmaiņas dažādās migrantu grupās, redzam, ka likvīdo jeb neiesakņoto migrantu un transnacionālu grupas respondentiem, salīdzinot ar ārzemēs pastāvīgi dzīvojošajiem, ir raksturīga nozīmīgi zemāka apmierinātība pilnīgi visās dzīves jomās, bet it īpaši – ģimenes dzīvē. Lai arī piecu gadu laikā starp abiem aptaujas viļņiem apmierinātība ar ģimenes dzīvi, tāpat kā ar mājokli nozīmīgi pieaug, apmierinātības līmenis vienalga saglabājas zemāks nekā pastāvīgi mītnes zemē dzīvojošajiem. Viszemākais SL līmenis novērojams potenciālo remigrantu vidū pirms atgriešanās Latvijā (iespējams, neapmierinātība kādā dzīves jomā ir bijis viens no veicinošajiem faktoriem lēmumam par atgriešanos). Uzreiz gan jānorāda, ka vēl nozīmīgāka apmierinātības līmeņa samazināšanās visās dzīves jomās (izņemot ģimenes dzīvi) šo respondentu grupā vērojama pēc atgriešanās Latvijā.

⁵ Analīzē iekļauti tikai tie respondenti, kuri piedalījušies gan 2014. gada, gan 2019. gada aptaujā (n = 1073).

Viskritiskāk samazinās remigrantu apmierinātība ar dzīves līmeni un mājokli. Līdzīgi rezultāti aprakstīti arī pētījumā par Rumānijas remigrantiem (Bartram 2013; Nikolova & Graham 2014).

2. attēls. Apmierinātības izmaiņas laika posmā no 2014. līdz 2019. gadam dažādās migrantu grupās (vid. aritm.). Apmierinātība mērīta skalā no 0 līdz 10. Avots: Latvijas emigrantu aptaujas longitudinālie dati (2014. un 2019. gada aptaujas dati savienoti individuālā līmenī).

Apmierinātību izmaiņas prognozējošie faktori

Apmierinātības izmaiņu novērtējumam, balstoties uz apmierinātības mērījumiem desmit punktu skalā abos pētījuma posmos, tika aprēķināti jauni mainīgie, kas individuālā līmenī fiksē pozitīvas vai negatīvas izmaiņas (apmierinātības vai neapmierinātības pieaugumu) vai apmierinātības līmeņa stabilitāti piecos gados starp diviem aptaujas posmiem. Aprēķinātās pazīmes kā atkarīgie mainīgie tika iekļautas loģistiskās regresijas modeļos. Lai novērtētu dažādu dzīves notikumu ietekmi uz izmaiņām apmierinātībā piecu gadu periodā, tika aprēķināti divi loģistiskās regresijas modeļi – (1) negatīvām izmaiņām un (2) pozitīvām izmaiņām apmierinātībā ar dzīvi (skat. 1. tabulu). Neatkarīgie mainīgie tika iekļauti secīgi pa grupām, kas, ļauj kontrolēt kovariantu ietekmi uz rezultātiem. Tabulā atspoguļotas tikai tās pazīmes, kuras statistiski nozīmīgā līmenī korelē ar atkarīgo mainīgo.

Modelēšanas rezultāti apstiprināja vairākus literatūrā un citos empīriskos pētījumos gūtos pierādījumus par dzimuma, izglītības, dzīvesvietas urbanizācijas pakāpes, materiālā stāvokļa, nodarbinātības statusa, profesionālā līmeņa, ģimenes stāvokļa nozīmīgumu SL skaidrojumā, kā arī atsevišķu dzīves notikumu (piem., laulība vai kopdzīves uzsākšana, bērna piedzimšana,

nodarbinātības, dzīvesvietas maiņa, pārcelšanās reizes u. c.) ietekmi uz izmaiņām SL līmenī (Koroleva 2022).

Aplūkosim galvenos secinājumus, kas izriet no regresijas rezultātu analīzes.

Daudzi migrācijas pētījumi liecina, ka pēc pārcelšanās vīriešu laimes, apmierinātības līmenis virs sākotnējā līmeņa saglabājas ilgtermiņā, tomēr mūsu pētījuma dati parāda pretējo – augstāks apmierinātības līmenis un lielāka iespēja, ka apmierinātība pieaugs, ir tieši sievietēm. Daudzos pētījumos secināts, ka augstāks izglītības līmenis, kā arī labāka veselība ir saistīta ar augstāku labklājības līmeni (Yang 2008). Mūsu analīzes rezultāti tikai daļēji apstiprina šos secinājumus. Lai arī apmierinātāki ar dzīvi ir emigranti ar vidēju/zemāku izglītību, tomēr labas veselības un izglītības ietekme abos modeļos, kontrolējot ar citiem mainīgajiem, zaudē statistisko nozīmīgumu.

Ļoti nozīmīgi apmierinātības pieaugumu ietekmē respondenta dzīvesvieta. Pilsētas piedāvā cilvēkiem, tostarp imigrantiem, daudz labākas darba iespējas, augstāku atalgojumu, labākas iespējas mācīties, garantē kultūras pieejamību utt. (Combes et al. 2008; Glaeser et al. 2010). Arī mūsu pētījuma dati liecina, ka augstāku apmierinātību un tās pieaugumu prognozē dzīve pilsētā, īpaši galvaspilsētā, kā arī dzīve sev piederošā mājoklī, kā arī pārcelšanās no laukiem uz pilsētu vai no mazākas pilsētas uz lielāku.

Augstāks apmierinātības līmenis, kā arī apmierinātības pieaugums starp abiem aptaujas posmiem ir materiāli labāk nodrošinātajiem, kā arī uzņēmējiem un algotā darbā strādājošajiem salīdzinājumā ar ekonomiski neaktīvo grupu.

Nozīmīga saistība ar apmierinātību un tās pieaugumu ir ģimenes dzīvei. Dzīve kopā ar partneri/laulāto draugu/bērnu/-iem (turklāt neatkarīgi no dzīvesbiedra izcelsmes valsts), kā arī laulības (kopdzīves uzsākšana vai pievienošanās dzīvesbiedram) un bērna piedzimšana (pievienošanās ģimenei) – tie visi ir faktori, kas prognozē apmierinātības pieaugumu un aizsargā no apmierinātības mazināšanās.

Daudzi pētījumi liecina, ka migrantu apmierinātība, kā arī apmierinātības līmeņa noturība ir atkarīga no izceļošanas iemesliem/migrācijas mērķa (darba, studijām, ģimenes vai citiem iemesliem), kas ir svarīgs priekšnoteikums cilvēku gaidām un cerībām attiecībā uz turpmāko dzīvi (Bryant & Merwood 2008).

Kontrolēti ar citiem mainīgajiem, gala modeļos savu nozīmīgumu zaudē ekonomiskie izceļošanas faktori, bet statistiski nozīmīga korelācija ar apmierinātību ir dažādu sociālo izceļošanas iemeslu kopumam. Latvijas emigrantu aptaujas rezultāti parādīja, ka tie, kuri izceļojuši, lai studētu, iepazītu pasauli (iesesli, kuri dominē gados jaunāku cilvēku grupā un norāda uz apmierinātības saistību ar vecumu), ir mazāk apmierināti (turklāt viņu apmierinātība ar laiku vēl mazinās) nekā tie, kuri izbraukuši nolūkā strādāt/pelnīt. Arī VVA-12 (Vispārējās Veselības aptauja-12 (GHO-12), kas

kā jautājumu modulis bija iekļauta emigrantu aptaujas anketā) testa rezultāti rāda, ka, salīdzinot ar uzņēmējiem/algotiem darbiniekiem, studentiem un darba meklētājiem ir daudz augstāks psihoemocionālās veselības problēmu risks (turklāt neatkarīgi no vecuma ietekmes). Savukārt izceļošana ģimenes iemeslu dēļ prognozē augstāku apmierinātības līmeni, kā arī apmierinātības pieaugumu, bet stabilas partnerattiecības (īpaši reģistrētas partnerattiecības vai laulība) būtiski samazina psihoemocionālās veselības problēmu risku. Un visbeidzot – neatkarīgi no citām pazīmēm vairākkārtīga pārcelšanās no vienas valsts uz citu, kas raksturo neiesakņoto migrantu grupu, ir saistīta ar paaugstinātu psihoemocionālās veselības problēmu risku.

Datu analīze noveda arī pie dažiem interesantiem un pārsteidzošiem rezultātiem. Pārsteidzoša un pretēja gaidītajam ir vecuma saistība ar apmierinātību. Pieaugot respondenta vecumam, pieaug apmierinātība un samazinās izredzes piedzīvot negatīvas izmaiņas apmierinātības līmenī. Arī jau minētās Vispārējās veselības aptaujas (VVA-12) rezultāti norāda uz līdzīgu vecuma ietekmi: gados vecākiem migrantiem ir augstāki psihiskās labklājības rādītāji.

Latvijas emigrantu pētījums neapstiprina migrācijas literatūrā bieži izplatīto secinājumu, ka jo ilgāk migranti dzīvo uzņemošajā valstī, integrējoties darba tirgū, apgūstot mītnes zemes valodu, jo vieglāka kļūst viņu dzīve. Uzņemošajā valstī pavadītajam laikam ir negatīva korelācija gan ar pašreizējo apmierinātību, gan ar apmierinātības pieaugumu starp abiem aptaujas viļņiem. Šis secinājums saskan ar jau raksta sākumā minētajām pētnieku atziņām, ka sākotnējam pacēlumam pēc izceļošanas, iespējams, seko kritums apmierinātības, laimes līmenī, ko izraisa gan sevis salīdzināšana ar vietējiem, kuru labklājības līmenis ir augstāks, gan pieaugošās gaidas un prasības pret dzīvi u.tml. (Hagerty 2003, Scitovsky 1992).

Secinājumi

Migrantu labklājības izpēte un novērtēšana ir svarīga vairāku iemeslu dēļ – pirmkārt, lai izvērtētu politikas īstenošanas pasākumus, kas vērsti uz dzīves kvalitātes uzlabošanu un iedzīvotāju, t. sk. migrantu, apmierinātības un laimīguma paaugstināšanu kā uzņemošajā, tā izcelsmes valstī (remigrantu, kā arī neiesakņoto migrantu/transnacionāļu gadījumā). Otrkārt, šāds novērtējums var palīdzēt izglītēt potenciālos migrantus gan par iespējamiem migrācijas riskiem, gan ieguvumiem.

Pētījuma rezultāti ļauj identificēt tos cilvēka dzīves aspektus, kurus visvairāk ietekmē migrācija, un šajā gadījumā redzam, ka viena no jūtīgākajām cilvēka dzīves sfērām ir ģimenes dzīve un attiecības ar citiem cilvēkiem. Tas liecina, ka, neskatoties uz materiālās labklājības rādītājiem, kas migrācijas rezultātā vairumam migrantu pieaug, indivīds var ciest no psiholoģiska diskomforta, objektīvā labklājība var līdzās pastāvēt ar subjektīvu neapmierinātību, nelaimīgumu. Tādēļ, plānojot, piemēram, remigrācijas atbalsta pasākumus Latvijā, īpaša uzmanība būtu jāpievērš remigrējušo vai to darīt gatavo ģimeņu atbalstam, it sevišķi remigrantu bērnu integrācijai izglītības sistēmā.

Tā kā pētījuma dati liecina, ka viszemākais apmierinātības līmenis ir ārpus Latvijas dzīvojošo jauniešu vidū, tad “Plāna darbam ar diasporu 2021.–2023. gadam”, kā arī remigrācijas atbalsta pasākumu īstenošanā īpaši būtu jādomā arī par jauniešiem, nodrošinot pievilcīgākus nosacījumus jauniešu integrācijai darba tirgū un pienācīgus dzīves apstākļus.

Un visbeidzot, lai novērtētu migrācijas procesus un to ietekmi uz cilvēku dzīvi un jo īpaši šīs ietekmes cēloņseku sakarības, ir nepieciešami longitudināli dati. Tikai sekojot līdzīgu migrantu dzīves gaitām un SL izmaiņām, var iegūt datus alternatīvu teoriju pārbaudei. Šādu pētījumu realizācija ir gan resursietilpīga, gan arī metodoloģiski ļoti sarežģīta, tādēļ šādu datu trūkst ne tikai Latvijā, bet arī visā pasaulē. Tādēļ būtu nepieciešams ne tikai uzsākt aizvien jaunus un jaunus īslaicīgus projektus, bet rast iespēju un līdzekļus šī unikālā Latvijas emigrantu kopienas pētījuma turpināšanai.

	B	Sig.	Exp(B)	B	Sig.	Exp(B)
Dzimums: sievietes	-0,057	0,892	0,944	-0,886	0,052	0,412
Vecums (gados)	0,040	0,050	1,041	-0,067	0,001	0,935
Izmaiņas mājsaimniecības sastāvā (Ref.: nav izmaiņu)						
Dzīvoja ar ģimeni, palika viens/ sāk dzīvot kopā ar svešiem cilvēkiem	-0,612	0,175	0,542	0,000	0,999	1,000
Dzīvoja ar vecākiem/ draugiem, sāk dzīvot viens	0,621	0,330	1,861	-0,522	0,439	0,593
Sāk dzīvot ar ģimeni/partneri/ bērniem	1,706	0,019	5,507	-1,750	0,020	0,174
Dzīvesvieta (Refr.: lauku teritorija)						
Metropole, valsts galvaspilsēta	3,214	0,000	24,880	-3,293	0,000	0,037
Cita liela pilsēta	2,052	0,008	7,786	-2,003	0,013	0,135
Mazpilsēta	1,277	0,078	3,584	-1,405	0,064	0,245
Dzīvesvietas maiņa (Dzīvesvieta nav mainījies)						
Pārceļas no lielākas pilsētas uz mazāku vai laukiem	1,494	0,229	4,454	-1,727	0,008	0,178
Pārceļas no mazākas pilsētas vai laukiem uz lielāku pilsētu	0,600	0,017	1,822	-1,303	0,013	0,272
Nodarbinātības statuss: uzņēmējs vai strādā algotu darbu	1,060	0,05	2,885	-1,640	0,014	0,194
Izmaiņas materiālās pārticības līmenī (kā izdodas tikt galā ar ikdienas izdevumiem “savilkt galus”) (Ref.: Nav izmaiņu)						
Materiālais stāvoklis pasliktinājies	-1,424	0,001	0,241	1,041	0,034	2,831
Materiālais stāvoklis uzlabojies	0,846	0,003	2,330	-1,102	0,049	0,332
Izmaiņas ģimenes dzīvē: piedzimis bērns vai nepilngadīgais bērns pievienojies ģimenei	0,954	0,043	2,596	0,234	0,629	1,264
Ģimenes stāvoklis (Ref. Neprecējies, nav partnera)						
Dzīvo kopā ar latviešu vai krievu tautības partneru	1,302	0,027	3,675	-1,607	0,011	0,200
Partneris / dzīvesbiedrs Latvijā	1,613	0,043	5,020	-1,126	0,201	0,324
Partneris / mītnes zemes vai citas valsts izcelsmes partneri	1,132	0,058	3,100	-1,374	0,040	0,253

Emigrācijas iemesli (faktori)						
Sociālie (izstumšanas) faktori	1,319	0,016	3,739	-1,910	0,001	0,148
Sociālie (pievilšanas) faktori	-0,769	0,137	0,463	1,585	0,005	4,879
Ekonomiskie faktori	0,056	0,911	1,057	-0,158	0,751	0,854
Cilvēkkapitāla faktori (pasaules izzīņa, izglītība)	-0,977	0,076	0,376	1,388	0,013	4,008
Ģimenes faktori	2,207	0,000	9,087	0,054	0,923	1,056
Citi personiska rakstura faktori	0,205	0,706	1,227	0,857	0,132	2,357
Ar ko kopā emigrēja / kas sagaidīja uzņemošajā valstī (Rear.: Viens pats)						
Ar dzīvesbiedru/ bērniem/ saviem vecākiem	-0,122	0,775	0,885	0,275	0,567	1,316
Ar radniekiem / draugiem	-2,170	0,000	0,114	2,063	0,001	7,872
Kopējais emigrācijā pavadītais laiks (Ref.: Vairāk nekā 15 gadi)						
Līdz 5 gadiem	-0,224	0,818	0,799	-0,371	0,710	0,690
6–10 gadi	1,969	0,000	7,167	-1,071	0,057	0,343
11–15 gadi	1,465	0,006	4,327	-1,257	0,020	0,284
Cik reizes kopš 2014. gada pārcēlies no vienas valsts uz citu (Ref.: nevienu)						
Vienu	-0,974	0,232	0,378	1,500	0,050	4,484
Divas un vairāk reizes	2,588	0,002	13,299	-3,067	0,080	0,047
Emigrantu grupa: pastāvīgi dzīvo mītnes zemē	-0,043	0,953	0,958	-1,057	0,175	0,347
Constant	-8,515	0,000	0,000	9,156	0,000	9472,59
Nagelkerke R Square	0,591			0,595		

Tabula 1. Faktori, kas ietekmē izmaiņas apmierinātības līmenī: loģistiskās regresijas rezultāti.

Raksts izstrādāts LZP FLPP programmas finansētajā projektā “Labklājība un integrācija migrācijas kontekstā: longitudinālā pieeja” (lzp-2018/1-0042), raksts sagatavots projektā “Kultūras, identitātes, starpkultūru komunikācijas un cilvēksituācijas pētījumi humānisma vērtību, konfliktu un krīžu kontekstā”.

Atsauces

- Bartram, D. (2013). Happiness and ‘economic migration’: A comparison of Eastern European migrants and stayers. *Migration Studies*, 1 (2), pp. 156–175.
- Borjas, G. J. (1987). Self-Selection and the Earnings of Immigrants. *The American Economic Review*, 77 (4), pp. 531– 553.
- Bryant, J., Merwood, P. (2008). Reasons for migrating and settlement outcomes: Evidence from the longitudinal immigration survey New Zealand. *Labour, Employment and Work in New Zealand 2008*. Victoria University, New Zealand. Retrieved from: <https://ojs.victoria.ac.nz/LEW/issue/view/169>. (04.11.2022.)
- Combes, P.-P., Duranton, G., Gobillon, L. (2008). Spatial wage disparities: Sorting matters! *Journal of Urban Economics*, 63 (2), pp. 723–742. <https://doi.org/10.1016/j.jue.2007.04.004>.
- De Jong, G., Chamrathirong, A., Tran, Q.-G. (2002). For Better, for Worse: Life Satisfaction Consequences of Migration. *International Migration Review*, 36 (3), pp. 838–863. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1747-7379.2002.tb00106.x>.
- Diener, E. (1984). Subjective Well-Being. *Psychological Bulletin*, 95, pp. 542–575.

- Diener, E., Lucas, R. E. (1999). Personality and subjective well-being. In Kahneman, D., Diener, E., Schwarz, N. (eds.), *Well-being: The foundations of hedonic psychology*. New York: Russell Sage Foundation, pp. 213–229.
- Glaeser, E. L., Resseger, M. G. (2010). The Complementarity Between Cities and Skills. *Journal of Regional Science*, 50 (1), pp. 221–244.
- Goldmanis, M. (2015). Statistisko svaru dizains pētījumā „Latvijas emigrantu kopienas”. No: I. Mieriņa (Red.), *Latvijas emigrantu kopienas: cerību diaspora*. Rīga: LU Filozofijas un socioloģijas institūts, 42.–65. lpp.
- Hagerty, M. R. (2003). Was Life Better in the ‘Good Old Days’? Intertemporal Judgments of Life Satisfaction. *Journal of Happiness Research*, 4 (2), pp. 115–139.
- Koroleva, I. (2022). A Longitudinal Study of Factors Affecting Migrant Subjective Well-Being: Empirical Evidence from Latvian Emigrant Surveys. *SOCIETY. INTEGRATION. EDUCATION. Proceedings of the International Scientific Conference, Rezekne, Rezekne Academy of Technologies*, Volume II, Psychology, pp. 9–24. <https://doi.org/10.17770/sie2022vol2.6853>.
- Lersch, P. M. (2016). Family Migration and Subsequent Employment: The Effect of Gender Ideology. *Fam Relat*, 78: pp. 230–245. <https://doi.org/10.1111/jomf.12251>.
- Melzer, S. M. (2011). Does migration make you happy? The influence of migration on subjective well-being. *Journal of Social Research & Policy*, 2 (2), pp. 73–92. Pieejams: <https://www.proquest.com/scholarly-journals/does-migration-make-you-happy-influence-on/docview/920091376/se-2>. (04.11.2022.)
- Mieriņa, I., Koroļeva, I., Hazans, M., Reine, I., Aleksandrovs, A., Goldmanis, M., Grosa, D. (2021). Exploring Well-Being and Social Integration in the Context of Liquid Migration. 2019 quantitative survey main data file (v1.2.0) [Data file]. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5218094>.
- Nikolova, M. (2015). Migrant well-being after leaving transition economies. *IZA World of Labor* 2015, 195. <https://doi.org/10.15185/izawol.195>.
- Nikolova, M., Graham, C. (2014). *In Transit: The Well-Being of Migrants from Transition and Post-Transition Countries*. IZA Discussion Paper No. 8520. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2508575>.
- Nisic, N., Petermann, S. (2013). New City = New Friends? The Restructuring of Social Resources after Relocation. *Comparative Population Studies*, 38 (1), pp. 199–226.
- Nowok, B. et al. (2013). Does Migration Make You Happy? A Longitudinal Study of Internal Migration and Subjective Well-Being. *Environment and Planning A*, 45 (4), pp. 986–1002.
- Safi, M. (2010). Immigrants’ Life Satisfaction in Europe: Between Assimilation and Discrimination. *European Sociological Review*, 26 (2), pp. 159–176. <http://dx.doi.org/10.1093/esr/jcp013>.
- Scitovsky, T. (1992). *The joyless economy: The psychology of human satisfaction*. Oxford: Oxford University Press.
- Sime, D. (2018). Belonging and Ontological Security Among Eastern European Migrant Parents and Their Children. *Central and Eastern European Migration Review*, 7 (1), pp. 35–53.
- Sjaastad, L. A. (1962). The Costs and Returns of Human Migration. *The Journal of Political Economy*, 70 (5), pp. 80–93. <http://dx.doi.org/10.1086/258726>.
- Skrbiš, Z. (2008). Transnational Families: Theorising Migration, Emotions and Belonging. *Journal of Intercultural Studies*, 29 (3), pp. 231–246.
- Stutzer, A. (2003). The Role of Income Aspirations in Individual Happiness. *Journal of Economic Behaviour and Organization*, 54 (1), pp. 89–109. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jebo.2003.04.003>.
- Yang, Y. (2008). Social Inequalities in Happiness in the United States, 1972 to 2004: An Age-Period-Cohort Analysis. *American Sociological Review*, 73 (2), pp. 204–226.
- Yankow, J. J. (2003). Migration, Job Change, and Wage Growth: A New Perspective on the Pecuniary Return to Geographic Mobility. *Journal of Regional Science*, 43 (3), pp. 483–516.

Latvijas emigrantu bērniem mītnes zemē atšķirīga pieredze no remigrantu bērniem Latvijā

Daina Grosa

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

Ievads

No Latvijas emigrējušiem Latvijas pilsoņiem tūlīt pēc pārcelšanās jaunajā mītnes valstī ir ātri vien jānostabilizē sava dzīve dažādās jomās. Viena joma ir bērnu izglītība un emocionālā labklājība. Katra valsts jauniebraucēju bērnus iekļauj bērnudārzā un skolā pēc savas sistēmas. Ir mītnes valstis ar gadiem ilgu pieredzi jaunpienākušo bērnu integrēšanā, kā arī ir valstis, kurām nav tik skaidri iekļaušanas principi, jo ir mazāka vēsturiskā pieredze imigrācijas jautājumos. Toties, kopumā ņemot, Latvijas valsts piederīgajiem pārceļoties uz citām valstīm, iekļaušanās izglītības sistēmā ir samērā gluda. Protams, bērniem pašiem sociāli, emocionāli un psiholoģiski iedzīvošanās jaunajā vidē ne vienmēr ir bez sarežģījumiem; viss atkarīgs no indivīda un arī vides, ieskaitot pašas ģimenes atbalstu. Bet, ja runa ir par migrāciju pretējā virzienā – remigrāciju – tad aina, kas paveras, ietver daudz vairāk izaicinājumu. Izaicinājumi var būt dažādi – latviešu valodas nezināšana (vai vājas zināšanas), vecuma un zināšanu līmeņu nesakritība, pašas remigrācijas iemesli, Latvijas pedagogu gatavība uzņemt bērnus ar dažādu dzīves pieredzi, remigrantu bērnu neskaidrība par to, kā darbojas Latvijas izglītības iestādes; kādas prasības tiek izvirzītas un kā ekspektācijas atšķiras no tā, kas no bērniem tika sagaidīts mītnes zemē. Šajā pētījumā tiek apskatītas un salīdzinātas dažādās subjektīvās pieredzes – gan Latvijas valsts piederīgo ģimeņu pieredze, migrējot uz citu valsti un iekļaujoties mītnes zemes izglītības sistēmā, gan remigrantu ģimeņu pieredze, integrējoties atpakaļ Latvijā pēc vairāku gadu prombūtnes. Tiek uzklauts gan vecāku, gan bērnu, gan pašu pedagogu viedoklis par to, kādi izaicinājumi piedzīvoti – gan akadēmiskā ziņā, bet arī no psihosociālā skatpunkta – kā dažādās valstīs tās vidē tiek iekļauti jaunpienācēju bērni. Tiek izmantoti gan kvantitatīvie dati no pētījuma “Labklājība un integrācija migrācijas kontekstā”, gan arī kvalitatīvi dati, kas iegūti intervijās ar Latvijas valsts piederīgajiem, kuri dzīvo ārpus Latvijas, kā arī remigrējušām ģimenēm, kas atgriezušās Latvijā.

Pētījumi par imigrantu un bēgļu iekļaušanos mītnes valstīs

Pēdējos gados migrācijas pētniecībā kā zinātniskās izpētes objekts arvien vairāk priekšplānā ir izvirzījusies migrantu psihosociālā labklājība, raugoties uz migrāciju vairāk no afektīva skatpunkta nekā no objektīvās labklājības viedokļa, kur tiek mērīti migrantu ekonomiskie rādītāji. Skatoties caur

šādu prizmu, paveras t. s. afekta pavērsiens (*affective turn*) (Clough & Halley 2007) – pētniecības pieeja nolūkā raksturot migrantu emocionālo stāvokli un ar to saistītās sekas.

Nozīmīgs migrācijas pētniecības lauks aptver bērnu iekļaušanos jaunajā dzīvesvidē, īpaši skolā. Izglītība tiek uzskatīta par vienu no svarīgākajiem resursiem, kas veicina imigrantu bērnu iekļaušanos un līdzdalību mītnes valstīs. Atsaucoties uz ANO Ekonomisko un sociālo lietu departamenta datiem (UN DESA 2019), Mateja Sedmaka un kolēģi (Sedmak et al. 2021) lēš, ka bērni veido 15% no kopējā imigrantu skaita visā Eiropas Savienībā (kopumā 7 258 770 bērni). Šajā skaitā iekļauti imigrantu bērni, kuri ir gan ES dalībvalstu, gan arī trešo valstu valstspiederīgie. Šis vērā ņemamais skaitlis parāda, cik liels ir bērnu skaits, kuriem jācenšas integrēties svešā vidē un kuru labklājību ir būtiski nodrošināt pēc demokrātiskas, iekļaujošas un saliedējošas sabiedrības principiem.

Ašers Ben-Ariehs (Ben-Arieh 2006) skaidro, ka bērnu labklājības tēma pētniecībā ir piedzīvojusi vairākas izmaiņas – fokuss ir pārorientēts no bērna izdzīvošanas uz labklājību un citiem rādītājiem; no negatīvām uz pozitīvām dzīves jomām; no labklājības sasniegšanas (*well-becoming*) pieaugušā vecumā uz labklājības sasniegšanu bērnībā (*wellbeing*); kā arī no tradicionālām uz jaunām bērnu labklājības jomām (Ben-Arieh 2005; Brown & Moore 2001). Turklāt vēl arvien ir maz pētījumu par migrantu bērnu iekļaušanos jaunajā mītnes valstī, uzsvaru liekot uz bērnu subjektīvo labklājību.

Džons Berijs un kolēģi (Berry et al. 2006) definē imigrantu bērnu adaptāciju, apvienojot psiholoģisko adaptāciju (jauniešu labklājību un garīgo veselību) un sociokulturālo adaptāciju (jauniešu sociālo kompetenci jaunajā starpkultūru vidē). Vairākos pētījumos atklājies, ka migrantu bērni ir pakļauti lielākam riskam – var izveidoties internalizētas problēmas (sociālā izolēšanās, somatiskas kaites, trauksme un depresija), kā arī grūtības attiecībās ar vienaudžiem (Jäkel et al. 2015; Reijneveld et al. 2005), emocionālas un uzvedības problēmas (Bevaart et al. 2012), notiek iepriekšējo draudzības un sociālo saišu iziršana, var būt pārtraukta izglītība un dažās mītnes valstīs var parādīties pat naidīga attieksme pret imigrantiem (Sime & Fox 2015).

Eiropas kontekstā migrantu bērnu integrācija ir aktuāli risināms jautājums ne tikai lielajās imigrantu uzņēmējvalstīs – kā Lielbritānija, Vācija, Spānija, Itālija. Arvien intensīvākā mobilitāte starp ES valstīm, kā arī pēdējos gados pieaugošais trešo valstu pilsoņu skaits Eiropā kopumā (European Commission 2021) ir palielinājis ne tikai darbspējas vecuma migrantu skaitu, bet arī to bērnu skaitu, kuri pārcēlušies no vienas valsts uz citu. Rezultātā valstīs, kurās līdz šim bijis maz iebraucēju, tagad piedzīvo to, ka skolās rodas izaicinājumi, kas jārisina, domājot par skolēnu iekļaušanu viņu valodas prasmju, kulturālās un etniskās daudzveidības dēļ. Aktīvas pētniecības gaitā ir atklājies, ka vairākās Eiropas valstīs ir līdzīgas problēmas jautājumā par imigrantu veiksmīgu integrāciju mītnes zemes skolās. Migrantu bērnu integrācijas projekta MiCREATE ietvaros, apkopojot līdzšinējo literatūru, Šoba Aruna un kolēģi (Arun et al. 2021), aplūkojot imigrantu integrāciju Eiropas valstīs, veroties no skatpunkta, kas centrēts uz bērnu (*child-centred*), atklāja, ka

skolas ir viena no vietām, kur izpaužas imigrantu “sociālā noenkurošanās”. Šo koncepciju migrācijas pētniecībā izstrādāja Aleksandra Gžimala-Kazlovska (Grzymala-Kazłowska 2016), raksturojot individu un identitāšu stabilizēšanos gan psiholoģiskā, gan socioloģiskā ziņā.

Līdzšinējos pētījumos par bērnu psiholoģisko un psihosociālo labklājību, kad viņiem nākas iekļauties citā valstī, ir vairāk aprakstīta migrantu, bēgļu un patvēruma meklētāju pieredze, kurpretim remigrantu bērnu pārcelšanās pieredze ir vēl samērā jauns pētniecības lauks.

Remigrējošo bērnu psihosociālās labklājības pētniecība

Šinī pētījumā iepriekšminētajā kontekstā tiek aprakstīta Latvijas situācija, skatoties no diviem rakursiem. No vienas puses, tiek aplūkota Latvijas valstspiederīgo bērnu pārcelšanās uz citu valsti – ko par bērnu labklājību pēc pārcelšanās subjektīvi domā viņu vecāki un kā jūtas paši bērni; no otras puses, tiek izziņāts remigrējošo ģimeņu – gan vecāku, gan bērnu viedoklis par to, kā bērni jūtas, atgriežoties un integrējoties Latvijā. Pētījumā risinātie jautājumi atklāj faktorus, kas ietekmē bērnu un jauniešu psihosociālo labklājību abos kontekstos – iekļaujoties jaunajā dzīvē ārpus Latvijas un iekļaujoties dzīvē Latvijā kā remigrantiem.

Bērnu integrācija vietējā vidē var attiekties arī uz remigrantu bērniem, kuri atgriežas (pārceļas) vecāku izcelsmes valstī. Kaut gan skaitās, ka šie bērni atgriežas pazīstamā vidē, bieži vien tā sen jau ir kļuvusi sveša, ja daudz gadu pavadīts ārpus izcelsmes valsts vai bērni ir dzimuši mītnes valstī un tur sākuši pirmsskolas un skolas gaitas. Viņi pēc definīcijas neskaitās imigranti, pārceļoties uz vecāku (vai viena no vecākiem) izcelsmes valsti, bet viņus var šajā kategorijā iekļaut, jo dzīves pieredze pārceļoties var ļoti līdzināties imigrantu bērnu pieredzei, iekļaujoties jaunajā mītnes valstī. Pēc Centrālās statistikas pārvaldes datiem, periodā no 2016. līdz 2020. gadam Latvijā atgriezās caurmērā 500 ģimenes gadā un bērnu (0–14 gadu vecumā) skaits svārstījās starp 876–1368 bērniem. Bērni, kas Latvijā sāk skolas gaitas pamatskolā vai vidusskolā/ģimnāzijā (mazākā mērā pirmsskolā un sākumskolā), piedzīvo dažāda veida izaicinājumus.

Daina Grosa (2022), apkopojot līdzšinējos pētījumus par remigrējošo bērnu psihosociālo labklājību, pārceļoties uz vecāku (vai viena no vecākiem) mītnes zemi, atzīst, ka, lai gan ir veikti pētījumi, kuros pieskaras dažādām bērnu psihosociālās labklājības jomām, tomēr to ir vēl samērā maz. Pētījumos par remigrāciju ir analizētas “citādības” izjūtas (Vathi & King 2021), piederības sajūta (Cena et al. 2018; Vathi & Duci 2016; Vathi & King 2017), valodas jautājumi (Grzymala-Moszczyńska et al. 2015; Szydłowska et al. 2019), identitāte (Storti 2001), kā arī akulturācija (Cena et al. 2018; Szydłowska et al. 2019). Tomēr Madeleina Hatfilda (Hatfield 2010) atzīst, ka divi lauki migrācijas pētniecībā vēl arvien ir neapgūti, kaut šajās kategorijās iekļaujas daudz personu. Tā ir bērnu pašu pieredze pārceļoties – bērnu subjektīvais skatpunkts, kā arī bērnu remigrācija. Abu šo jomu pārklāšanās vēl ir maz apskatīts pētniecības lauks.

Iekļaušanās skolas kontekstā var radīt būtiskas problēmas tieši valodas grūtību un izcelsmes valsts izglītības sistēmas nepārziņāšanās dēļ. Pētot bērnu remigrāciju uz Poliju (Grzymała-Moszczyńska et al. 2015; Szydłowska et al. 2019), kā arī analizējot Lietuvas situāciju (Puplauskaite 2021), ir secināts, ka izcelsmes valsts valodas zināšanas remigrantu bērniem sagādā akulturācijas problēmas, jo tām izglītības sistēmā nav veltīta pietiekama uzmanība. Ne tikai izcelsmes valsts valoda spēlē lomu, jo valodu daudzi remigranti ir līdz zināmam līmenim apguvuši, dzīvojot ārpus (vecāku) izcelsmes valsts, – pastāv vēl citi šķēršļi veiksmīgai integrācijai.

Pētījuma metodoloģija

Pētījumā izvirzītie galvenie jautājumi ir: kādi faktori ietekmē bērnu psihosociālo labklājību migrācijas kontekstā un vai Latvijas valsts atbalsta pasākumi (remigrācijas gadījumā) ģimenēm ir pieejami un apmierinoši?

Pētījums tika veikts kā daļa no Latvijas Universitātes migrācijas pētnieku īstenotās, Latvijas Zinātnes padomes finansētās apjomīgās emigrantu un remigrantu aptaujas “Labklājība un integrācija migrācijas kontekstā”; un ir otrā viļņa pētījums par Latvijas emigrantu kopienām. Šajā pētījuma daļā Latvijas emigranti un remigranti tika iztaujāti par viņu bērnu labklājību, dzīvojot vai nu emigrācijā, vai atgriežoties Latvijā pēc dzīves citās valstīs.

Pētījuma dati ir gan kvantitatīva, gan kvalitatīva rakstura. Aptaujā 2019. gadā piedalījās un anketu izpildīja ap 7700 emigrantu (1452 respondentiem ir nepilngadīgi bērni) no Latvijas, kuri dzīvo ārpus Latvijas – 116 pasaules valstīs (visvairāk – 21% Lielbritānijā, 14% Vācijā, 7% ASV un 6% Īrijā, kas ir lielākās diasporas mītnes zemes atbilstoši ārējiem statistikas avotiem), kā arī vairāk nekā 1500 remigrantu (351 respondentam ir nepilngadīgi bērni). Pētījumā sasniegta plaša latviešu diasporas dzīvesvietu pārstāvniecība – gan lielas, gan mazas kopienas, kā arī “vecās” (trimdas) un “jaunās” (nesen izbraukušie) diasporas mītnes zemes.

Kvalitatīvajā pētījuma daļā tika veiktas intervijas ar ģimenēm (gan vecākiem, gan bērniem), kas dzīvo gan ārpus Latvijas, gan Latvijā, ar Latvijas pedagogiem, skolas vadības un atbalsta personālu, kā arī valsts institūciju darbiniekiem, kuriem ir saistība ar remigrantiem. Kopumā tika intervētas 67 personas, kas pārstāv 39 ģimenes – 22 emigrējušās un 17 remigrējušās ģimenes. Intervēto bērnu vecums – no 8 līdz 18 gadiem. Remigrantu respondenti atgriezušies kā no tradicionālām emigrantu uzņēmējvalstīm (Kanāda, ASV, Austrālija), tā arī no vairākām Eiropas valstīm, kas ir mītnes zemes Latvijas emigrantiem pēdējās desmitgadēs (Vācija, Norvēģija, Lielbritānija, Īrija).

Bērnu dzīve emigrācijā

Pētījumā par diasporas bērnu valodas prasmēm (izmantojot šīs aptaujas datus) Inta Mieriņa un kolēģi (Mieriņa et al. 2021) atklāja, ka 70% diasporas latviešu bērnu mītnes zemes valodu, kā arī angļu valodu pārvalda labā, ļoti labā vai dzimtās valodas līmenī (vecāku pašvērtējums). Un tā, šī pētījuma aptaujā, atbildot uz jautājumu, vai viņu bērni mītnes zemes skolā vai bērnudārzā ir izmantojuši iespēju saņemt papildu atbalstu, 31% respondentu apstiprinoša atbilde (jā, regulāri vai reizēm) saskan ar iepriekšminētiem datiem – ja bērni ir dzimuši mītnes zemē vai mājās tiek runāts angļu vai mītnes zemes valodā, tad viņiem nav vai ir maz vajadzības pēc papildu atbalsta.

Ir svarīgi pieminēt vecāku viedokli par mītnes zemes pedagogu iejūtību pret viņu bērniem. 94% vecāku uzskata, ka pedagogi/audzinātāji bērnudārzā vai skolā izturas iejūtīgi pret viņu bērniem. Šis viedoklis vēlāk tiks salīdzināts ar remigrantu vecāku viedokli par pedagogiem Latvijā.

Vēl viens būtisks faktors, kas ietekmē iejušanos mītnes valstī, ir vecāku iesaiste skolas dzīvē. Taujāti par veidiem, kā viņi iesaistās mītnes zemes skolas dzīvē, vecāki visbiežāk atbildēja: apmeklējot vecāku sapulces (79%), satiekot skolotājus/audzinātājus, lai pārrunātu bērna sekmes (76%), palīdzot ar mājasdarbiem (61%), iepazīstoties un satiekoties ar citu bērnu vecākiem (49%) un palīdzot klasē/grupā, ja tiek lūgta palīdzība (40%). Attiecībā uz bērnu iekļaušanos skolā vecāku iesaistei ir svarīga loma (Dockett & Perry 2014), un tāpēc tieši šis aspekts ir jāuzsver kā īpaši nozīmīgs imigrantu bērnu integrācijā skolā. Pašas skolas (un izglītības sistēmas) atvērtība un vēlme iesaistīt vecākus skolas dzīvē arī spēlē lomu – ja iesaiste un regulāra sadarbība tiek sagaidīta un pat aktīvi veicināta, tad imigrantu vecāki arī atsaucas un iznākumā gūst lielāku piederības izjūtu skolai un izpratni par skolas dzīvi.

Intervijās ar ģimenēm, kuras ar bērniem pirmsskolas vai agrā sākumskolas vecumā ir pārcēlušās no Latvijas uz citu mītnes valsti, atklājas dažas ļoti būtiskas lietas. Reti kura ģimene savā stāstījumā atceras, ka izjutusi bažas par to, kā viņu bērniem varētu klāties skolā un dzīvē jaunajā mītnes zemē – gan no valodas, gan iejušanās viedokļa. Lēmums pārcelties ir pieņemts, un bērni vai nu pārceļas kopā ar abiem vecākiem, vai pēc kāda laika kopā ar otru vecāku pievienojas pirmajam. Stāstījumā iztrūkstošās atmiņas par šādām bažām liecina, ka ģimenes migrācijas “lielajā bildē” šis nav bijis tik būtisks faktors, par ko uztraukties. Ģimenei būtiski ir praktiski sakārtot dzīvi: atrast darbu, dzīvesvietu un to iekārtot, nokārtot birokrātisko pusi ar visām valsts iestādēm, atrast bērnudārzus un skolas bērniem. Vecāki mazāk domā par to, kā katrs jūtas, jo ir daudz citu risināmu un kārtojamo problēmu.

Remigrējušās ģimenes – bērnu iekļaušanās dzīvē Latvijā

Salīdzinājumam tālāk šajā nodaļā tiks apskatītas remigrējušās ģimenes, kuras nesēn atgriezušās Latvijā pēc dzīves ārpus tās robežām. 25% respondentu, kuri ir remigrējuši, atgriezās ar bērniem

pārsvarā pirmsskolas vai sākumskolas vecumā. Vairāk atgriežas ģimenes ar bērniem, kuri ir dzimuši Latvijā (tātad ir vai ir bijušas latviešu valodas prasmes). Visbiežāk šie bērni ir izbraukuši zīdaiņa vai pirmsskolas vecumā.

88% remigrējušo bērnu Latvijā apmeklē bērnudārzu vai skolu. 30% ģimeņu ar bērniem izmanto iespēju saņemt papildu atbalstu (piem., īpašu palīdzību valodas apguvē vai citos mācību priekšmetos, skolas psihologa, sociālā darbinieka u. c. palīdzību) un 42% apstiprina, ka šis atbalsts ir bijis saistīts ar bērna remigranta statusu.

Uz jautājumu, kā bērnam ir veicies ar iekļaušanos skolā vai bērnudārzā Latvijā, 69% respondentu atbildēja, ka samērā viegli līdz ļoti viegli (salīdzinājumam: 18% atbildēja – samērā grūti līdz ļoti grūti), un par pedagogu un audzinātāju iejūtīgumu 67% respondentu atbildēja, ka pret bērniem izturas samērā vai ļoti iejūtīgi (salīdzinājumam: 94% ārpus Latvijas dzīvojošo respondentu šādi atbildēja par pedagogiem mītnes zemē).

Par remigrantu vecāku iesaisti skolas vai bērnudārza dzīvē Latvijā – visbiežākā atbilde bija vecāku sapulču apmeklēšana (81%), kam sekoja palīdzība ar mājasdarbiem (68%), tikšanās ar skolotāju/audzinātāju, lai pārrunātu bērna sekmes (67%), un palīdzēšana klasē/grupā, ja tiek lūgta palīdzība (37%). Visās šajās jomās īpatsvars ir manāmi mazāks salīdzinājumā ar vecāku iesaisti skolas vai bērnudārza dzīvē ārpus Latvijas. Mazāka iesaiste nozīmē mazāk kontaktu ar izglītības iestādi, vājāku izpratni par to, kā tur lietas tiek kārtotas.

Interesanti ir salīdzināt remigrantu piedzīvoto reālo situāciju ar to, ko minēja emigranti. Balstoties savā pieredzē, 41% respondentu apgalvoja, ka nekas nav kavējis bērnu iekļaušanos Latvijas skolā vai bērnudārzā. Ceturtā daļa (26%) respondentu atbildēja, ka iekļaušanos ir kavējušas bērna latviešu valodas zināšanas, un tikpat daudzi par šķērslī minēja atšķirīgo pieeju mācībām Latvijā. Katrs piektais respondents par traucējošu apstākli atzīmēja skolotāju attieksmi pret skolēniem un tikai 16% norādīja, ka sarežģījumus ir radījis atšķirīgais skolēnu zināšanu līmenis mācību priekšmetos.

Paši vecāki aptaujā ieteica, ko, viņuprāt, skolai, bērnudārzam vai citām iestādēm vajadzētu darīt, lai atvieglotu remigrējušo bērnu iekļaušanos skolas vidē Latvijā. Katrs piektais respondents minēja, ka jāmaina skolotāju attieksme pret remigrantu bērniem – pedagogiem jābūt iejūtīgākiem un jāpievērš šiem bērniem vairāk uzmanības. Nākamais visbiežāk minētais ierosinājums bija papildu nodarbības latviešu valodas (arī citu priekšmetu) apguvei, kā arī individuāla pieeja mācībām (18%). Katrs desmitais respondents ar bērniem uzsvēra skolas vidi Latvijā – ka bērni ir agresīvi vai arī noslēgti (nepieņem jaunpienācējus), ka skolotāju mācību metodes ir skarbas un novecojušas un ka bērniem ir kultūršoks. Tomēr arī 10% vecāku minēja, ka nav bijis vajadzīgs atbalsts, ka viņi ir apmierināti un atzinīgi novērtē pedagogu līdz šim darīto.

Secinājumi

Ir vairāki faktori, kas ietekmē bērnu psihosociālo labsajūtu, pārceļoties uz dzīvi Latvijā. Zināma loma var būt vecumam – jo jaunāks bērns, jo teorētiski viņam ir vieglāk iekļauties jaunā vidē, bet ne vienmēr tā sanāk.

Rekomendācija – skolās pastiprināti ieviest starpkultūru izglītības programmas, lai visi bērni ir tā sagatavoti, ka jebkurā laikā klasei varētu pievienoties bērns, kuram nav bijusi dzīves pieredze Latvijas kultūrtelpā.

Rekomendācija – pievērst īpašu uzmanību remigrantu bērniem, kuri ir riska grupā tikt apsūkātiem vai citādi apceltiem. Tiklīdz tiek manīts, ka notiek mobings, situācija jārisina kopā ar bērna vecākiem, kā arī ar mobinga izraisītāju un viņa vecākiem.

Latviešu (un zināmā mērā arī krievu) valodas nepilnīgas zināšanas var radīt šķēršļus bērna integrācijai, īpaši, ja, mācoties vidusskolā, valodas prasmes ir ļoti zemā līmenī.

Rekomendācija – no bērniem nesagaidīt, ka viņiem būtu iespējams īsā laikā tikt līdzī mācību programmai. Sākotnēji mācīt jaunpienākušajam bērnam valodu viņa attiecīgajā līmenī – to paveikt, latviešu valodas stundā izņemot bērnu no klases, un, vēlams, latviešu valodas skolotājiem pēc svešvalodu mācīšanas metodikas mācot bērnam valodu individuāli vai mazās grupās. Pārējo laiku jaunpienācējiem būtu vēlams palikt savā klasē kopā ar vienaudžiem, lai viņiem būtu iespēja dzirdēt “dzīvo valodu” un apgūt terminus citos mācību priekšmetos.

Rekomendācija – iedibināt sistēmu, ka katram jaunpienākušam skolēnam, kurš iepriekš dzīvojis ārpus Latvijas un ir ar vājām valodas prasmēm, būtu asistents vai klasesbiedrs, kurš prot bērna mītnes zemes (vai angļu) valodu un ir gatavs palīdzēt skaidrot nezināmos vārdus un teicienus. Atļaut skolēnam lietot elektroniskos tulkošanas rīkus klasē, lai viņam vienmēr pie rokas būtu vismaz elektroniskais palīgs.

Ne visiem pedagogiem ir bijusi saskarsme ar ģimenēm, kas dzīvojušas ārpus Latvijas robežām, un bieži pedagogiem nav zināšanu, kas jādara, lai palīdzētu šiem bērniem iejusties skolas vidē.

Rekomendācija – pedagogiem pēc iespējas iziet Latviešu valodas aģentūras rīkotos profesionālās pilnveides kursus, kas paredzēti skolotājiem, kuri strādā ar remigrējušiem bērniem, kā arī iepazīties ar Latviešu valodas aģentūras izdoto elektronisko publikāciju *Ceļvedis pedagogiem darbam ar reemigrantu bērniem*.

Skolu direktoru darbs ar remigrējušām ģimenēm ir novērst problēmsituācijas.

Rekomendācija – direktoriem pēc iespējas turpināt piesaistīt remigrējušo ģimeņu atbalstam projekta PuMPuRS finansiālos resursus, kā arī atbalstīt savus skolotājus gan profesionālās pilnveidesursos, gan ļaujot skolotājiem sākumā nelikt atzīmes remigrējušiem bērniem, lai viņi varētu iejusties skolas dzīvē bez stresa par atzīmēm (kas sākotnēji, iespējams, būs ļoti zemas).

Tā kā remigrējušām ģimenēm saskarsme ar Latvijas skolām, iespējams, nav bijusi, kopš vecāki paši ir gājuši skolā, ne visiem ir skaidra pašreizējā izglītības sistēma. Vecāki, dzīvojot mītnes zemē, ir pieraduši pie citām tradīcijām, normām un skolas kultūras.

Rekomendācija – katrai skolas vadībai izstrādāt īsu skolas ceļvedi, kurā jaunpienākušām ģimenēm vienkāršā valodā ir izskaidrotas skolas tradīcijas, kārtības noteikumi, kā arī atbildēts uz iepriekš bieži uzdotiem jautājumiem.

Vecāku iesaiste bērnu skolas dzīvē ārpus Latvijas un Latvijā ir atšķirīga. Mītnes zemē vecāki bieži ir dažādos veidos iesaistīti bērnu skolas dzīvē (jo skola to sagaida vai arī to no viņiem lūdz), bet Latvijā vecāku iesaiste tiek sagaidīta daudz mazāk.

Rekomendācija – remigrējušo skolēnu pedagogiem un vecākiem regulāri uzturēt kontaktu pirmajos mēnešos kopš skolas gaitu sākšanas, lai problēmsituācijas var ātri konstatēt un novērst.

Bērnu labsajūta jaunā vidē ir atkarīga arī no katra indivīda rakstura (piem., kautrība, baiļu sajūta, introvertība, dzīves pārmaiņu akceptēšana), ko nav vienkārši mainīt. Ne vienmēr uzreiz ir jāvērsas pie skolas psihologa vai sociālā pedagoga; klases audzinātāji un citi pedagogi var būt lieliskas atbalsta personas, iepazīstoties ar bērnu, uzklusot viņa bažas vai nesapratni. Bieži šiem skolēniem tikai nepieciešama kaut vai viena pedagoga labestība, lai viņi justos uzklusāti un sadzirdēti.

Rekomendācija – nozīmēt kādu no remigrējuša bērna pedagogiem (vai klases audzinātāju), kurš pirmajās nedēļās veltītu šim bērnam mazliet laika, lai bērnam skolā būtu kāda pieaugušā “pleca sajūta”.

Pedagogiem ir uzdots, lai papildu konsultāciju stundās remigrējušie skolēni varētu apgūt iekavētās, trūkstošās zināšanas mācību programmā, pat ja tas nav reāli, jo skolēnam ir lieli robi valodas dēļ. Rezultātā gan skolēns, gan pedagogs jūt spiedienu, bet atkarībā no valodas prasmju līmeņa skolēnam var zust motivācija, kā arī nolaisties rokas, savukārt pedagogam – rasties “neiespējamās misijas” sajūta. Citās valstīs skolās bērniem pastiprināti pievērš uzmanību mītnes

zemes valodas apguvei, kā arī individuālam atbalstam (ko sniedz gan pedagogs, gan skolotāja asistents), lai laika posms, kurā valodas prasmes ir vājas, ir pēc iespējas īss.

Remigrējuši bērni ir ļoti dzīvesspējīgi (*resilient*). Tāpat kā bērniem, kas emigrējuši no Latvijas uz citām valstīm, viņiem sākotnēji varētu būt valodas apguves vajadzības, bet pēc neilga laika atbalsts šai ziņā viņiem nav vairs nepieciešams. Pirmajās nedēļās skolā Latvijā gan vecākiem, gan pedagogiem ir vēlams kopīgi atbalstīt bērnu, lai viņš/a var tikt līdzī mācību programmai klasē, kā arī iekļauties savu vienaudžu vidē. Tiklīdz remigrējušais skolēns jutīs, ka viņš ir spējīgs iekļauties gan akadēmiski, gan sociāli (pašapziņas līmenī), pieaugs motivācija un prieks būt Latvijā un sajusties kā vietējam. Uz to visiem būtu jātiecas.

Pētījums veikts ar Latvijas Zinātnes padomes finansiālu atbalstu projektā “Labklājības un sociālās integrācijas izpēte likvīdās migrācijas kontekstā: longitudinālā pieeja” (Izp-2018/1-0042).

Atsauces

- Arun, S., Bailey, G., Szymczyk, A. (2021). Child Migrants “Integrating”: What Do We Know So Far? In: Sedmak, M., Hernandez-Hernandez, F., Sancho-Gil, J. M., Gornik, B. (eds.). *Migrant Children’s Integration and Education in Europe: Approaches, Methodologies and Policies*. Barcelona: Octaedro, pp. 39–59.
- Ben-Arieh, A. (2005). Where are the children? Children’s role in measuring and monitoring their well-being. *Social Indicators Research*, 74 (3), 573–596. <https://doi.org/10.1007/s11205-004-4645-6>.
- Ben-Arieh, A. (2006). *Measuring and monitoring the well-being of young children around the world. Paper commissioned for the EFA Global Monitoring Report 2007, Strong foundations: Early childhood care and education*. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation. Pieejams: <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001474/147444e.pdf>. (04.11.2022)
- Berry, J. W., Phinney, J. S., Sam, D. L., Vedder, P. (2006). Immigrant youth: Acculturation, identity, and adaptation. *Applied Psychology*, 55 (3), pp. 303–333. <https://doi.org/10.1111/j.1464-0597.2006.00256.x>.
- Bevaart, F., Mieloo, C. L., Jansen, W., Raat, H., Donker, M. C. H., Verhulst, F. C., Van Oort, F. V. A. (2012). Ethnic differences in problem perception and perceived need for care for young children with problem behaviour. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 53 (10), pp. 1063–1071. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2012.02570.x>.
- Brown, V. B., Moore, K. (2001). *The youth indicators field in research and practice: Current status and targets of opportunity*. Washington, DC: Child Trends.
- Cena, E., Heim, D., Trandafoiu, R. (2018). Changing places: Children of return migrants in Albania and their quest to belong. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 44 (7), pp. 1156–1176.
- Clough, P. T., Halley, J. (eds.) (2007). *The Affective Turn: Theorizing the Social*. Durham: Duke University Press. <https://doi.org/10.1515/9780822389606>.
- Dockett, S., Perry, B. (2004). What makes a successful transition to school? Views of Australian parents and teachers. *International Journal of Early Years Education*, 12, pp. 217–230.
- European Commission (2021). *Annual Report on Intra-EU Labour Mobility*.
- Grosa, D. (2022). The return migration of children: (re) integration is not always plain sailing. In: King, R., Kutschminder, K. (eds.). *Handbook of Return Migration*. Cheltenham, UK; Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing.
- Grzymala-Kazłowska, A. (2016). Social anchoring: Immigrant identity, security and integration reconnected? *Sociology*, 50 (6), pp. 1123–1139.

- Grzymała-Moszczyńska, H., Grzymała-Moszczyńska, J., Durlik, J., Szydłowska, P. (2015). *(Nie)latwe powroty do domu? Funkcjonowanie dzieci i młodzieży powracających z emigracji*. Warszawa: Fundacja Centrum im. prof. Bronisława Geremka.
- Hatfield, M. (2010). Children moving “home”? Everyday experiences of return migration in highly skilled households. *Childhood*, 17 (2), pp. 243–257.
- Jäkel, J., Leyendecker, B., Agache, A. (2015). Family and individual factors associated with Turkish immigrant and German children’s and adolescents’ mental health. *Journal of Child and Family Studies*, 24 (4), pp. 1097–1100. <https://doi.org/10.1007/s10826-014-9918-3>.
- Mieriņa, I., Koroļeva, I., Grosa, D., Jansone, R. (2021). *Latviešu valoda diasporā: situācijas izpēte. Analītisks pārskats par pētījuma rezultātiem*. Rīga: LU Filozofijas un socioloģijas institūts.
- Puplaskaite, G. (2021). *Re-emigration from Norway: language attitudes and linguistic behavior*. Vilnius University. Faculty of Philology. Npublicēta maģistra disertācija.
- Reijneveld, S. A., Harland, P., Brugman, E., Verhulst, F. C., Verloove-Vanhorick, S. P. (2005). Psychosocial problems among immigrant and non-immigrant children: Ethnicity plays a role in their occurrence and identification. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 14 (3), pp. 145–152.
- Sedmak, M., Hernandez-Hernandez, F., Sancho-Gil, J. M., Gornik, B. (2021). Reflection on migrant children’s integration and the role of education. In: M. Sedmak, F. Hernandez-Hernandez, J. M. Sancho-Gil, B. Gornik (eds.). *Migrant Children’s Integration and Education in Europe: Approaches, methodologies and policies* (pp. 17–36). Barcelona: Octaedro.
- Sime, D., Fox, R. (2015). Migrant children, social capital and access to services post-migration: transitions, negotiations and complex agencies. *Children and Society*, 29 (6), pp. 524–534.
- Storti, C. (2001). *The Art of Coming Home*. Yarmouth ME: Intercultural Press.
- Szydłowska, P., Durlik, J., Grzymała-Moszczyńska, H. (2019). Returning children migrants: Main challenges in school environment. *Studia Migracyjne–Przegląd Polonijny*, 45 (1), pp. 171–192.
- UN DESA (United Nations Department of Economic and Social Affairs) (2019). *International Migrant Stock 2019*. Pieejams: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationStock2019_TenKeyFindings.pdf. (04.11.2022.)
- Vathi, Z., Duci, V. (2016). Making other dreams: the impact of migration on the psychosocial wellbeing of Albanian-origin children and young people upon their families’ return to Albania. *Childhood*, 23 (1), pp. 53–68.
- Vathi, Z., King, R. (eds.) (2017). *Return Migration and Psychosocial Wellbeing: Discourses, Policy-Making and Outcomes for Migrants and Their Families*. London: Routledge.
- Vathi, Z., King, R. (2021). Memory, place and agency: transnational mirroring of otherness among young Albanian “returnees”. *Children’s Geographies*, 19 (2), pp. 197–209.

Kritiskās domāšanas robežu pārvarēšana dzīvesstāstos: pārmantoto atmiņu sniegtās iespējas

Vieda Skultāne

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

Kritiskā domāšana paplašina cilvēku iespējas izprast situācijas, taču nereti uzrāda arī sapratnes robežas. Šādu robežu apzināšanās rosina pārlūkot pētījumus par pieredzes un atmiņu pārnesi no paaudzes paaudzē. Klausoties un lasot dzīvesstāstus, kas ir Nacionālās mutvārdu vēstures krājumā, atklājam, ka atmiņas par atmiņām, proti, par vecāko paaudžu atmiņām, spēlē lielu lomu daudzos, bet ne visos, pēcteču dzīvesstāstos. Tātad daļa atmiņu tiek zaudētas. Šī parādība – iepriekšējo paaudžu atmiņu izzušana no pēcteču stāstiem – samazina un ierobežo kritiska izvērtējuma iespējas jaunāko paaudžu pārskatos par savu dzīvi.

Sekojoit slavenā amerikāņu literatūrkritiķa Harolda Blūma (*Bloom*) domai, mums paveras iespēja parādīt, kā nemitīgā sadursmē vienai ar otru ir iesaistītas divas spēcīgas tendences. No vienas puses, nav iespējams izveidot stāstu vakuumā. Jeb kā raksta filozofs Alasdērs Makintairs (*Alasdair MacIntyre*), neviens no mums nespēj atcerēties, ja kāds cits jau iepriekš nav atcerējies. Ar to būtu saprotams, ka forma vai veids, kādā cilvēki atceras, ir spēkā vēl pirms to piepilda konkrēta indivīda atmiņas. Tā ir tendence, kas parādās kā literatūrā, tā dzīvesstāstos.

Bet, no otras puses, pastāv tas, ko Blūms sauc par bailēm no ietekmes (*the anxiety of influence*). Šādu attieksmi mēs varam novērot literatūrā, mākslā un arī dzīvesstāstos. Neviens no mums nevēlas būt vien priekšteču bāla kopija. Un tieši šīs attieksmes dēļ inovācija parādās gan mākslā, gan agrāko paaudžu dzīvesstāstu kritiskā pārvērtēšanā.

Mūsu pētījumi par atmiņu pārnesi no paaudzes paaudzē ir palīdzējuši izprast dzīvesstāstu struktūru un to sastāvdaļas. Dzīvesstāstos iekļaujas ne tikai atmiņas par notikumiem, bet arī citas nozīmes – tajos tieši vai netieši izteikts notikumu vērtējums. Angļu rakstnieks E. M. Forsters raksturo stāstu nozīmi ar piemēriem: “Ķēniņš nomira, un tad ķēniņiene nomira” ir hronoloģija, bet “Ķēniņš nomira, un tad ķēniņiene nomira no sirdssāpēm” ir stāsts. Vēlāk šo pašu tēmu turpina Džons le Karē (*le Carre*), ilustrējot stāstā ieliktais nozīmes ar šādiem piemēriem: “Kaķis apsēdās uz paklāja” ir novērojums, bet “kaķis apsēdās uz suņa paklāja” jau piedāvā dramatisku stāstu. Pēdējais pierāda, ka ne vienmēr vērtējumi ir izteikti tiešā veidā. No šī skatpunkta raugoties, pat atmiņas, kas vēsta par notikumu virkni, ir kas vairāk par hronoloģiju – tajās stāstītājs izceļ piedzīvotā nozīmīgumu sev vai savai paaudzei.

Paaudžu stāstu salīdzinājumā svarīgi saskatīt ne tikai, kādus faktus viena paaudze sniedz otrai, bet kādi vērtējumi ir pārmantoti un kādi ir apstrīdēti jeb atmesti. Tam nolūkam varam izmantot no

inženieru zinātnes aizgūtu jēdzienu “template”, kas latviskā tulkojamā nozīmē veidne (ietvars, forma vai šablons). Veidne var būt dažādi aizpildīta – tā var būt pilna vai pustukša, tomēr tās forma paliek nemainīga. Šo jēdzienu mēs varam saprast kā arhetipu, kas ļauj atmiņu stāstos saklausīt no iepriekšējām paaudzēm aizgūtās attieksmes un vērtējumus.

Atmiņu un dzīvesstāstu skatījumā ir jāievēro ne tikai, kādi notikumi tiek izstāstīti, bet jāpievērš uzmanība tam, kādā veidā stāsts izstāstīts. Mēs veidojam sevi caur stāstiem – šo atziņu pauž vairāki pētnieki: Džeroms Bruners (*Jerome Bruner*), Čārlzs Teilors (*Charles Taylor*) un Alasdērs Makintairs. Bet tanī pašā laikā mūsu stāstu mērķis ir ne tikai patības, bet arī pēctecības veidošana jeb ģenerativitāte.¹ Tas nozīmē, kā māca Dens Makadamss (*McAdams*) – mēs gribam būt derīgi tiem cilvēkiem, kas nāk pēc mums (McAdams 2006; McAdams 2015). Un stāsti ir viens veids, kā to īstenot. Stāsti ir mantojums, ko atstāt nākamajai paaudzei.

Kā 1928. gadā rakstīja literatūras teorētiķis Vladimirs Props (*Propp*), pasakām ir morāla substruktūra, kur galvenā tēma ir cīņa starp labo un ļauno. Props identificēja septiņus tēlu tipus, kuru raksturs nosaka rīcības sfēru. Konflikts veicina stāsta attīstību. Varonis stāstā var būt patiesības meklētājs jeb upuris. Propa teorija ļauj saskatīt morālo veidni, kas ielikta stāstu pamatā.

Dzīvesstāstu pētniekiem var būt noderīga arī bulgāru izcelsmes franču lingvистa Cvetana Todorova (*Tzvetan Todorov*) teorija. Viņš miris 2017. gadā, bijis ļoti ražīgs, atstājis milzīgu sarakstīto grāmatu krājumu. Jau daži nosaukumi liecina, cik tās ir atbilstošas atmiņu pētniecībai. Piemēram, “Memory as a Remedy For Evil” (2010), ko varētu tulkot kā “Atmiņa kā pretlīdzeklis ļaunumam”; “Facing the Extreme Moral Life in the Concentration Camps” (1999) (*Saskaroties ar galējībām: morālā dzīve koncentrācijas nometnēs*); “The Fragility of Goodness, Why Bulgarias Jews Survived the Holocaust” (2001), tulkojamā: *Labestības trauslums: kāpēc Bulgārijas ebreji izdzīvoja holokaustā*. Todorovs uztur to pašu morālo veidni, ko lieto Props, bet piedāvā daudz vienkāršāku analītisko shēmu. Proti, Todorovs iesaka stāstos ievērot piecus posmus, kurus viņš raksturo šādi: (1) līdzsvarotība (*equilibrium*); (2) pārrāvums (*disruption*); (3) atzišana (*recognition*); (4) salabošana jeb spēku atgūšana (*repair*); (5) jauna līdzsvarotība (*new equilibrium*).

Kāpēc es skatu šos posmus kā morālu trajektoriju jeb, varētu arī teikt, kā naratīvu svētceļojumu? Tāpēc, ka tajos tiek izceltas morālās kategorijas un stāsta sākums pasaka, ko stāstītājam nozīmē līdzsvarotība, kādas vērtības tur slēpjas. Pārrāvums un tā atpazīšana parāda, kā šīs vērtības ir apdraudētas. Spēku atgūšana dod iespēju atrast jaunu līdzsvarotību. Tā var sastāvēt no iepriekšējām vērtībām vai arī no jauniegūtām vērtībām.

¹ Termins *ģenerativitāte* – tulkojums no angļu vārda *generativity*. Psiholoģijā terminu ieviesa Ēriks Ēriksons (1902–1994), runādams par psihosociālās attīstības posmiem. Ģenerativitāte, viņaprāt, raksturīga brieduma gadiem, kad cilvēki izrāda rūpes par nākamo paaudzi, kultivē tās spēku, kļūst par padomdevējiem jaunākiem cilvēkiem.

Atgriezoties pie bailēm no ietekmes, dzīvesstāsti ne vienmēr apstiprina atziņu, ka nākamās paaudzes negrib būt savu priekšteču kopija. Piemērs tam ir manas intervijas ar māti un meitu no Drustiem (NMV-3519 un NMV-3547). Lai gan dzīves notikumi atšķiras, meita savas atmiņas iekļauj no mātes pārņemtā morālā veidnē. Līdzīgi kā pastāv grūti uztverama, bet pavisam reāla saikne starp mākslas darbu un to, ko Reimonds Viljamss (*Raymond Williams*) raksturo kā laikmeta izjūtas struktūru, pastāv arī saikne starp pārlaicīgām nozīmes struktūrām un dzīvesstāstiem. Tomēr, lai gan ir mātes un meitas stāstu struktūras nepārtrauktība, tajos skaidri iezīmējas izteikta patības apziņa. Es to saistīju ar līdzību mūzikā. Proti, notis ir vienas, bet izpildījumi ir daudzveidīgi. Tagad esmu secinājusi, ka to var izskaidrot ar Todorova pieeju. Viņa teorijas dod iespēju izvirzīt vairākus jautājumus un meklēt uz tiem atbildes. Proti, kādos apstākļos veidne tiek pārmantota un kādos tā tiek atmesta.

Atgriezoties pie *Makadamsa* atziņas, ka rūpes par nākamajām paaudzēm ir saistītas ar īpatno dzīvesstāstu veidni, nosacīti ģeneratīvi ir tie cilvēki, kuri izprot savu dzīvi kā varonīgu misiju, kur labais uzvar ļauno. To apliecina arī dzīvesstāsti, kuros atmiņu veidne tiek sniegta tālāk nākamajai paaudzei.

Kā mēs šo atmiņas kustību no paaudzes uz paaudzi varam precīzāk izprast? Svarīgi pieminēt, ka atmiņas palīdz nodrošināt identitāti jeb pašizjūtu. Un vēl identitāte tiek veidota sarunā starp tagadni un pagātņi, ar dialoga palīdzību. Kā raksta naratoloģe Ruthelēna Joselsone (*Joselson*): “Dzīves gaitā tiek pārstrādāts nevis pašu atmiņu saturs, bet gan nozīmes, kas tiek piešķirtas atmiņai, – lai varētu noenkurot pašreizējo sevis izziņu, izgaismot, kontrapunktēt, noliegt jeb citādi iesaistīties dialogā ar to” (2009: 664). Vēlos pārliecināt lasītājus, ka nevis pašas atmiņas, bet gan nozīmīgums, ko mēs tām piedēvējam, rada veidnes. Un tieši šīs veidnes tiek pārnestas no paaudzes uz paaudzi. Vārdu sakot, dialogs norit ne tikai starp manu esību un manu pagātņi, bet arī ar agrākām paaudzēm un to pagātnes atmiņām. Joselsone apraksta piemēru no kādas sievietes dzīvesstāsta, ko pētniece uzklusējusi trīs reizes ar apmēram divdesmit gadu pārtraukumu. Pirmā intervija notika, kad sievietei bija divdesmit gadi. Otrā intervija bija četrdesmit četru gadu vecumā un pēdējā intervija tika veikta, kad sievietei bija piecdesmit astoņi gadi. Šis ir rets piemērs, kas parāda, kā vērtējums par vienu un to pašu notikumu mainās, pārejot no viena dzīves posma uz citu. Runa ir par iemīlēšanos melnādainā jauneklī, ko viņas vidusšķiras baltādaino ģimene noraida. Divdesmit gadu vecā meitene izskaidro savu mīlestību kā liberālu vērtību izpausmi un savas īpatnējās identitātes veidošanu. Nobriedusi sieviete un divu bērnu māte uzskata šo mīlestību kā brieduma trūkuma izpausmi. Viņa uzsver puīša saistību ar narkotiskām vielām un pretstata to sava tagadējā vīra nosvērtībai. Tā atmiņa paliek tā pati, bet novērtējums ir mainījies. Taču visinteresantākā ir pēdējā intervija ar sievieti, kad tā jau tuvojas vecumam un ir sava slimā vīra galvenā kopēja. Vecākā sieviete atceras jaunības kaislību un aizrautību un atzīst tās sāpīgo trūkumu savā tagadējā dzīvē. Šis piemērs liekas pašsaprotams, ja to aplūko secīgi,

bet tieši vienkāršība ir tā spēks. Atmiņas ir tās pašas, bet to noskaņa un notikumu vērtējums mainās dzīves gaitā.

Ar šo pašu izpratni attīstīšu savu domu par dialogu starp paaudzēm. Notikumi vienā dzīvē bieži atrod atbalsi agrākos notikumos senču dzīvēs. Atgriezīšos pie jēdziena veidne un aplūkošu, kā šī veidne darbojas mātes un meitas dzīvesstāstos. Māte Milda ir dzimusi 1914. gadā un meita Mudra – 1939. gadā. Ģimene tika sašķelta 1945. gadā, kad māti arestēja un izsūtīja uz Komsomoļsku pie Amūras upes. Māte atgriezās pēc četriem gadiem, un meitenei viņa likās sveša. *“Nāca klāt apmīļot, man tie maigākie viņas glāsti bija palikuši atmiņā. Tagad visi tie skāvienu – domātu, ka tevi vīrietis apņemt. Bija jau tā. Ko var darīt, tā ir dzīve. Nekā nevar darīt.”* Mudra pēc ilgajiem gadiem nespēj māti īsti atpazīt. Viņai liekas, ka ir atgriezies svešs cilvēks. Bet tomēr mātes un meitas dzīvesstāstos atspeļojas kopīgas vērtību veidnes. Vispēcīgāk izpaužas attieksme pret mūža gaitas neizbēgamību. Milda to izsaka šādi: *“Cilvēku mūžs ir nolemts. Kas viņam ir nolikts, ir jāņem.”* Vēlāk Mudra saka: *“Es nenozēloju savu dzīvi.”*

Otrā veidne, kas ir līdzīga mātei un meitai, attiecas uz darbu. Ne māte, ne meita nevar iztikt bez darba. Mudra lepojas: *“Neviens jau mani pārspēt nevar.”* Milda iesāka strādāt deviņu gadu vecumā. Viņa stāsta: *“Es neatceros – ganībā nebija nekādas grūtības.”* Un tālāk: *“Bērnība bija mūžīgā darbā.”* Un vēl: *“Man nekad darbs nav bijis grūts”*

Un trešā veidne, kas saista mātes un meitas atmiņu stāstus, ir attieksme pret dabu. Māte atceras bagātīgi ziedošos krūmus pie Amūras un milzīgos augļus. Bet vistuvākā viņai ir Latvijas daba, un to viņa dzejiski paskaidro: *“Tur, kur bērnībā esi bijusi, tur visi krūmi ar tevīm runā.”* Un Mudra runā par nepieciešamību iet dabā: *“Mēs atkal pa to mežu, man tik šausmīgi, es bez tā meža nemaz nevarēju iztikt.”* Bet attiecības ar dabu parādās ne tikai sarunās ar kokiem un krūmiem, bet arī attieksmē pret lopiem un meža zvēriem. Māte un meita nerunā par govīm, cūku vai zirgu, bet gan par gotiņu, cūciņu un zirdziņu. Mildas gotiņa saucas Saulīte. Kas var būt skaistāk?

Tā šīs trīs veidnes izceļ morālās kategorijas, kas ir vienlīdz nozīmīgas abos – kā mātes, tā meitas – atmiņu stāstos. Tās veido stāstu ietvaru, ko paaudzes manto un izmanto, lai atrastu orientierus saviem dzīves scenārijiem. Veidnes, kuras mēs saņemam no saviem priekštečiem, mēs aizpildām, papildinām un pārstrādājam paši, atkarībā no liela daudzuma faktoru. Mildas un Mudras piemērs tikai ieskicē to potenciālu, ko mēs varam gūt, analizējot atmiņu tranzītu paaudzēs, vadoties pēc šāda principa.

Atsauces

- Bruner, J. S. (1990). *Acts of Meaning: Four Lectures on Mind and Culture* Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Josselson, R. (2009). "The Present of the Past: Dialogues with Memory over Time". *Journal of Personality*, 77 (2), pp. 647–668. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2009.00560.x>.
- McAdams, D. P. (2006). *The Redemptive Self: Stories Americans Live By* Oxford, New York: Oxford University Press.
- McAdams, D. P., Guo J. (2015). "Narrating the Generative Life". *Psychological Science*, 26 (4): 475–483.
- MacIntyre, A. (1992). *After Virtue. A Study in Moral Theory*. London: Duckworth.
- Propp, V. (1968). *The Morphology of the Folk Tale*. Austin, Texas: University of Texas Press.
- Taylor, C. (1989). *Sources of the Self*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Todorov, T. (1999). *Facing the Extreme. Moral Life in the Concentration Camps*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Todorov, T. (2001). *The Fragility of Goodness. Why Bulgarians Jews Survived the Holocaust*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Todorov, T. (2010). *Memory as a Remedy for Evil*. Kolkata: Seagull Books.
- Williams, R. (1979). *Raymond Williams: politics and letters; interviews with New Left Review*. London: New Left Books, p. 159.

Privātais un publiskais ģenealoģiskā izpētē Latvijas skolās

Agita Lūse

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

Dzimtas vēstures izpēte Latvijā pēdējo pāris dekāžu laikā kļuvusi par aizraušanos un brīvā laika nodarbi ļoti daudziem. Tās klātbūtni nevar nepamanīt arī valsts izstrādātajos izglītības standartos, skolu mācību līdzekļos, muzeju un nevaldības organizāciju rīkotos zinību konkursos. Šajā ziņojumā izsekošu tam, kā skolu jaunieši Latvijā tiek rosināti izdibināt savu dzimtu likteņus, lai labāk iepazītu valsts vēsturi, kā arī lai izprastu paaudžu pēctecību iedzimtības perspektīvā. Pievērsīšos izaicinājumiem, kādi rodas, skolēniem lūkojot izveidot publiskojamus stāstus par savu ciltskoku vai dzimtu.

No vienas puses, radurakstu apzināšana ietiecas publiskajā sfērā – to dokumentēšana tiek izprasta kā darbība, kas kalpo sabiedriski nozīmīgiem mērķiem – tautas pagātnes izprašanai, valstiskas piederības stiprināšanai. Krietna daļa informācijas par iedzīvotāju radnieciskajām saitēm turklāt pieejama publiski (dzimtsarakstu birojos, draudžu reģistros, arhīvu un muzeju fondos, nu jau arī sociālajos medijos u. tml.). Radurakstu publikumu ilustrē vēsturnieku un novadpētnieku pārskati par ievērojamu personību dzimtām, ciltskoku izstādīšana muzejos, publicēšana presē.

No otras puses, izzinot pagātni, nākas sastapties arī ar informāciju, pret kuras publicēšanu ģenealoģijās minētajiem laikabiedriem var rasties iebildumi. Kādi būtiski notikumi ģimenēs var tikt slēpti, kādi piederīgie – izsvītroti. Lai minam te adopcijas faktus, ārlaulībā dzimušus bērnus, neregistrētas vai sarautas partnerattiecības, atstumtus šķirtos vecākus, tā vai cita iemesla (piemēram, sliktas slavas, noziedzības vai psihiskas slimības) dēļ noklusētus radniekus.

Arvien, kad kāds indivīds vai indivīdu kopa veido vēstījumu par saviem radurakstiem, viņi vadās pēc konkrētiem apsvērumiem. Tos noskaidrot palīdz virkne jautājumu: vai šis vēstījums ir vispirms sentimentāls atskats uz dzimtajām vietām un attiecībām ar tuviniekiem? Varbūt tā tapšanu vairāk virza interese par priekšteču sasniegumiem, ieguldījumu tautas vai valsts labā? Vai arī pamatā ir vēlme kaut ko noskaidrot par iedzimtību, pazīmju un noslieču pārmantošanu? Tas, cik plašam vai šauram lasītāju lokam raduraksti adresēti, atkarīgs no ģenealoģiskā darba nolūkiem.

Kā jaunieši 21. gadsimtā Latvijā, kad izglītības procesā tiek lemts par radurakstu publicēšanu, ir mēģinājuši vilkt robežas starp privātu un publisku, kā arī starp personisku un sabiedriski nozīmīgu informāciju? Uz šo jautājumu atbildes meklēšu, ieskatoties ģenealoģiskajās praksēs, kas pēdējos gados tikušas īstenotas skolās. Lai izprastu, kāda ir bijusi skolotāju pieredze, iepazīstinot skolēnus ar dzimtu pēctecības tematiem mācību stundās, pārraugot individuālu pētniecisku darbu izstrādi un komunikāciju par tiem, 2020. gadā veicu daļēji strukturētas intervijas ar piecām pedagoģēm, kuras

strādā valsts vidējās izglītības sistēmā – divām no Zemgales, pa vienai no Kurzemes, Latgales un Rīgas. Starp viņām bija sociālo zinību, vēstures un kulturoloģijas skolotājas, kā arī bioloģijas skolotāja,¹ Nolūkā pavērt skatu uz skolēnu pieredzi ciltskoku izzināšanā, atsaucos arī uz divām (2019. un 2020. gadā veiktām) dziļajām intervijām ar kādas Kurzemes vidusskolas 11. klases skolnieci. Iekams analizēt interviju datus, vispirms tomēr iezīmēšu vēsturiskos kontekstus, proti, to, kādas lielos vilcienos bijušas ģeoloģiskās prakses 20. un 21. gadsimtā Eiropā un kādas pārmaiņas dzimtu vēstures jautājumi piedzīvojuši kopš 20. gadsimta beigām, tostarp Latvijas izglītības sistēmā.

Publiskas nozīmības piešķiršana radurakstiem

Eiropā dzimtu vēstures dokumentācijas jomā var izsekot visai atšķirīgiem periodiem. Līdz 19. gadsimta beigām ģeoloģiju veidošanā iesaistījās praktiski tikai aristokrātisko dzimtu pārstāvji – titulu un īpašumu mantošanas nolūkos. Situācija sāka jūtami mainīties 19. gadsimta otrajā pusē (Tebbe 2008). Proti, ģimene un morālā audzināšana kļuva par centrālām pilsoniskās sabiedrības vērtībām un to akcentēja gan publikācijas, kas izsekoja izcilu 19. gadsimta personību izcelsmei, gan literatūra, kas ģimeniskās vērtības skatīja kā valstiskas vienotības pamatu (Tebbe 2008, 209). Tomēr arvien biežāk izcilību sāka skaidrot ar veiksmīgu ģenētisko mantojumu, audzināšanai un izglītībai atvirzoties otrajā plānā.

20. gadsimta sākumā uzsvars uz iedzimtību pastiprinājās. Gan literatūrā, gan citos medijos iezīmējās diskursi, kas pauda trauksmi par riskiem, ko piedēvēja procesiem ģimenēs – iespējamai slimību pārmantošanai, pārmaiņām dzimtes attiecībās, pieaugušai sieviešu neatkarībai, apdraudējumiem maskulinitātei (Tebbe 2008, 212–213). Ģimenes hronikās šī trauksme atbalsojās centienos izsekot tam, kā vecāku veselība, īpaši mentālā, ietekmējusi atvašu tālāko attīstību un vai gadījumā dzimtā neiezīmējas kādas deģeneratīvas tendences (Tebbe 2008, 218). Tā laika ģenētikas pārstāvji argumentēja, ka deģenerācijas procesi būtu novēršami, ierobežojot reprodukcijas tiesības. Bioloģiskās kategorijās arvien biežāk tika definēta visas nācijas veselība. Iedzimtības kontroles ieteikumi ieskandināja periodu, kurā pamazām pastiprinājās publiska iejaukšanās ģimeņu privātajā pasaulē. 1930. gadu Vācijā šāda iejaukšanās, kā zināms, vainagojās ar rasu tīrības ideoloģiju un likumu, kas noteica pilsoņiem pienākumu uzrādīt ģeoloģiskas izziņas par ārisko izcelsmi (Tebbe 2008, 226). Tātad dažās desmitgadēs ciltskoku izpēte no privātas aizraušanās bija kļuvusi par valstiski nozīmīgu pienākumu, dzimtu arhīvi vairs nepalika tikai ģimeņu lokā, bet gan kļuva par publiski nozīmīgas informācijas avotu. Starp citu, arī skolās audzēkņiem tika demonstrēts, kā izzināt savu izcelsmi un senču gaitas un veidot ģeoloģiskas diagrammas, tā stiprinot viņu apziņu par piederību nācijai (Pine 1996, 101; sal.: Prīmanis 1935).

¹ Tā kā te neatklāju sensitīvu personisku informāciju, skolotāju vārdus neesmu mainījusi, bet uzvārdus un konkrētās skolas neminu, jo intervijās minētā skolēnu informācija dažkārt ir sensitīva. Skolotāju vārdi atstāti nemainīti, lai viņas varētu pašas sevi atpazīt. Ceru, ka šis raksts kalpos kā sava veida pateicība par intervēto cilvēku man atvēlēto laiku.

Genealģisku datu bāzu izveide 21. gadsimtā aktualizē jautājumus par to, kam būtu jāspēj kontrolēt informāciju par radnieciskajām attiecībām un kādas likmes šādas kontroles nodrošināšanā ir atsevišķiem indivīdiem, kādas – privātiem uzņēmumiem un kādas – valstij. Ieskatu minēto jautājumu risināšanā sniedz islandiešu antropologa Pālsona pētījums (Pālsson 2009). Islandē 2000. gadu sākumā kāda ģenētiskās izpētes kompānija biomedicīniskos nolūkos, veidojot datubāzi par iedzimtām slimībām, izmantoja valstī gadsimtu gaitā tapušu daudzu dažādu dokumentu (tautskaišu un draudžu grāmatu datu, ģimeņu vēsturu u. tml.) nesenus publicējumus. Lai atspēkotu pārmetumus par publiskas informācijas piesavināšanos peļņas nolūkos, minētā kompānija izveidoja zinātniskās izpētes nolūkos radītās ģenealģiskās datubāzes sašaurinātu, toties nešifrētu un Internetā bez maksas pieejamu versiju – *Book of Icelanders*. Saskaņā ar noteikumiem reģistrēties šajā datubāzē atļauts tikai Islandē reģistrētām, datubāzē iekļautām personām, turklāt tās var iegūt uzziņas tikai par personām, kas ar tām ir ģenealģiski saistītas, bet ne par citu personu radnieciskajām saitēm (Pālsson 2009, 100). Šī publiskā datubāze ieguva milzīgu popularitāti – dažās nedēļās tajā reģistrējās trešdaļa valsts iedzīvotāju. Lietotāji tomēr konstatēja ne vienu vien ierakstu, kas vai nu izrādījās nepilnīgs vai arī kurā bija parādījušās saites, ko lietotāji no savas ģenealģiskās diagrammas vēlējās izsvītrot, piemēram, laulātais – otra laulātā ārļaulības bērņus vai savu agrāko partneri (Pālsson 2009, 103).

Minētie pētījumi apstiprina, ka daļa no ģenealģiskajām zināšanām var tikt pakļautas atsijāšanai, reaģējot uz diskursīviem režīmiem, regulatīvām praksēm vai arī individuālām emocijām. Šādus procesus varam novērot arī ģenealģiskajās praksēs, kādas 21. gadsimtā tikušas piekoptas Latvijā, konkrētāk – sadarbojoties skolotājiem, skolēniem un skolēnu ģimenes locekļiem.

Ģenealģijas jautājumi Latvijas skolu programmās

Padomju laikā Latvijas skolās par radurakstiem tika runāts lielākoties trešajā personā, literatūras stundās dažkārt izzinot rakstnieku biogrāfijas. Pašu skolēnu dzimtu pieredze aktualizējās tikai tad, kad bija jāraksta autobiogrāfijas ar norādēm par vecāku sociālo izcelsmi, tuvāko radnieku gaitām Otrā pasaules kara laikā un radiem ārzemēs. Tādas prakses ģenealģijas jomā nevarēja neveicināt privāti uzzinātā un publiski atklājamā pretnostatījumu.

Radurakstu un dzimtu vēstures daudzinašana pārlicinoši atgriezās publiskajā diskursā Trešās Atmodas laikā un 1990. gados. Jau 1980. gadu beigās vairākos novados skolotāji bija audzēkņus iesaistījuši ģimeņu vēstures izzināšanā, vecāko paaudžu atmiņu un dzīvesstāstu dokumentēšanā. Pamazām ģenealģijas tematika ienāca arī skolu programmās. 1990. gados klajā nāca jaunas vēstures mācību grāmatas un tajās nu bija ietverti arī jautājumi par skolēnu dzimtu vēsturi. Piemēram, vidusskolēni tika aicināti noskaidrot, vai kāds no viņu dzimtas ir bijis Pirmā pasaules kara

dalībnieks, no tuviniekiem uzzināt par dzimtas dzīvi 1920.–1930. gados (Kēniņš 1997, 131, 246, 266).

Skolu programmās ģimenes un dzimtas jēdzieni tika pārrunāti ar skolēniem jau agri, sākot ar sociālo zinību stundām 4. klasē (Ikale 2005, 27–28), taču ģimeņu un dzimtu tematiku bērni apguva galvenokārt 6. un 7. klasē. Starp tematiem, ko noskaidrot, izzinot ģimenes pagātņi, bija, piemēram: kur skolēna ģimene dzīvojusi, kādos notikumos piedalījusies, kādi interesanti cilvēki ir starp radniekiem (Kurlovičs & Tomašūns 2000, 15–17). Vēsturiskais skatījums uz dzimtas pieredzēto visumā fokusējas uz to, lai apstiprinātu skolēnu priekšteču tādu vai citādu iesaisti nācīgas liktenīgos procesos vai notikumos.

Apgūstot bioloģiju, 11. klases skolēniem savukārt bija jāizprot ģenētisko pazīmju iedzimtības likumības un jāspēj uzrādīt tādas savā ciltskokā (ISEC 2008, 62–70). Šie temati deva iespēju vidusskolā radurakstus pētīt detalizētāk nekā pamatskolā, taču paredzēja analizēt tikai asinsradniecības saites. Vai, kā un cik izvērsti līdztekus tādām atzīmēt dzimtas koka zarojumos arī cita veida radnieciskās attiecības, tostarp svainības, adopcijas, aizbildniecības, poligāmas, poliandriskas u. tml., – šis jautājums palika atklāts. Kā liecina manis veiktās intervijas, atbildes uz to bija atkarīgas no konkrētā skolotāja intereses un vēlmes radoši improvizēt, kad skolēni apjuka, kā atzīmēt šķirtus vecākus, patēvu, pamāti, pusmāsas, pusbrāļus u. tml.

Lai noskaidrotu, kā skolotāji interpretē mācību priekšmetu standartos ietvertās prasības un improvizē par radurakstu izpētes veidiem uz mācību līdzekļos ietverto materiālu pamata, analizēju datus, ko ieguvu, viņus intervējot.

Vecāku iesaiste

Ne vienu vien pedagogu pieredze mācījusi tiešāk vai ne tik tieši iesaistīt vecākus tajā, kā top skolēnu mācību un pētnieciskie darbi par dzimtām. Rīgā intervētā skolotāja Zinaīda min vairākus gadījumus, kad vecāki piepalīdzējuši saviem bērniem izstrādāt tādus darbus, piemēram, sameklējot agrāku gadu fotogrāfijas vai kādu ģimenes relikviju, pārrunājot iespaidus par vecvecākiem vai par pašu skolas gaitām. Zinaīdas vārdiem:

Vispār bērniem ļoti patīk stāstīt par savu ģimeni, ļoti patīk, ļoti. [...] Mums ir vēl tāda tēma darba burtnīcā "Ģimene". Es prasu, lai viņi uzlīmē foto, kas grib, tad viņi raksta par savu ģimeni, ko viņi zina, kādas ir attiecības ģimenē. Arī vecāki var rakstīt, kas grib. [...] Par ģimeni mēs ļoti daudz runājam.

Arī Latgalē intervētā skolotāja Natalja apzinās, ka bez vecāku iesaistes bērni dzimtas izpētē nekur tālu netiek, tādēļ parasti vispirms uzrunā skolēnu tuviniekus, lai pārliecinātos, ka tie būs gatavi bērniem sniegt atbalstu uzdevuma izpildē. Natalja tomēr atzīst, ka reizumis skolēni savu izpētes darbu

nav varējuši pabeigt, jo vecāki nav izrādījuši nekādu ieinteresētību par to. Savukārt Lita, skolotāja, ko intervēju Zemgalē, stāsta:

Es vienmēr saku, ka jūs neko nedrīkstat rakstīt, ko jums nav atļāvuši vecāki. Tie bērni jau raksta, it īpaši, ja viņam tek no tās pildspalvas. Viņi jau raksta visu. [..] Es ļoti baidos par stāstiem, par kuriem vecāki nebūtu priecīgi izlasīt darbā.

Šī skolotāja uzsver, ka skolēniem ir jāvienojas ar vecākiem, kurus notikumus, personas vai attiecības dzimtas stāstā pieminēt, bet kurus labāk tomēr ne. Litas refleksija izgaismo būtisku problēmu, kas ir teju vai neizbēgama gadījumos, kad tiek veidoti publiski stāsti par dzīves privātajiem aspektiem, ciktāl tie skar kopdzīvē, laulībā vai svainībā sakņotas attiecības. Bērnu vēlme uzzināt ko vairāk par sev tuviem cilvēkiem nereti var sastapties ar viena vai otra vecāka noslēgšanos, īpaši, ja tie vairs nedzīvo kopā. Tādos gadījumos skolotājs var nokļūt psihologa vai pat mediatora lomā. Piemēram, Zinaīda stāsta par gadījumu ar kādu pamatskolas audzēkni, kurš bijis ļoti satraucies un klasē vairījies stāstīt par ģimeni, jo viņa tēvam tajā laikā nav bijis darba. Līdzīga pieredze nereti bijusi Litai:

Šogad bija tā, ka bērns gribēja rakstīt par šķirto tēvu, bet saprata, ka nebūs [iecerētās sarunas ar viņu]. Mēs pārprofilējāmies. [..] Tad, kad tuvojās brīvlaiks, es saku – tad, kad brauksiet pie saviem vecvecākiem, tantēm un onkuļiem, pieprasiet visus albumus, dienasgrāmatas un uzklausiet stāstus.

Šajā gadījumā skolotājas pieredze ļāva viņai paredzēt, ka šķirtais tēvs kļūs atsaucīgāks bērna nodomam iztaujāt viņu, uzzinājis, ka tas jau ķēries nopietni izzināt savu priekšteču dzīvesstāstus un uzrunājis arī citus viņa dzimtas pārstāvjus.

Toties, ja astotklasniekam ir izdevies iesākto darbu pabeigt un mācību gada nobeigumā publiski prezentēt valsts svētku laikā, gan tuvinieki, gan skolotāja jūtas aizkustināti:

Pirmajā semestrī, kamēr iešūpojas, vajadzētu tikt galā ar pirmo nodaļu “Mana ģimene šodien”. Faktiski tas ir sacerējums. Tie darbi iznāca tik skaisti. Ak, Dievs! Es viņus lasīju... Es bērniem teicu – jums nevajag mācīties nevienu dzejoli, es saku – nostājieties pie eglītes un lasiet šo priekšā. Kas tie bija par stāstiem! Fantastika! Kādus vārdus viņi atrada par savu ģimeni, tas bija vienreizēji.

Šis izteikums tomēr uzrāda arī kādu būtisku iezīmi tajā, kā skolēni savos darbos vēsta par ģimeņu pagātni un tagadni: gatavojot stāstījumu publikai, viņi, protams, cenšas izcelt pieredzi un veikumus, ar ko tuvinieki un viņi paši varētu lepoties. Privātā jomā piedzīvotais un pārrunātais neizbēgami tiek transformēts, rēķinoties ar publiskajā notikumā iesaistīto kopīgajām vērtībām un gaidām. Vēl viens apstāklis, kas veicina vēstījumu transformāciju, ir ģimeņu centieni paturēt kontroli

pār to, kā konkrētu dzimtu vēsture tiek reprezentēta un kā glabāt skolēnu izziņas rezultātu artefaktus. Šajā ziņā skolotājiem nācies meklēt kompromisu starp ģimeņu vēlmi saglabāt informācijas krietnas daļas privātumu un pedagogu nolūku ģimeņu pieredzi no privātās jomas “izcelt” un analizēt – nolūkā izziņai vēstures vai bioloģijas stundās piešķirt personiskākus, emocionālākus vaibstus. Par vienu šādu kompromisu stāsta Lita:

Šogad pirmo gadu parādās [...] darba ievadā tiem bērniem ir teikums, ka ar vecākiem ir vienošanās, ka attēli netiek ievietoti. Mēs esam vienojušies, ka karte var būt, dzimtas māju attēls var būt, bet cilvēku fotogrāfijas nebūs.

Visbeidzot intervētās skolotājas atzīmē, ka, vai nu pēc temata apguves vai mācību gadam beidzoties, savus izpētes materiālus skolēni nogādā mājās. Skolēnu galadarbs pēc tā prezentēšanas klasē vai radu un draugu auditorijai arvien atgriežas pie ģimenēm – dažkārt gan skolotāja sev atmiņai patur labāko darbu kopijas. Savukārt Latgales pilsētas skolā jau vairākus gadus ir prakse, ka audzēkņu zinātniskās pētniecības darbu kopijas skolotāja nogādā vietējā novadpētniecības muzejā. Tajā vai citā konkursā godalgoto skolēnu darbi savukārt atsevišķos gadījumos kļūst pieejami internetā. Šie piemēri parāda, ka dažādos kontekstos iesaistītās puses nonāk pie atšķirīgiem lēmumiem par ģimenes vai dzimtas vēstures nodošanu atklātībai – tā var būt publiskošana šaurākai vai plašākai auditorijai, laikā vai nu ierobežota, vai neierobežota. Te gan jāatzīmē, ka plašākai publikai pieejami top vēstījumi galvenokārt par dzimtām, kurās ir bijuši veiksmīgi, interesanti vai kultūrā nozīmīgi priekšteči vai kurām izdevies dokumentēt senas saknes un kuplu zarojumu.

“Sarežģītās” ģimenes

Skolotājas ir ievērojušas, ka bērni labprāt grib parādīt dzimtas kuplumu, tostarp veidojot metriem garus ciltskoka diagrammas. Reti kad izdodas ietiekties tālu dziļumā – tālāk par ceturto vai piekto paaudzi, toties skolēni cenšas ciltskoku izvērst plašumā, tostarp ietverot tajā ne tikai asinsradniekus, bet arī ieprecētos jeb svaiņus/svaines. Tajā pašā laikā skolotājas, protams, apzinās: gadās, ka vienam vecākam ir bērni no divām vai trijām laulībām, kuri dažkārt dzīvo vienā mājsaimniecībā – vai arī bērni pamīšus dzīvo pie viena vai otra vecāka. Lita stāsta, ka, uzdevumus aprakstot, vairs pat nelieto vārdus “vecāks”, “vecāki”:

Es jau pāris gadus nesaku “vecāki”, es vairs nesaku “mamma” un “tētis”. Es saku – “jūsu ģimenes pieaugušais”. Man liekas, ka tas ir visdrošāk. Varbūt, ka es pārspilēju. Tik daudziem vecāki strādā ārzemēs, viņi dzīvo pie aizbildņiem. Ir jau visādi stāsti. Man jau automātiski ir šāda forma, tad skolēnam nav jājūtas vainīgam, ka viņam nav abu vecāku. Ģimenes ir dažādas.

Arī Zinaīda apzinās, cik jūtīgs temats jo bieži ir attiecības ģimenē: *“Ir ļoti skumji, ja viņiem vecāki strādā citā valstī un viņi dzīvo pie vecākās māsas vai vecāsmātes, pie tantes. Tas ir ļoti liels tāds satraukums viņiem.”* Zinaīda ir ievērojusi, ka pusaudži jau ir iemācījušies slēpt savas jūtas par sarežģītām ģimenes situācijām. Tostarp bērniem, kam līdzās nav viens vai pat abi vecāki, var būt sāpīgi klausīties citu bērnu stāstītajā:

Viņi jau sestajā klasē, viņi jau ir lieli, viņi jau prot nerādīt savas jūtas. Kad es nāku uz sesto klasi, es nekad nerunāju – māte, tēvs. Tādus vārdus es nelietoju. Es saku – māja, ģimene, tuvinieki. Tāpēc, ka es nezinu. Var pateikt, ka man nav ko rakstīt. Tā ir tāda sāpīga tēma. [...] Es varu redzēt tikai to reakciju, ka puika stāsta, kā ar tēvu aizgāja uz garāžu, ko viņš tur darīja. Es redzu to reakciju.

Šķirtu laulību gadījumā bērniem katrā ziņā ir emocionāli grūtāk klasē runāt par piederīgajiem. Cik komplikētas attiecības starp piederīgajiem reizēm var atklāties, skolēniem pētot savus radurakstus, ilustrē Ausmas² stāstītais. Ausma 11. klasē bija veidojusi dzimtas ciltskoku un visai daudz drūma uzzinājusi, piemēram, to, ka viņas vecāmamma no tēva puses daudz dzērusi, un reiz, viņai promesot, ugunsgrēkā viņas mājās sadedzis vecākais bērns; jaunāko dēlu arī nav varējusi pieskatīt, un tas nonācis kādas paziņas ģimenē:

Es sapratu, ka man tas tētis dzīvoja tā kā pie tās nebioloģiskās mammas – pie viņas [mammās] tā kā manas vecvecmāmiņas. [...] Un tad man tā ir vecmāmiņa – nu, es viņu saucu par vecmāmiņu.

Ausmai nācās secināt, ka par izcelsmi daudzi jautājumi paliek neatbildēti: *“Tai manai īstajai omei – viņai vīra vietā bija ierakstīta jautājuma zīme. Ka viņa pati laikam nav zinājusi, ar ko... Ka viņai tie bērni gandrīz katrs no sava.”* Turklāt Ausmai neizdevās arī atrast paņēmieni, kā dzimtas kokā atzīmēt savus pusbrāļus un pusbērnus: *“Manai mammai – viņai ir – cik viņai bērnu tagad? Pieci bērni, un – divi no viena, divi no otra un viens vēl no cita. Tā ka viņai sanāk, ka trīs vīri būtu jāraksta. Nevar ierakstīt.”* Par spīti visiem šiem radniecības līkločiem Ausma savu ciltskoku tomēr izveidoja pārskatāmu, pēc iespējas atbilstīgu skolotājas dotajai matricai. Radurakstos ietvertajos datos privātās zināšanas viņas gadījumā krasi disonēja ar publiskajiem reprezentācijas standartiem.

Ausmas gadījums vēl spilgtāk nekā skolotāju stāstītais izgaismo radurakstu reprezentācijas problēmu. Parasti ciltskokā vai genealoģiskajā diagrammā izmanto standarta matricu un simbolus, lai apzīmētu asinsradnieciskas attiecības – izcelsmi, pēctecību – vai svainības attiecības – laulības vai partnerattiecības. Tikai retos gadījumos ir izredzes sastapt matricas (piemēram, dzimtas koku veidošanas vietnēs, kā geni.com), kas paredz atzīmēt arī adopciju, audžuģimenes, šķirtas laulības,

² Vārds mainīts. Intervēju Ausmu 2019. gada vasarā.

otro vai trešo laulāto, pusbrāļus, pusmāsas, patēvus, pamātes (bet ne jau katrs šīs iespējas konkrētajā vietnē pamana). Latvijā izdotajos bioloģijas un vēstures mācību līdzekļos tik detalizētas matricas neparādās. Arī manis intervētā bioloģijas skolotāja Ārija atzīst, ka virkni radniecības attiecību skolēniem bijis teju neiespējami savos dzimtas kokos attēlot.³ Savukārt skolotāja Nataļja stāsta, ka nereti aicina bērnus patēvu vai pamāti ciltskokā atzīmēt kā īsto tēvu vai māti – bioloģisko vecāku diagrammā nemaz neierakstot.

Radniecība un pašidentitāte

Nemot vērā, ka patība un individualitāte tiek konstituēta, to iedarinot radniecības tīklos – vai izslēdzot no kādiem no tiem (Kramer 2011), nesakritībā starp skolnieka izdibināto un matricā iekļaujamo var raisīt sarežģījumus pašidentitātes izveides procesā. Tomēr izaicinājumi, laikam ritot, var arī motivēt skolēnus gan izvaicāt tuviniekus, gan patstāvīgi meklēt atbildes par konkrētu radniecības – vai tuvniecības⁴ – attiecību nozīmību sev. Tas parasti ir laikā izvērsts process – vairāku gadu garumā. Piemēram, skolotāja Baiba ievērojusi atšķirības tajā, kas un cik dziļi mājās ar tuviniekiem tiek pārrunāts vienā vai otrā vecumposmā. To viņa raksturo, stāstot par kādas vidusskolnieces aizraušanos, savus radurakstus pētot: *Ja astotajai klasei vecāki, kā es jūtu, negrib stāstīt dažādas niansētas detaļas, tad vidusskolā jau šīs niansētās detaļas parādās.*

Te vietā arī palūkoties uz radniecisko saišu apzināšanu kā būtisku aspektu bērnu pašidentitātes veidošanās procesā. Novērojums par skolēnu aizrautību, vēstot par savām ģimenēm, vērš uzmanību uz identitātes sakņotību radnieciskās attiecībās. Kā norāda britu socioloģe A. Kreimere, ģenealogija – un senči – ir resursi identitātes izveidē [*identity work*]. Radnieciskuma izjūta un pašidentitāte veidojas līdztekus viena otrai tāda procesa gaitā, kurā tiek interpretēts vai nu līdzīgums konkrētiem radiem vai atšķirīgums no tiem. Šis līdzīgums arvien ir gan sociāls, gan bioloģisks un atspoguļo, kā abas šīs kategorijas caurauž viena otru (Kramer 2011, 391–392). Manis intervēto skolotāju stāstos izskanēja, ka nereti radniecības apzināšanā sakņotajā skolēna pašidentitātes izveides procesā iesaistījušies arī vecāki vai citi tuvinieki.

Noslēgums

Indivīdu privātās pieredzes un ieskati par konkrētu radniecisku saišu izpausmēm un nozīmību nereti disonē ar publiskos diskursos uzturētām normām un gaidām par tādu saišu pārskatāmību,

³ Papildus sarežģījumus attiecību atainojumam, kā atzina intervētā bioloģijas skolotāja, rada gadījumi, kad priekšteči – attālāki asinsradnieki stājušies arī svainības attiecībās.

⁴ No angļu termina *relatedness* – jēdziens, kas kopš 20. gadsimta beigām nostiprinājies – radniecības antropoloģija un kas apzīmē ne tikai asinsradniecības vai prokreācijas saites, bet arī citas tuvas un ikdienā svarīgas attiecības, piemēram, ar adoptētu vai audzūbērnū, ciešu draudzību, t. sk., bezbērnu partnerībā, divu pušu vecvecāku sadarbību u. tml. Antropoloģisks šā jēdziena lietojums sasaucas ar tā izpratni krimināltiesībās, kur to definē šādi: “cietušā ģimenes loceklis, kā arī citas ar cietušo saistītas personas, kurām ir dārga cietušā veselība un dzīvība vai kuru gods un cieņa ir dārga cietušajam (piemēram, svainis, līgava, draugs, darba kolēģis)” (B.a. 2002).

sakārtotību un vēlamību. Gadsimtiem ilgi Eiropā (bet tikai nepilnu gadsimtu Latvijā) norma ir bijis “paradigmatiskais dzimtas koks” (Pálsson 2009, 106). No 20. gadsimta sākuma Eiropā radurakstiem un to pārskatāmībai tika piedēvēta arvien lielāka nozīme valsts un nācijas interešu rakursā, tostarp nolūkā stiprināt ģimeniskās saites un sabiedrības veselību, veicināt pilsoņu, tostarp jauniešu, nacionālās piederības apziņu. Līdzīgi procesi bija vērojami Latvijā, īpaši pēc tam, kad tā ieguva valstiskumu, taču tie krasi aprāvās padomju okupācijas gados. 20. gadsimta nogalē radurakstu izpēte atkal kļuva ne tikai par populāru, bet arī par publiskajā diskursā augstu vērtētu nodarbi, turklāt jau mūsu gadsimta sākumā tā bija ieņēmusi stabilu vietu skolu programmās.

Pētot ģeoloģiskās prakses, kas tikušas īstenotas, sadarbojoties skolotājiem un skolēniem, kā arī skolēnu tuviniekiem, atklājās, ka daudzos gadījumos ģimenes lokā izzinātu informāciju nākas “filtrēt” caur vairākiem sietiem, adresējot to par ģimeni plašākai auditorijai. Personiski piedzīvotas radniecības attiecības (kas var izrādīties sociālā tuvniecībā un nevis bioloģiskā saistībā dibinātas) tekstuāli bieži tiek konstruētas atbilstīgi normatīvajām gaidām vai arī paliek noklusētas.

Pirmkārt, paši skolēni atturas vēstīt par kādiem apstākļiem mājās, kuri pašus sāpina. Otrkārt, vecāki mēdz noklusēt kādus faktus, īpaši jaunākiem bērniem, kā arī ierobežot piekļuvi tai vai citai personiska rakstura informācijai, piemēram, fotogrāfijām. Treškārt, prezentāciju formāts, kur tāds sastopams, vedina skolēnus savā dzimtas vēsturē drīzāk izcelt iedvesmojošus stāstus, atstājot ēnā samezglotus mūžus. Visbeidzot, lūkojot attēlot ciltskokus mācību līdzekļos piedāvātajās matricās, bērniem un jauniešiem, kas nāk no “nestandarta” ģimenēm, nākas izlemt, kam dot priekšroku – bioloģiskajai vai sociālajai radniecībai, un tas var būt emocionāli grūti, īpaši ņemot vērā, ka apziņa par radnieciskām saitēm ieaužas arī viņu pašidentitātes izveidē. Pārdomas par privātā un publiskā vēlamo samēru izglītības procesā veicamajā izziņas darbā ilustrē, cik uzmanīgi – atbilstīgi tuvinieku individuālajām gaidām un bērnu emocionālajai gatavībai – skolotājiem nākas sargāt robežu starp publiskojamo un ģimenes lokā paturamo.

Kopumā interviju dati ļauj secināt, ka ģeoloģiskā darba vērtība nav vienīgi gūt racionālas zināšanas par dzimtas vēsturi nacionālās vēstures kontekstā vai par ģenētiku – šī darba gaitā skolēni apgūst arī jaunas prasmes komunicēt ar pieaugušajiem, gūst jaunus ieskatus un pārdzīvojumus par būtiskām attiecībām, nostiprina savu identitātes apziņu – pat ja šajā procesā nākas šķetināt tos vai citus radniecisku saišu samezglījumus.

Raksts tapis ar Latvijas Zinātnes padomes piešķirto finansējumu, autorei līdzdarbojoties projektos “Atmiņu pārnese starp paaudzēm: naratīvā perspektīva” (Nr. lzp-2018/1-0458) un “Valsts īstenošana un biosociālās saiknes” (Nr. lzp-2018/2-0070).

Atsauces

- Ikale, I. (2005). *Sociālās zinības 4. klasei. I burtnīca*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- ISEC. (2008). *Drukātie Mācību materiāli bioloģijā 11. klasei*. Rīga: Latvijas Universitāte, Starpnozaru izglītības inovāciju centrs. Pieejams: <https://www.siic.lu.lv/skolam/materiali/atbalsta/10-12/biologija/drukatie-materiali/>. (04.11.2022)
- Ķēniņš, I. (1997). *Latvijas vēsture 20. gadsimts 1. daļa. Eksperimentāls mācību līdzeklis*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Kramer, A. M.. (2011). Kinship, Affinity and Connectedness: Exploring the Role of Genealogy in Personal Lives. *Sociology*, 45 (3), pp. 379–395. <https://doi.org/10.1177/0038038511399622>.
- Kurlovičs, G., Tomašūns, A. (2000). *Latvijas vēsture: Mācību grāmata pamatskolai*. Izd. Andris Tomašūns. 3. izdevums. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Pálsson, G. (2009). The Web of Kin: An Online Genealogical Machine. In Bamford, S., Leach, J. (eds.) *Kinship and beyond : The Genealogical Model Reconsidered*, NED-New. New York, Oxford: Berghahn Books, pp. 84–110..
- Pine, L. (1996). The Dissemination of Nazi Ideology and Family Values through School Textbooks. *History of Education (Tavistock)* 25 (1): pp. 91–109. <https://doi.org/10.1080/0046760960250106>.
- Prīmanis, J. (1935). Ģimenes locekļu un senču pētīšana. *Mazpulks*, 7.
- Tebbe, J. (2008). From Memory to Research: German Popular Genealogy in the Early Twentieth Century. *Central European History* 41 (2), pp. 205–27. <https://doi.org/10.1017/S0008938908000319>.

Sociālās dzīves konteksti folkloras teicējas Līnas Kuģes dzīvesstāstā

Māra Zirnīte

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

Ja dzīvesstāstu aplūko kā saziņas notikumu, tad konteksti atklāj nozīmes, kas norāda teksta iesaisti sociālajā realitātē. Folkloras teicējas Līnas Kuģes dzīvesstāstā atklājas saiknes ar realitāti jeb sociālie un kultūras konteksti, kas savukārt veido kontekstu viņas pienesumam folkloras krājumā.

Saikne ar folkloru Līnas Kuģes dzīvesstāstā ir tieša. Kopš Latviešu folkloras krātuves (LFK) ekspedīcijām 1964. un 1968. gadā pierakstītas vairāk nekā 100 Līnas Kuģes dotās melodijas (skat. LFK-1968, 347–467); pierakstītas rotaļas, dejas (LFK-1968, 1257–1279), pasakas (LFK-1968, 4071–4081), sakāmvārdi, parunas, mīklas (LFK-1968, 1433–1496)¹.

Dzīvesstāsts Nacionālās mutvārdu vēstures krājumā (NMV-748) ir 9 stundu garš, tas ierakstīts vairākos seansos. Atmiņas rosinājusi un ieskaņojusi stāstītājas mazmeita Dace Kalmane kopā ar draudzeni Dzirkstīti Ramu. Atmiņās gan tieši, gan netieši izteikta stāstītājas vērtību sistēma, no kā izriet kritiskā attieksme pret notikumiem un cilvēkiem, arī pašai pret sevi. Atmiņas stāstītas, stāstītājai esot 86 gadu vecumā, 1996. gadā Aucē.

Līna Erna Hermīne Kuģe-Kuģevica, dzimusi Ābele, nodzīvoja 90 gadu garu mūžu (no 1910. līdz 2000. gadam). Piedzimusi Zvārdes Rīteļos. Dzīvojusi dažādās vietās: Ķevelē, Dobelē, Aucē, Bēnē, Īlē. Apglabāta Lielauces kapos, turpat, kur vecāki, kas kalpu gaitās mainījuši daudzas dzīvesvietas šai apkārtnē. Gan Līnas folkloras repertuārs, gan atmiņas ir ceļojušas vairākās paaudzēs – no Līnas vecāsmātes līdz mazbērniem. Viņas mazdēls Uldis ieskaņojis Līnas dziesmas diskā, dēls Kārlis dienesta laikā Taškentā pierakstījis mātes dziesmas kladē, kas iesniegta Latviešu folkloras krātuvē.

Līna folkloristiem teikusi:

Dziesma mani pavadījusi un priecinājusi visu mūžu. Dziesmas dziedājām kopā ar tēvu un māti, vakaros strādājot. Vienīgi mans vīrs necieta dziesmas, un man bija jādzied slepus. Es esmu laimīga, ja varu savas dziesmas kādam pateikt un dziedāt. Jo taisni žēl būtu, ja jāgulda kapā viss, kas zināms no dziesmām un pasakām.

Ar šiem vārdiem Līna piesaka savas dzīves lielāko aizrautību un vienlaikus iezīmē konfliktu, kas sākas ar neveiksmīgo apprecēšanos un turpinās visā atmiņu stāsta risinājumā. Konflikts pārlauž dzīvi divās daļās, un, ja atmiņu pirmajā daļā viņa pauž dzīvesprieku un harmoniju, par spīti trūcīgajai dzīvei, tad pēc kāzām Līna atceras vairs tikai vienu nejēdzību pēc otras, ko izraisa vīra rīcība,

¹ Pierakstus ekspedīcijā veica tolaik Latvijas Konservatorijas students Arvīds Bomiks, horeogrāfe Sarmīte Lence, folkloristi Ojārs Ambainis, Antonija Siliņa, Vilma Greble.

neprasmīgā saimniekošana un valdonība. Kad Līna nošķiras no vīra un iestājas kolhozā, atklājas arvien jaunas neveiksmes kolektīvās saimniekošanas sistēmā un sociālajās attiecībās.

Kompozīcija

Dzīvesstāsts ietver secīgus tematus: nostāstus par senčiem, atmiņas no agrās bērnības un Pirmā pasaules kara bēgļu gaitām; par tēva mājas celšanu un jaunību ar dziesmām un dejām; par iepazīšanos ar folkloras bagātībām; par precinieku un grūto dzīvi pēc laulībām; par atgriešanos no bēgļu gaitām Kurzemē; par smago un mazatalgoto darbu kolhozā; par dzīvi un darbu pēc aiziešanas pensijā. Stāstos par sevi un tuviniekiem ievīti nostāsti par citu cilvēku likteņiem, vēsturiskas atkāpes (saskarsme ar mežabrāļiem un meža bunkura iznīcināšana), sapņi, spoku stāsti.

Stāsts netiek pārtraukts ar jautājumiem, stāstītāja seko savam atmiņu plūdumam, nereti ar jautājumu vai repliku pati griežas pie klausītājām, runā par to, ko viņa izvēlas no savas dzīves izstāstīt. Katrs temats stāstīts ar emocionālu attieksmi, kas piešķir tam noteiktu nozīmi dzīves kopainā. Pasaku stilistikā sniegts senču dzīves apraksts; ar drošības apziņu saistās atmiņas par dzīvi tēva mājās, kad sirdi un prātu aizpilda tautas garamantas – dziesmas, dejas, pasakas. Vienlaikus stāstītāja vairākkārt piemin sliktās priekšnojautas, kuru īstā nozīme noskaidrojas pēc kāzām. Seko atmiņu epizodes, kad no vīra attieksmes cieš Līna un bērni. Ētiskās vērtības zaudē jēgu, nonākot atkarībā no despotiskā vīra un kolhoza kalpībā.

Dzīvesstāstā netiek aplūkoti daudzi sievietes dzīvē svarīgi notikumi kā piecu bērnu dzimšana, mātes rūpes, bērnu attiecības. Visu aizēno joprojām dzīvais emocionālais aizvainojums. Bērni tiek pieminēti atsevišķos grūtos brīžos, ar vienu izņēmumu gaišākās krāsās, kad tiek nosvinēta meitas iesvētību diena. Apjomīgā atmiņu stāsta kompozīcijas ass ir virzīta no gaišā uz tumšo, no priecīgās un aizrautīgās jaunības uz pakļauto, pazemoto mūža posmu. Lūzums iestājas ar precinieka bildinājumu, kurš gan sākumā tiek noraidīts, bet pēc garākas šaubīšanās ir pieņemts.

Atmiņu stāstā sastopamie izteiksmes līdzekļi, valodas lietojums un pasniegšanas veids norāda uz folkloras kontekstiem. Tas nozīmē, ka vēstījums apzināti vai drīzāk neapzināti seko cilvēka dzīves laikā iemantotiem paraugiem jeb, izsakoties Alasdēra Makintaira vārdiem: “Mans dzīvesstāsts vienmēr ir iesakņots tās kopienas stāstā, no kuras es veidoju savu identitāti.” (MakIntyre 1992). Šo iezīmi savās publikācijās uzsver Vieda Skultāne, vienlaikus atgādinot par terminu “mītu ainava”, ko Dankans Bels (Bell 2003) ieteicis lietot jēdziena “kolektīvā atmiņa” vietā. Vieda Skultāne norāda, ka šis termins īpaši piemērots attiecībā uz Baltijas valstīm, kur liela daļa ikdienas domāšanas un prakses ir saistīta ar folkloru un mītiem (Skultāne 2022). To raksturo arī Līnas Kuģes atmiņu izteiksmes veids un kompozīcija.

Pētnieka priekšā plašais materiāls atklāj ar labu atmiņu apveltītās folkloras teicējas emocionāli piesātināto dzīvesstāstu par to, kas noteiktos sociālos apstākļos sagādājis viņai gan priecīgu

pārdzīvojumu, gan smagas morālas un fiziskas ciešanas. Tas izpaužas kā Līnas Kuģes atmiņu tēlojuma saturā, tā dzīvesstāsta struktūrā, skaidri nodalot folkloras izteiksmes iespaidoto senču atmiņu harmonisko priekšnesumu no pašas dzīves gaitu fragmentētā, saraustītā, tomēr izteiksmīgā atspoguļojuma.

Tēlojums

Dzīvesstāsta sniegunā izmantoti pasaku un teiku stāstīšanas paņēmieni. Stāstītājas balsij līdzīgan folklorai raksturīgā tēlainībā, lietām un norisēm piešķirta sevišķa nozīme, kas asociējas ar sāgu vēstījumu par varoņdarbiem, ar ko lepojās senie skandināvi.

Tālās atmiņas, kurās stāstītāja iekļauj vēsturisku atsauci uz 1850. gadu, sākas kā pasaka – ritmiskos atkārtojumos un akcentos, kas pievērš uzmanību senlaiku lietām un nosaukumiem.

Apmēram ap 1850. gadu, kad mans vecaistēvs bijis jauns puisis un strādājis drēbnieka darbu. Nav zināms, kur viņš mācījies, kur ne, bet meistars bijis slavens. Bez mašīnas, tikai ar rokām, gājis no mājas uz māju un šuvis bikses, vestes un svārkus. Un galvenais – plikos kažociņus, jo toreiz bijis katram cilvēkam, vai viņš bagāts vai nabags, plikais kažociņš kā piederīgs pie visa apģērba.

Vēl otrs amats viņam bijis dziednieka amats. Viņš gājis no mājas uz māju, strādādams savu drēbnieka amatu un vēl to dziednieka šepti piekopis. Otrā kultūrē mūžīgi nēsājis līdzīgu radziņus, podiņus un izpalīdzējis cilvēkiem, kur tikai kāda sūpēšana. Kur tikai kāda sūpēšana, tur viņš bijis liels palīgs un tikai par dažiem kapeiciņiem. Bijis arī taupīgs, neskrējis uz krogu, tā kā citi puisi. Bet savas kapeikas krājis nebaltām dienām.

Drēbnieks apprec apaļu bārenīti, un nu vairs nevar staigāt no mājas uz māju – *kurš baros vēl lieku muti*, – stāstītāja uzdod retorisku jautājumu. Vecvecāku dzīves epizodēm vēsturisko kontekstu viņa iezīmē ar pasakām raksturīgu leksiku un salīdzinājumiem.

*Un tā **nebaltā diena** arī pienākusi. Pienākusi ar precēšanos. Jo bijis ieskatījies vienā **apaļā, plikā** bārenītē, kurai nebijis nekas pūrā, kā tikai tas svārciņš, ar kuru viņa gājusi pie iesvētīšanas, un tā villainīte. Tas ir bijis viss viņas **pūrs**. [...] Bet ta nu sākuši birt tie bērni. Biruši **tā kā tam purva strazdiņam** – cits pēc cita, cits pēc cita, septiņi gabali. Nu mans tēvs bijis tas pēdējais, tas septītais.*

Nākamais senču loks saistās ar tēva gaitām, kuru tēlojumā joprojām netrūkst folklorai raksturīgās izteiksmības. Arī te pievienota dokumentāla atsauce uz gadu skaitli.

Un mans tēvs, es nezinu, kādā veidā, kādā veidā viņu ķēra cara tā armija. Tas ir – apmēram viņš varēja aiziet karadienestā 1897-tā vai astotā gadā. Un bijis tajā krievu armijā, tajā cara

armijā kā ķeizara muzikants. Aizsaukts uz pieciem gadiem. Ne vairs uz divdesmit pieciem, kā agrāk bija, ka dienēja divdesmit pieci gadi, bet tikai pieci gadi. Un tā viņš tajā Petrogradā par to ķeizara muzikantu nokalpojis. Kad aizgājis, tad viņam ir iedots balts zirgs, tāpat kā citiem ķeizara muzikantiem. Balts zirgs, zobens, visa forma un taure. Tie bijuši viņa ieroči. Bet tas baltais zirgs bijis tā kopjams, nu kā jau balts zirgs. Ka nāk kontrole, lai nepaliek baltais cimds... tāds pelēks. Un tās bijušas muzikantu briesmas.

Četrus gadus nokalpojis, tēvs saslimst un dabū *brīvpropusku*², ka var iet uz mājām. Līdzīgi kā pasakās atvaļinātais zaldāts iet kājām, un, kad zoles noplēstas un kājas vairs netur, saņem palīdzību no kādas veciņas, kas viņu ar ziedēm un zālītēm izārstē.

Taču tām kājām iznāca par grūtu tie ceļojumi. Tā viņš katru vakaru dabūjis tajā krievu zemē meklēt tās nakstmājas, kur tad nu paliksies, zem egles taču ne. Nu un vienā tādā vietīnā iegājis, kur divi tādi krievu vecīši bijuši. Abi veci cilvēki jau. Nu un tā vecenīte... šis braukot savas kājas, masējot savas sāpošās kājas, vecenīte prasot, kas tad nu viņam kait. Nu viņš apstāstījis, no kurienes viņš nāk un kur viņam jāiet, un kā nu sākušas tās kājas viņam sāpēt. Tā vecenīte ienesusi tādā podiņā tādu smēru, kas odis pēc priedēm. Tas smērs smaržojis pēc priedēm. Bet savārīts tāds. Lai vakaros tik apsmērē. Un tā nu, lūk, ar tā smēra palīdzību tās kājas izturējušas līdz pat Latvijas robežu. Toreiz jau nesauca par Latviju, toreiz jau Latvijas guberņa, tā jau Krievijas zeme.

Atmiņas nereti tiek papildinātas ar skaidrojumu par apstākļiem, ko klausītājas var nezināt, tā norādot uz stāstītājas prasmi pieskaņoties auditorijai, kā arī spēju privātās atmiņas saistīt ar plašākiem vēsturiskiem kontekstiem. Vecāki apprecējušies Piektajā gadā. Stāstot par pretošanos soda ekspedīcijai, Līna lokalizē Aucē no sociālās atmiņas aizgūtās epizodes par vāroša ūdens liešanu virsū ienaidniekam.

Māte dabūjusi tik daudz pieciest ar to jauno vīru. Tas bijis straujš un traks. Tikai visas sotņas sist nost un visu. Un toreiz jau visi bij aplami cilvēki, aplami cilvēki. Sieviņas, iedomājies, vārījušas ūdeni – vārotu ūdeni, ka nāks sotņa, tad gāzīs acīs. Padomā. Man tā liekas, ka es nesamuldos, tad mans tēvs arī tai straujumā ir bijis šiten te, Aucē, kur tagad ir krievu skola, tur bijuši ieslēpušies tie revolucionāri un šāvuši uz tiem, kazākiem tirgus laukumā, tagad te, kur Aspazijas laukums. Tas jau bij slavens tirgus laukums. Un uz to tirgus laukumu bijuši sajājuši kazāki, un viņi no tās skolas šāvuši uz tiem kazākiem. Jā. Manai mātei lieli kreņķi ar to jauno vīru bij. Grūti valdāms, grūti valdāms.

² Saliktenis no latviešu un krievu valodas vārdiem, kas norāda caurlaidi uz brīvību.

Senču atmiņas ceļojumā no paaudzes uz paaudzi apaugušas ar nostāstiem, no folkloras aizgūtiem tēliem un stāstīšanas paņēmieniem un veido priekšstatu par uzņēmīgiem un drosmīgiem ļaudīm.

Līnas pašas bērnības atmiņās no Pirmā pasaules kara bēgļu gaitām pasaku tēlainību nomaina konkrētāki situāciju apraksti. Kalpu ģimene izbrauc steigšus ar vezumā sakrautu mantību un dažiem lopiem, nezinot, kurp ceļš viņus aizvedīs. Lūk, kā izbraukšanas mirklī skatīti piecgaidīgas meitenes acīm:

Tāds burumburums, ka vai die, kad izbraucām tajos bēgļos. Nu es jau priecīga biju, ka nu dabūs vizināties. Nu kā tad, tas taču tāds neredzēts dārgums, ka dabūs vizināties ar zirgu. Atminu, ka tēvs jau bij uztaisījis tādu brezenta būdu arī virsū. No kāda deķa vai no kā, laikam jau nebij tāds īsts brezents, lai pret lietu būtu tiem bērniem. Un es biju aizmirsusi savu lelli un bumbu, vairāk nu man nebij tās mantas. Tāda gumijas bumbiņa bij, tāda pelēka. Ta kāpu nost no tiem ratiem, kamēr savas dārglietas atkal sameklēju. [...] Vecāmāte ar līdz. Tā jau esot raudājusi tā kā nu – jūs visi aizbrauksiet, kur tad es palikšu. Māte esot teikusi – mums līdz, tikai mums līdz, nekur citur ne. Un [iesmejas] vecāmāte pa tām naktīm gulējusi paratē. Jā. Tā gulējusi paratē. Un māte, tā pielīda pie mums. Nezinu, kur nu tēvs ar to gulēšanu. Tais ratos jau visiem nebija laikam vietas. Kur nu kurš gulēja pa tām naktīm. Nekādu mājvietu jau nemeclēja. Un nākošā dienā braucām atkal tālāk. Nu nezināmā virzienā. Braucām, braucām, un tik braucām, pārļaiž tik nakti un tik brauc.

Bēgļu dzīvē vissvarīgākais ir pārtikas sagāde, pajumte un svešu cilvēku atbalsts. No kādās Vidzemes mājās svinētajiem Ziemassvētkiem atmiņās palikušas iepriekš nedzirdētas dziesmas. Bēgļu gaitās Līna piedzīvo pirmo dramatisko notikumu dzīvē – vecāsmātes nāvi, kas bērna uztverē ir liels zaudējums.

Nu mana māte taču mācēja lasīt un vecāmāte mācēja lasīt. Mātes māte mācēja lasīt, kuŗu bija tā freilene iemācījusi. Tēva māte nemācēja, bet mātes māte mācēja lasīt. [...] Vecāsmātes rīcībā jau mēs taču izaugām. Un tagad nu nošāva, redz, viņu, un mēs palikām tā kā bez rokām, gruntīgi, tie bērni tā kā paklīduši.

Bēgļi atgriežas, un, kad sākas muižu dalīšana, Līnas tēvs piesakās uz Cieceres muižas īpašumu. Vēlāk iepērk zemi Ņēvelē, kur lielākoties ar pašu spēkiem uzbūvē pirtiņu un pēc tam arī Kadiķu dzīvojamo māju.

Pa ziemu ta jau mums tīra paradīze. Brālis kaut ko amatoja vakaros, katrreiz taisīja, būvēja krēslus, būvēja galdiņus, ēvelēja. Toreiz jau viss bij ar rokām jāstrādā, ne ar kādiem motoriem. Viņš strādāja savas amata lietas. Bija tai jaunajā mājā, tai virtuvē, iekortelējies

ar savu ēvelbeņķi. Un mēs ar māti vērpām. Darināja tā meita to savu pūru. Nu šiten tā mēs caurus vakarus strādājām. Strādājām un tikai dziedājām.

Tēvam ir laba balss, meita ar brāli ir lieli dziedātāji, iemācās gan rotaļas, gan modernās dejas. Abi ar māsu apmeklē balles, pastāvīga sadziedāšanās notiek lielajās Kuģu mājās kaimiņos. Tiek uzskaitītas dziesmas un rotaļas, kuras meitene ātri iegaumē. Tas aizpilda sirdi un prātu, bet reizē piesauc nelaيمي.

Sanācām tāda kompānija, kas gājām i rotaļās. Tur bij Stāsti manim, Daugaviņa – gājām tieši rotaļā dziedādami. Tad Zvejnieks mani aicināja, Kumeliņi, kumeliņi, tad Pūt, vējiņi, un Zaļā dārzā bijām mēs. Un nu daudz, daudz šitādu rotaļu, ko mēs tur gājām...

Iezīmējas atšķirības Kadiķu un Kuģu māju tēlojumā, kas atmiņu gaitā pakāpeniski atklāj arvien lielākus pretstatus. Līnas tēva mājās Kadiķos darbi nes rezultātus, bet vakaros skan dziesmas, Kuģu mājās dzied un dejo, kamēr saimniecībā valda nolaidība. Pie šīs atskārsmes Līna atmiņu stāstā nonāk pakāpeniski.

Dzīves konteksti

Pievēršoties folkloristikas teorijās aprakstītajām teksta un konteksta attiecībām, gūstam plašāku ieskatu arī mutvārdu vēstures avota struktūrā. Tāpat kā folkloristikā, arī mutvārdu vēstures skatījumā konteksta jēdziens tā sākotnējā etimoloģiskā nozīmē³ priekšplānā izvirza ideju par jebkuras cilvēka uzvedības formas (runas, kustības u. c.) situētību, kas izriet no kādu apstākļu kopuma un iekļaujas noteiktā situācijā (Duranti & Goodwin 1992). Ja folkloristikā jēdziens “teksts” tiek lietots plašā metaforiskā nozīmē, tad konteksta jēdziens iezīmē attālināšanos no folkloras literārās izpratnes (Bula 2011). Te jāpiemin arī valodas filozofa Džona Ostina nostādne, ka valoda nav pasīvs līdzeklis dotās īstenības aprakstīšanai, bet gan prakse, caur kuru īstenība tiek radīta un ietekmēta (Austin 1962). Pāreju no literārām uz uzvedības kategorijām folkloras interpretācijā caur kontekstuālās sakņotības ideju iezīmē Ričards Baumans:

“Jāņem vērā, ka simboliskās formas, ko mēs saucam par folkloru, vispirms eksistējušas cilvēku darbībā un ir sakņotas sociālajā un kultūras dzīvē. Teksti, ko esam pieraduši skatīt kā mutvārdu literatūras izejmateriālu, ir vienīgi plāna un nepilnīga liecība par dziļi realitātē iesaistītu cilvēka uzvedību.” (Baumann 1986, 2).

Folkloristu debatēs par kontekstu klasifikāciju Dans Ben-Amoss kā divus galvenos izcel kultūras un situācijas kontekstu, kam var pakārtot visus pārējos. Līnas Kuģes dzīvesstāstu caurvij folkloras motīvi, tēli, salīdzinājumi, poētisks dzīves skatījums, kas raksturo kultūras kontekstus

³ Latīņu *contextus* – ciešs sakars, savienojums; *contexere* – saaukt, sasaistīt.

tēlojumā. Folkloras tradīcijā izskan visa tēlojuma kompozīcijā ietvertais vērtējums – labā sadursme ar ļauno. Izteiksmes veids mainās, mainoties kontekstam ar attēloto dzīves realitāti.

Mierīgs ir dzīves plūdums vecāku aizgādībā, tiek uzbūvēta un iekārtota māja. Katrs ar savām rokām kaut ko padara, un darbam ir jēga. Līna to atceras kā dzīves laimīgāko laiku, kurā ir daudz vietas dziesmām un dejām, kas ceļ pašapziņu, bet reizē noved arī pie nelaimīgās izvēles un harmoniskās dzīves lūzuma.

Pēc skolas beigšanas tie man bij tie laimīgākie gadi, kamēr dzīvoju mājās. Bezrūpīgi. Ko māte lika, to darīju. Ko māte deva ēst, to paēdu. Nedzīvojām jau mēs nekā bagāti. Dzīvojām jau mēs diezgan pieticīgi, trūcīgi, bet bada jau nebija. Zemīte sāka iekopties, paauga labībiņa labi. Lai nu bija jābūvējas. Uzbūvēja 26-tā gadā to istabas ēku. Tad jau.. jau.. jau tur pa iekšu varēja dzīvot un strādāt. Tas jau bij. Uzcēla šķūni. Tā maz pa mazam. Brālis pieauga, tas pārņēma to visu – to amatnieka būšanu un palīdzēja tēvam. Un tā mēs iepaunājāmies tīri... ne bagāti, bet tā pieticīgi un labi.

Nedzirdēju nekāda ļaunuma tēva un mātes starpā. It sevišķi no tēva – neviena rupja vārda savā mūžā es neesmu dzirdējusi, ka viņš savā ģimenē kaut ko izteiktu rupju. Nekad nevienā vietā, nevienā dienā. Nu, un tā nu mēs dzīvojām.

Līna pati saskata sakarību starp savu aizrautību ar folkloru un neapdomīgo izvēli, lai gan tuvāk to neanalizē. Mainās izjūtu gamma – ar rūgtumu viņa atceras savu idealizēto priekšstatu sadursmi ar realitāti. Viņa bija augusi un dzīvojusi draudzīgā ģimenē, kur attieksmi pret dzīvi ietekmēja pasakās tik bieži iespējamā labā uzvara pār ļaunumu.

Kadiķu mājas katra šķirbiņa ir piedziedāta stāvgrūdēm pilna. Es vērpju. Māte vērpa. Māte ar kādreiz piedalījās ar mums tai dziedāšanā. Tēvs ne. Tēvs tik arī ne. Tēvs jau lielākoties vai nu gulēja, vai lāpīja pats sev cimdus. [...] Visa jaunība pagāja tik jauki, tik jauki. Kaut viņa atgrieztos vēl šodien. Bet viņa jau nenāk vairāk. Un ta, ka sāka vajāt mani nu tas mūžīgais pielūdzējs, ta bij krenķu vairāk kā vajag. Un vēl šo baltu dienu nožēloju, ka tas ir mans lielākais grēks – iet laulāties ar tādu cilvēku, kurš ir tik ļoti nepatīkams.

Turpat pāri pļavai bija lielās Kuģu mājas, kur pulcējās kaimiņi, kam patika dziedāt, dejot, muzicēt.

Jāņu lampa jau deg, sākam soļot, līgojam. Un sevišķi uzkrīt, ka viena skaļa līgotāja bija. To gan veda viena tante aiz rokas, tā padusēs, bet tai tik skaņa balss un tā tā līgo. Un aizlīgojam, nolīgojam jau līgo dziesmas. Un tad sākās visādas tās blēņu dziesmas. Un taisni šitā viena tā tante, tāda paresna tante, tā ir tā lielā dziesmu zinātāja. Un tad tikai es dabūju zināt, ka tā tante ir neredzīga.

Te Līna iepazīna aklo Bertu, pārņēma viņas neizsmeļamo dziesmu bagātību. Aklās Bertas folkloras pūrs un traģiskais liktenis ievijas kā blakusmotīvs Līnas atmiņu stāstā.

Viņa, cilvēks, bij neredzīga no pat dzimšanas. Bet ļoti gaišu prātu. [...] Un es, kā jau no mazu dienu esmu kā nenormāli ķerta uz tām dziesmām. Un tas bij tas magnēts, kas pievilka pie šitās tantes.

Neredzīgā dziesmu zinātāja gluži kā arhetipiska tautas gara mantu glabātāja ieņem nozīmīgu lomu Līnas atmiņās. Ar neredzīgo Bertu saistās traģisks stāsts par nolādēšanu pirms piedzimšanas un traģiska ir viņas bojā eja kara laikā uzlidojumā. Berta bija attāla radniece Kuģu mājās, no kuras nāca Līnas precinieks, – tāpat arī saite, kas nesa Līnas nelaimi. Stāstot par Bertu, Līna iestarpina norādi par nevīžīgu saimniekošanu Kuģos, sava nākamā vīra vecāku mājās.

Kā bij cūku pupas jāloba, tā bij Berta klāt. Tā atveda atkal no nabagu mājas neredzīgo Bertu. Un tā bij tā pupu lobītāja. Tā bij biešu griezēja. Kaut gan tās bietes jau tur Kuģos aizauga ar nezālēm. Bet nu, ja kāda čupiņa bija, tad tās viņa nogrieza. [...] Berta atvesta ir, viņa grib, lai mēs aizejam padziedāt. Nu tad nenāca māte vairs līdz, ta mēs aizgājām tikai ar Žani vien, abi divi padziedāt. Un tā mums tā draudzība sākās. Iemācījās pulka dziesmas no viņas. Un viņa atkal no mums – visādas romances, ko nezināja. Tā mums tā sadziedāšanās sākās.

Atmiņās pārcilājot savu nelaimju cēloņus, Līna ir paškritiska un vaino arī pati sevi.

Tās nelaimes sākās tikai tad, ka man sāka nākt tie precinieki, vot, tad sākās tās nelaimes. Tagad es domāju, pie šī prāta, ka es nebūtu šiten tā..., bet nu, kas tad to zin. Aita es biju. Aita es biju izaudzināta, tāda paklausīga aita. Paklausīju mātei, paklausīju brālim, ko lika, to darīju. Ko deva, to ēdu. Un tā es uzsāku savu dzīvi.

Atkal un atkal atgriežoties izšķirošajos brīžos, Līna atrod daudz priekšlaicīgu brīdinājumu, kurus nav ņēmusi vērā.

Es pa to virtuves logu šitā noskatos, es teicu – es nezinu, kas tā par traku meitu būs, kas pie šiten tāda ies. Māte saka – nespļauj bļodā, ka tev pašai tā putra nav jāizstrebj. Un kā tad. Skaties, pagāja gadi un strēbu to putru, kuru biju piespļaudījusi. Tas taču bija likteņa pirksts.

Lūzums

Dzīvesstāsta turpinājums pēc kāzām sastāv no fragmentētām epizodēm, kurās zūd stāstītājas aktīvā loma. Viņa pati sevi tēlo kā ēnu, kas gan darbojas, bet nespēj dzīvi iegrozīt sliedēs, jo atduras pret vīra varu. Tēlojumā ir gan pašironija un sarkasms, gan sašutums, izsmiekls un nicinājums.

Tāpēc, ka nepatika, tāpēc jau nevajadzēja atraidīt, ka nepatīk. Un tā es pati sevi pārlicināju. Un sāku tikai nu... tām vēstulēm vienai otrai atbildēt. Un ja, jā. Un 1931. gada astotā aprīlī biju brūte tāda uz... uz goda. Gāju baznīcā pie altāra un apņēmos... un turēju jau ar savu apņemšanos. Nekad viņu nelamāju, nekad viņam pretī nekā neteicu. Teica jau lielie apkārtējie – viņš jau ir gaužām slinks. Nu, nekas, es būšu čaklāka, patecēšu vairāk. Un tā apņēmos. Gāju ar. Tikai aiz žēlsirdības, ne jau aiz mīlestības.

Līgavaiņa īstā daba parādās pēc kāzām, kad viena pakal otram atklājas īpašības, ar kurām Līna līdz tam bija sastapusies tikai pasakās: liekulība, uzpūtība, rupjība, slinkums, bailīgums un vēlme izkalpoties: *Bet viņš bij diezgan bailīgs, no visas pasaules, jāsaka, visiem kungiem locījās.*

Tad es sāksu atkal stāstīt par to, kā nu es pievilos ar to savu apprecēšanos. Žēlodama, ne mīlēdama, aizgāju pie altāra. Un solījos taču, domāju – ko es, nabaga meitenele, nekāda smukā, nekāda bagāta, ko tad nu es sagaidīšu. Saimnieka dēls un ticīgs cilvēks – katru svētdienu iet baznīcā, ko man vēl vairāk vajaga, gan jau pieradīšu. Nepatīkams ir, bet gan jau pieradīšu, gan jau dzīvošu. Teica apkārtējie – viņš slinks. Nu nekas, patecēšu vairāk. Un tā nu uzņēmos šito. Bet sāku dzīvot, tad redzēju... Domāju arī tā, nu..., ja viņš galu dabūs, ko es Dievam atbildēšu, ka viens cilvēks ir manis dēļ aizgājis postā. Jo toreiz jau es ticēju. Nu, bet kad dzīvoju un redzēju, ka visi šitie mīlestības bij tikai lišķība...

Lūzums iestājas, kad pašas iztēloto nomaina reālās attiecības. Nākas meklēt vārdus, kā izteikt iepriekš nepiedzīvoto pieredzi. Vīrs ir ieņēmis valdošo lomu un viņa bezjēdzīgā darbība mājās ienes badu. Gluži kā vienā no Līnas folkloras krājumam iesniegtajām pasakām, kurā sieva paveic vienu aplamu darbu pēc otra, līdz saimniecību galīgi izputina.

Par savu laulības dzīvi, par tām divdesmitpiecu gadu mokām es vairāk nestāstīšu neko, tur nav nekā burvīga, ko stāstīt, bet sāksu gan ar šito lietu pastāstīt, ka četrdesmit trešā gadā jau, kad bija vācieši ienākuši, un mans vīrs pārdeva cūku un nopirka ģēpeli, lai viņam nav kuļmašīna jāved, mums sākās bads. Tad es pieredzēju ar visiem saviem bērniem badu.

Atgriežoties no bēgļu gaitām Kurzemē, iepriekšējā dzīvesvieta ir nopostīta, Līna ar bērniem mitinās bunkurā un vēlāk improvizētā teltī. Vīrs prot iekārtoties tā, ka citi strādā viņa vietā.

Sestā [1946.] gadā mans vīrs iestājās par meža meistarū. Jo viņš krieviski lieliski runāja un bij ar krieviem labs paziņa, un... un dabūja meža meistara amatu. Un pildīja jau tikai bērni vai sieva, bet nu viņš saņēma algu.

Vēl un vēl Līna nebeidz atcerēties un ar ironiju stāstīt par despotiskā vīra izrīcībām. Viņa pati atzīs, ka joprojām atrodas ļauno atmiņu varā, lai kā gribētu no tām atbrīvoties.

Un negribētu atkārtot nevienu savu to laulības 25 gadu jūgu. Bet jo es vairāk no viņām bēgu, tām laulības atmiņām, jo viņas tā kā uzmāktas. Katru vakaru jānoskaita visas šitās atmiņas un tās nebūšanas, kas ir bijušas manā mūžā.

Dzīves lūzuma tēlojumā stāstītāja visbiežāk izmanto ironiju. Ar to viņa iezīmē savu vērtējumu un attieksmi pret absurdažām dzīves situācijām, kurās nonākusi. Kad Līnai ar bērniem vasarā nebija, kur dzīvot – vīrs uztaisīja telti. Pats atrada sarga darbu Rīgā, bet, rudenim nākot, neskopojās ar labiem padomiem.

Mēs visu vasaru pārgulējām tajā brezenta būdā. Jo meža meistars bij dabūjis aizsūtījumu, nezinu, kur. Tikai atrakstīja mums vēstuli. Viņš mājā nebij. Bet man jau bij palīgi pa to vasaru. Man taču bij bērni, kas man palīdz. Savācām sienu, iestādījām kartupeļus. Nu dzīvojām tā kā roņi, vienā mierā. Mūsu meža meistars atraksta rudenī – tu esi prātīga un pievelc tā... nu jau nāk tāds pavēss laiks, pievelc tā stingrāk to brezentu. Man jau tagad ir labi. Man ir divas istabas un ja es tikai iekurinu, tad man silti arī ir. Man pavisam labi ir. No kuņas vietas viņš tādu vēstuli rakstīja un kur viņš bija, to es nezinu.

Fiziskās grūtības pārspēj dziļais aizvainojums par netaisnību, par meliem un liekulīgo pielabināšanos pirms kāzām, bet droši vien visvairāk par pašas lētticību un savu dzīves vērtību noniecināšanu.

Un tā tais siltajos būcenšos mēs nodzīvojām līdz pat 49-tam gadam. Bet tad laikam mans mērs bija pīlls un tad es tā kā stāvu atstāju visu. Visu to iekārtoto bunkuru, lai nu dzīvo mans ģenerālis, kā nu grib. Un pate tikai ar to, kas mugurā, aizgāju uz tiem Laustiem. Tur nebija nekā. Bet bija vismaz istaba, bija plīts, bija grīda un logi.

Kritisko personīgās dzīves attēlojumu kolhozā gūtā pieredze papildina ar vērojumu, kas iekļaujas kolektīvās atmiņas kontekstā.

Tad, redzi, sākās tie kolhozi. Lopi bij visi jāaizved projām. Zirgus aizveda projām. Trīs govīs aizveda projām. Vienu govi tikai drīkstēja paturēt. Paturēju vienu govi. Tos zirgus aizveda uz Mārtiem, tur bij tā zirgu novietne. Kur nu viņi, tie kungi, lika, kas to nu zin. Zirgi drīz vien apsprāga. Tie nobeidzās. Nebija, ko lopiņiem dot ēst. Kolhozi bij tik švakri, ka neauga it nekas. Kas tur var augt, ka tikai tā tukšā staigāšana no vienas vietas uz otru. Traktoru nebija, mašīnu nebija, itin nekā...

Jaunā kolhozu kārtība darbu padara bezjēdzīgu un cilvēkus beztiesīgus, kas arī tiek raksturots – epizodi pēc epizodes arvien ar jaunām situācijām.

Ravējām trīs sievas tur, no tā mūsu apgabala, viens tāds gabals bij nodots. Ravējām tā, kā cilvēki ravē, nevis kaut kā. Bet kā vajag ravēt. Un rudenī bietes bij izaugušas varenas,

skaistas. Bet tikai palika nenonēmtas. Kas viņas izrāva tā čupās, kas to zin. Uz griešanu mūs ziņoja tad, kad zeme bij piesalusi. Ko vairs ar piesalušu zemi var... Sēdējām pie tām čupām un raudājām, nevis zemi dabūjām nost. It nekā. Un tādas lielas, skaistas bietes. Un lopiņi mira badā.

Līna strādā lauku brigādē, tad par ganu, vēlāk govju un aitu fermā. Nopelnīt nevarēja, bet no augšas uzliktās prasības vajadzēja izpildīt.

It nekā nebiju nopelnījusi pie tiem lopiem. Tām slaucējām vēl kaut kas varbūt ka sanāca, bet man kā ganiņam – it nekas. Visu gadu biju nostrādājusi, nebiju to obligāciju nopelnījusi. Jo obligācija bij jāņem gribi, negribi. Bija taču valsts jāpabalsta. Nebiju ne to nopelnījusi.

Brīvprātīgi obligātais pienākums ar valsts aizņēmuma obligāciju izpirkšanu ir notikums, ko Līna savās atmiņās sasaista ar pazemojošo stāvokli ģimenē un arī kolhozā.

Bija obligācija jāpērk. Man naudas nav nemaz. Man kolhozs aizdos naudu. Uz izpeļņu aizdos naudu, lai es eju tad un tad. Un tad es aizgāju uz to pašu Stirnu muižu, aizgāju, tad vēl skaitījās Lielaucē kolhozs. Un man iedod simtu rubuļu. Simtu rubuļu tai obligācijai, ka nu bij jāpērk. Iedod. Un tā bij pirmā nauda, kuŗu es turēju... laulības laikā turēju savās rokās. Man jau nebija ne somiņas, ne godīgas kabatas. Biju tādā kabatiņā iebāzusi to naudu. Un ik pa brītiņam, ik pa brītiņam tik paraugu, vai tik man nauda vēl tai kabatā ir, vai nav izkritusi [raud].

Līna piedzīvo kolhozu sākumlaika grūtības, kad viss jādara ar rokām, ūdens fermā jāpienes no akas un kopējai pašai jāgādā barība, ja nevar noklausīties lopiņu žēlabas. Bet kolhoza vadība nedzird ne lopu, ne kopēju sūdzības.

Uz to pašu Kursu kūti atdzina aitu baru. Kādas simtu aitas. It nekā nav – ne ko dot ēst, it neko. Staigāju līdz pat Ziemassvētkiem ar tām aitiņām. Skrēja viņas kā nemaņa, skrēja pa visu kolhozu meklēdamas, lai būtu kaut kur, kur paganīties. Nu ko ta ziemas laikā atradīsi. Es aizeju pie tā paša, viņš kaimiņos dzīvoja, pie tā paša priekšsēdētāja. Aizeju prasīt, ko tām aitiņām iedot ēst. Manā kopšanā viņas bija nodotas, sadzītas tajā kūtī. Viņš teica – a pie jūsu mājām, tur jau ir tāda salmu kaudzīte, mēģiniet saplūkt un iedot. Vienai aitai es saplūktu, bet nevis simtu aitiņām. [...] Stāvi savam aitu baram klāt un raudi.

Piedzīvojusi briesmīgos darba apstākļus lauku brigādē, lopu fermā, Līna saslimst ar muguras nervu iekaisumu un nonāk slimnīcā.

Biju sasaldējusi savus muguras nervus, sēdēdama tur uz tām sasalušām bietēm. Paliku slima. Atveda mani kā nedzīvu šite uz Auces slimnīcu. Ieguldīja. Es nevarēju ne pirkstiņa kustināt. Mani lauza vidū pušu. Nu pa divām nedēļām, ko biju nogulējusi šite Aucē slimnīcā,

biju tik daudz atdabūjusies, ka varēju līdz atējai aiziet. Ta rakstīja mani no slimnīcas ārā. Izrakstīja. Ta pa to laiku bija sameklēta cita kopēja.

Kad Līnas kopšanā nonāk cāļi, viņa saslejas un protests izpaužas gluži metaforiskā žestā. Viņa ir nopūlējusies, lai ap cāļu novietni apliktu žogu. Uzmanot mazās radības, Līna notver apdraudētāju vanagu, pasit to padusē un aiznes uz kolhoza kantori, noliek uz galda priekšniekiem ne tikai dzīvo laupītājputnu, bet visu gadiem krāto sašutumu par nevērīgu attieksmi pret dzīvniekiem un cilvēkiem.

Nu un es vienu dzīvu vanagu tieši no tās vistas aizdzinu projām, viņš ar švunku no manis muka, tā viņš atsitās tai drāšu žogā un palika dulls. Un es uzmetu, man bij deķītis tāds rokā, uzmetu tam vanagam virsū un aiznesu uz kantori. Tur sēd visi kungi un spriedelē. Es viņiem nododu to dzīvo vanagu, lai viņi liek, kur grib.

Labā un ļaunā pretstāvēšana

Līnas Kuģes personīgās dzīves vēstījumā atklājas plašs laikmeta vēsturisko apstākļu un sociālo attiecību konteksts. Tajā var saklausīt gan Bahtina teorijās minēto daudz balsību, var vērtēt teksta, konteksta un intertekstualitātes aspektus un sekot priekšnesumam, kas veltīts mazmeitai un ietver vērtību nozīmes.

Dzīvesstāstu uzklusot, jāpatur vērā stāstītājas labā atmiņa un bagātais folkloras repertuārs, kas atsaucas biogrāfiskā vēstījuma formā un satura risinājumā. Stāstījumā izpaužas tēlainās izteiksmes dažādība, stilistika mainās atkarībā no stāstītājas emocionālās attieksmes pret attēloto. Tomēr pati galvenā iezīme, kas šo dzīvesstāstu iekļauj iepriekš minētajā “mītu ainavā”, ir dramatiskās likteņa līnijas iezīmētā labā sadursme ar ļauno. Izstāstītās pārestības, netaisnība, pazemojums risina klasisko ļaunā un labā pretstāvēšanu konkrētās reālās dzīves situācijās, un ar šo uzstādījumu iesaista Līnas Kuģes dzīvesstāstu kultūras tradīcijā ar perspektīvu uz nākotni. Patiesās atmiņas, – bieži vien nesaudzīgas, sāpīgas, kas vērstas arī pret sevi pašu, – pauž spēku, kas ļāvis dzīvot saskaņā ar sirdsapziņu.

Teksta un konteksta attiecības atklāj vērtības, no kurām stāstītāja vadās savā dzīvē un atmiņu stāstā. Tādējādi dzīvesstāsta subjektīvais skatījums iegūst plašāku nozīmi kā daļa no sociālās atmiņas un kritērijs laikmeta vērtējumam.

Atsauces

- Austin, J. L. (1962). *How to Do Things With Words*. 2nd ed. Ed. J. O. Urmson & M. Sbisà. Cambridge: Harvard University Press.
- Bakhtin, M. (1986). *Speech genres and other late essays*. Austin: University of Texas Press, 1986, p. 68.
- Bauman, R. (1986). *Story, Performance, and Event: Contextual Studies of Oral Narrative*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bell, D. (2003). Mythscapes: Memory, Mythology and National Identity. *British Journal of Sociology*, 54 (1), pp. 63–81.
- Bula, D. (2011). *Mūsdienu folkloristika: paradigmas maiņa*. LU Literatūras, folkloras un mākslas institūts, 175.–238. lpp.
- Duranti, A., Goodwin, C. (eds.) (1992). *Rethinking context: Language as an interactive phenomenon*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MacIntyre, A. (1992). *After Virtue. A Study in Moral Theory*. London: Duckworth, p. 221.
- Skultāne, V. (2022). Atmiņu ceļš no paaudzes uz paaudzi. Grām.: *Atmiņu mantojums paaudzēs: dzīvesstāstu perspektīva*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 13. lpp.

Krīzes un to pārvarēšana: Otrā pasaules kara bēgļu gaitas sieviešu dzīvesstāstos

Maija Krūmiņa

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

Statistikas dati vēsta, ka lielākā daļa no pēc Otrā pasaules kara trimdā nonākušajiem latviešiem bija jauni vīrieši (Bleiere u. c. 2008, 471). Tomēr liela daļa no viņiem Rietumos bija nokļuvusi, atrodoties vācu militāro formējumu sastāvā, savukārt masu bēgļu kustība lielā mērā bija vecāka gadagājuma cilvēki, sievietes un bērni. Tajā pašā laikā historiogrāfijā Otrā pasaules kara bēgļi no Latvijas visbiežāk tiek uzlūkoti kā vienota masa, neizšķirot dažādas pieredzes grupas un to atmiņas. Tomēr katra cilvēka izpratne un pieredze par ikvienu vēstures notikumu un periodu ir atšķirīga: atmiņas var ietekmēt traumas vai zināšanu trūkums; dažādi cilvēki vienu un to pašu notikumu var skatīt dažādos veidos; turklāt vēsturisko uztveri ietekmē stāstītāja vecums, sociālais statuss, personiskā individualitāte, kā arī dzimums. Tāpat jāņem vērā tas, ka politiskās vardarbības un bruņotu konfliktu gadījumā ir raksturīgi stereotipiski attēlot sievietes kā upurus un vīriešus kā varmākas. Šāda pieeja balstās universālās un vienkāršotās šo fenomenu definīcijās, kuras ietvaros gan vīrieši, gan sievietes tiek uztverti kā objekti, tādējādi noliedzot viņu rīcībspēju. Taču tieši rīcībspējas koncepts piešķir indivīdiem spēju apjēgt savu pieredzi un rast veidus, kā izdzīvot pat visekstremālākos apstākļos. Turklāt sieviešu, tikpat lielā mērā kā vīriešu, vardarbīgo konfliktu pieredze, tāpat kā sociālā dzīve nebalstās tikai vienā diskursā. Kā sociāli aktori viņas saskaras ar alternatīviem veidiem, kā izteikt savus mērķus, lai cik ierobežoti būtu pieejamie resursi. Stratēģijas un kulturālās konstrukcijas, ko viņas izmanto, balstās virknē pieejamo diskursu (verbālu un neverbālu), kas tām ir kopīgi ar citiem indivīdiem un laikabiedriem (Moser et al. 2001, 4–5). Tādējādi, izmantojot dzimti kā analīzes kategoriju, ir iespējams nonākt pie niansētākas izpratnes par kara laika pieredzes subjektīvo dabu un šīs pieredzes reprezentāciju (Wingfield et al. 2006). Šajā kontekstā par raksta mērķi izvirzīta sieviešu atmiņu naratīvu par Otrā pasaules kara bēgļu gaitām analīze, pievēršoties gan stāstītajai pieredzei, gan šīs pieredzes naratīvu veidošanai vairāk nekā 50 gadus pēc notikušā. Izpēte balstīta Nacionālās mutvārdu vēstures (NMV) krājuma dzīvesstāstu intervijās ar trimdas latviešiem.

Lai analizētu sieviešu atmiņas, jāņem vērā, ka sieviešu un vīriešu atminēšanās un stāstīšanas prakses atšķiras. Tas, par ko cilvēki stāsta, kā viņi to dara un kam viņi netieši lūdz klausītājus, kuri viņus uzklausa, ticēt, lielā mērā ir saistīts ar viņu dzimumu lomām. Tā ietvaros, vismaz kā novērots Rietumu pasaulē, vīrieši jau no agras bērnības konfigurē sevi, stāstot stāstus par sevi kā indivīdiem. Proti, vīriešiem, stāstot par savu pagātni, stāsta centrā parasti izvirzās “es”, savukārt sievietes izmanto

kolektīvo formu “mēs”. Tāpat vīriešu pieredze viņu stāstos visbiežāk ir saistīta ar atšķiršanos no citiem un linearitāti, tie ir konkurences priekšnoteikumi, kas ir būtiski viņu pasaules uztverē. Zināmā mērā var teikt, ka tādējādi viņi iejūtas savās sociālajās lomās un ar savu stāstu palīdzību mēģina pierādīt savu lomu autentiskumu. Savukārt sievietes jau no agras bērnības, stāstot stāstus, sevi konfigurē kā sabiedriskas būtnes. Viņas uzticas citiem, meklē apkārtējos atbalstu problēmu risināšanā un pieņem, ka pasaule darbojas kā savstarpējo attiecību morālā kārtība. Tie ir nepieciešami priekšnosacījumi sadarbībai, un, stāstot stāstus, arī sievietes zināmā mērā atklāj savas sociālās lomas (Maines 1996, 104).

Rīcībspēja raksturo indivīda spēju pārvaldīt vidi, personīgos sasniegumus un spēku, un tā parasti atklājas naratīvajā identitātē, kad indivīdi apraksta autobiogrāfiskas epizodes, kas ilustrē sevis pārvaldības spējas un sasniegumus. Turpretim kopība (*communion*) raksturo indivīda vēlmi pēc sociālās saiknes, koncentrējoties uz citu vajadzībām, un tā parasti atklājas tad, kad indivīdi apraksta autobiogrāfiskus notikumus, kas ietver rūpes un mīlestību pret citiem. Abas šīs tēmas – rīcībspēja un kopība – autobiogrāfiskajās atmiņās parasti ir gana spēcīgi izteiktas, it īpaši tajās, kuras autors pats uzskata par sev būtiskām un svarīgām. Pētījumi rāda, ka, lai gan abi dzimumi tiecas gan pēc rīcībspējas, gan kopības, tomēr, vismaz Ziemeļamerikas un Rietumeiropas valstīs, šīs modalitātes lielā mērā ir saistītas ar dzimuma identitāti. Proti, ja rīcībspēja stereotipiski tiek uzskatīta par vīrišķīgu modalitāti, tad kopība parasti tiek sasaistīta ar sievišķo. Turklāt būtiski, ka šī dzimumu atšķirība atstāj iespaidu arī uz autobiogrāfisko atmiņu tematisko saturu, jo vīrieši biežāk nekā sievietes tajās iekļauj ar rīcībspēju saistītas tēmas, bet sievietes – tēmas, kas saistītas ar kopību (Boyton 2020).

Minēto iemeslu dēļ vīriešu un sieviešu atmiņu stāsti atšķiras vismaz divos veidos. Pirmkārt, šiem stāstiem ir dažādi sižeti. Proti, sievietes mēdz stāstīt stāstus par sociālajām attiecībām, mazinot galveno varoņu personīgās lomas un uzsverot kopienas un savstarpējo atkarību. Savukārt vīrieši drīzāk stāsta par sevi un savām spējām – tie ir stāsti par prasmēm, problēmu pārvarēšanu un izveicību. Otrkārt, atšķiras ne tikai sižetiskās līnijas un risinājumi, bet arī stāstījuma veids. Proti, vīrieši stāsta tādā veidā, kas pievērš uzmanību viņiem kā stāstniekiem. Viņi ir vairāk tendēti veidot garus stāstījumus, piemēram, mēģinot maldināt klausītājus, liekot tiem domāt, ka kāds joks patiesībā ir personiskas pieredzes stāsts. Savukārt sievietes stāsta stāstus tādā veidā, kas mudina klausītājus nekonzentrēties uz viņām kā stāstniekiem vai arī, ja viņas tomēr izvirza sevi stāsta centrā, tad mēdz attēlot sevi kā apmulsušas, nobijušas un pat muļķīgas (Maines 1996, 103). Tāpat pētnieki ir novērojuši, ka sievietes savos atmiņu stāstos iekļauj vairāk informācijas un viņu atmiņas visumā ir spilgtākas un emocionālākas. Proti, meiteņu un sieviešu autobiogrāfiskās atmiņas tiek uzskatītas kā epizodiskākas, emocionāli sarežģītākas, saskaņotākas un personiski nozīmīgākas salīdzinājumā ar zēnu un vīriešu atmiņām. Savukārt, runājot par dzīvībai bīstamu pieredzi, ir novērots, ka sievietes, stāstot par šādu pieredzi, biežāk apraksta tuvinieku nāvi, bet vīrieši runā par notikušiem nelaimes

gadījumiem, turklāt vīriešu stāsti šādos gadījumos visumā pauž lielāku stingrību un eksistenciālu bijību, turpretim sieviešu stāsti pauž lielāku līdzjūtību (Gryzman 2013). Papildus iepriekšminētajam Somijas pētnieku novērojumi liecina, ka sievietes savās dzīves vēsturēs ir tendētas iekļaut noteiktu atvairošanās tonalitāti; un, ja viņas savā stāstījumā izmanto humoru, tas parasti tiek izteikts pašironijas formā un tiek izmantots, lai ieviestu zināmu psiholoģisku un/vai laika distanci no atmiņā esošajiem notikumiem (Olsson 2002).

Lai pievērstos tam, vai iepriekšminētās iezīmes var novērot arī Latvijas sieviešu atmiņu stāstos par Otrā pasaules kara bēgļu gaitām, vispirms jānorāda, ka izmantotajos avotos kā divi biežākie bēgļu promdošanās veidi parādās gadījumi, kad mājas atstāja pilnas ģimenes, proti, abi laulātie jeb vecāki un viens vai vairāki bērni, kā arī tādi, kad bēgļu gaitās devās mātes ar saviem mazgadīgajiem bērniem vai precētas sievietes bez bērniem, kuru vīri dažādu iemeslu dēļ viņām nepievienojās. Pirmkārt, tie bija gadījumi, kad ģimenes galva dienēja nacistiskās Vācijas bruņotajos spēkos un sūtīja sievu un bērnus tālāk no draudošajām briesmām. Otrkārt, ļoti bieži bija gadījumi, kad sievietes bija spiestas bēgļu gaitās doties vienas pašas (ar vai bez bērniem) tāpēc, ka viņu vīru liktenis tām nebija zināms vai arī nebija sazināšanās iespējas, vai arī tāpēc, ka vīri bija represēti vai pazuduši pirmās padomju okupācijas laikā. Izmantotajos avotos vismazāk bija tādi gadījumi, kad indivīdi bēgļu gaitās devās vieni paši bez ģimenes: visbiežāk tie bija jauni cilvēki, kuri savu ģimeni vēl nebija nodibinājuši, bet dzīvoja atsevišķi no saviem vecākiem. Tā, piemēram, Zenta Vītola sava dzīvesstāsta ietvaros norādīja, ka visas sazināšanās iespējas ar viņas vecākiem bija pārtrauktas, taču apstākļi bija tādi, ka tuvojošās frontes dēļ bija jābēg, tāpēc viņa devās ceļā kopā ar kolēģiem no pagasta valdes (NMV-3402). Citāda bija Annas Vaisas situācija, jo viņa dzīvoja kopā ar vecākiem, taču viņi, tāpat kā citi tuvākie radnieki atteicās doties bēgļu gaitās. Tomēr, tā kā autore ārkārtīgi baidījās no Sarkanās armijas ienākšanas, viņa, būdama 21 gadus veca, izlēma bēgt kopā ar draudzeni (NMV-62). Gandrīz visās šajās situācijās, kad indivīdi bēga bez savas ģimenes, viņi to tomēr nedarīja vieni, bet kopā ar darba kolēģiem, draugiem vai radniekiem. Turklāt arī tās sievietes, kas ceļā devās bez vīriem, bieži vien to darīja kopā ar citiem radniekiem vai paziņām, un tāpat arī pilnajām ģimenēm nereti pievienojās vecvecāki, aukles un citi radnieki. Tajā pašā laikā pastāvēja diezgan liela iespēja, ka šādas grupas, īpaši ja tām bija jāveic lielāki attālumi, ceļā izklīda, nereti sievietēm atdaloties no sākotnējiem ceļabiedriem.

Analizējot tās situācijas, ja interviju autores bija precētas sievietes, kas bēgļu gaitās devās kopā ar vīriem, jeb arī viņas tolaik bija nepilngadīgas un promdevās kopā ar visu ģimeni, tai skaitā arī ar tēvu, novērojams, ka visbiežāk viņas savos bēgšanas naratīvos izceļ vīriešu vadošo lomu. Noteicošā loma izpaužas gan tajā, ka tieši vīrieši visbiežāk pieņēma lēmumu par došanos prom (piemēram, "Tad mēs aizbraucām... Es nezinu, kādi tēvam bija sakari, par to es nezinu, es tikai braucu līdz, kur mani veda." (NMV-3408)), gan visā tālākajā ceļā, izvēloties bēgšanas virzienus un veidus,

kā arī rūpējoties par ģimenes drošību. Avoti parāda arī to, ka daudzās ģimenēs lēmums par promdošanu tika pieņemts ģimenes sapulcēs, iesaistoties visiem pilngadīgajiem ģimenes locekļiem, kā arī atklāj atsevišķus gadījumus, kad bēgšanas galvenās iniciatores bija tieši sievietes. Šādu piemēru savās atmiņās apraksta Maija Hinkle: viņas tēvs, mācītājs, pienākuma izjūtas dēļ pret savu draudzi bija nolēmis neatstāt Latviju, taču autore māte, kuri labi apzinājās briesmas, kas pēc padomju atgriešanās varētu draudēt mācītāju ģimenēm, norādīja, ka dosies prom, ņemot līdzi abas meitas. Galu galā autore tēvs piekāpās, un bēgļu gaitās devās visa ģimene (NMV-2725). Cits šajā kontekstā interesants piemērs ir Ērikas Mellakaulas atmiņas, kura tolaik bija jauna meitene, kas dzīvoja kopā ar vecākiem. Kā norāda autore, viņas vecāki gribēja doties bēgļu gaitās, taču viņa stingri iestājās pret šo lēmumu, jo “Ērika (es) teica – kā drīkst braukt ārā no Latvijas, ka tagad Latvijai visgrūtākie laiki ir! Kā drīkst braukt! [...] Un visa ģimene bija izmisumā, jo paps negribēja braukt bez manis, gribēja, lai visa ģimene kopā brauc ārā. Un tad beidzot iestāstīja, jo māsa bija stāvoklī, un mazā meitenīte bija, un mamma ar nejutās labi, un paps teica: “Ērika, es taču nevaru viens tikt galā!” Tad uz to rēķinu izbraucām.” (NMV-46). Būtiski, ka autore, kura tālākajā stāstījumā pārsvarā izmanto “mēs” formu, stāstot par šo konkrēto epizodi, kurā viņai ir centrālā loma, izmanto trešās personas formu, tādējādi it kā distancējoties no notikuma un savas lomas tajā.

Piemēri, kas apliecina iepriekšminēto vīriešu vadošās lomas izcelšanu,¹ kā arī “mēs” formas lietošanu sieviešu naratīvos, ir daudz, taču viens no spilgtākajiem piemēriem ir Validas Danenbergas (NMV-56), kura bēga kopā ar vīru un bērniem, bēgļu gaitu apraksts, kurā galvenā vērība pievērsta nevis savām, bet vīra un bērnu izjūtām un labklājībai, kā to labi raksturo citāts: “Daudzreiz naktīs gulējām, vīrs un mūsu trīs puikas, gulējām zem koka.” Tāpat autore apraksts par savu un vīra uzvedību noteiktajos apstākļos (“Mans vīrs bija ļoti mierīgs. Bērni vienmēr, kad bija uztraukušies, tad vienmēr pie viņa griezās, viņš bija tik mierīgs. Es uztraucos un tūlīt klusā panikā.”) pilnībā atbilst pētnieku novērojumam, ka sievietes savos atmiņu stāstos mēdz izcelt to, ka jutušās apmulsušas un nobijušās. Tajā pašā laikā arī V. Danenbergas dzīvesstāstā parādās noteiktas epizodes, kur viņa ne vairās izvirzīt sevi stāsta centrā. Pirmkārt, tā ir epizode, kur viņa raksturo to, kā bēgļu gaitās sagādājusi ēdienu saviem bērniem (“No tās cūku kūts, tā bija turpat blakus tai vistu kūtij, es zagu un nesu cūku auzu miltus, izsijāju un vārīju putru. Tad ar to ēdināju bērnus. Un atkal no tām lopu bietēm, ko vārīja cūkām.”). Otrkārt, tas notiek tad, kad autore atsauc atmiņā epizodi, kurā viņa iestājusies par līdzcilvēka tiesībām un taisnīgu attieksmi: “Kad mēs izkāpām (no kuģa), tad stāvējām garā rindā, rādot tos dokumentus, kura baraka nu mums katram būs. Tad vienu vecu cilvēku spēra ar

¹ Jāatzīmē, ka sieviešu naratīvos tiek izcelta ne tikai tuvo cilvēku – vīru, tēvu, citu radnieku, bet arī svešinieku loma, kā, piemēram, Mirdzas Lejiņas atmiņās: “Lietus lija, un mēs četras sievas – abas meitenes, mamma un vecāmmamma – stāvējām uz ielas, uzvilcām savu lietussargu vienīgo, nolikām savas pauniņas apkārt un raudājām. Pienāca viens jauns kārtībnieks un prasīja mums, kāpēc mēs raudam. Viņš teica: “Man ir viena beķeru ģimene pazīstama, viņiem abi dēli ir austrumu frontē. Varbūt, ka viņi jūs, viņi jūs uzņems.” Viņš bija piezvanījis viņiem, un mūs uzņēma viens vācu pāris.” (NMV-801).

kāju tāpēc, ka viņš nemācēja vāciski atbildēt, ko nu viņam tur jautāja. Un es tur uztraucos, es runāju vācu valodā, es gāju rāties ar to vācu oficiēri. Es biju gatava uz visu! Es tā biju nolēmusi, ka, ja man viņam būtu jāsisit, tad es viņam arī sistu.”

Bez iepriekšminētā, īpaši sievietes, atmiņu naratīviem ir raksturīgs arī tas, ka tiek mazināta sava piedzīvotā nozīme uz vispārējo ciešanu fona. Tā Izabella Cielēna, stāstot par sevis piedzīvotajām grūtībām, vairākas reizes uzsver – bet tas jau bija tāpat kā visiem citiem (piemēram, “Jā, nu vētra mums nebija, nu pietiekami, ka slikta dūša tomēr bija. Vārdu sakot, slapji bijām. Tāpēc, ka maijā jau vēl auksta jūra pamatīgi, bija tā līdz vidum jābrien jūrā, vai ne, tā jau nevar iekāpt. Nu tas jau tā kā visiem, tur jau nekas tiešām speciāls nebija.” (NMV-448)). Šāds naratīvs lielā mērā atbilst iepriekš minētajai tendencei, ka sievietes tiecas veidot stāstus, kas balstīti kopībā, kā arī tam, ka viņas savos stāstos lielāku uzmanību pievērš apkārtējiem cilvēkiem un to emocijām. Šajā kontekstā interesants piemērs ir arī Ilgas Čakstes (NMV-456) atmiņu fragments, ko viņa iesāk ar vārdiem: “Tad es kaut ko piedzīvoju, kas man arī šausmīgi atmiņā palicis”. Par spīti tam, ka šāds iesākums liek domāt par sastapšanos ar nāves briesmām, tālākais stāstījums ir par cita veida notikumu. Proti, autorei atrodoties kādā Vācijas pilsētā, kurai tuvojās ASV armija, vietējie iedzīvotāji sāka izlaupīt pārtikas noliktavu, ko viņa apraksta šādi: “Bet kā tie cilvēki tur uzvedās! [...] Nezinu, četri vai pieci stāvi, ļoti augsta tā māja bija, tāda mūra ēka. Viņi meta veselas kastes no tās augšas, un tur vienalga, kam viņas krita virsū un kur tas nāca! Es nekad nebiju domājusi, ka cilvēki ir tik bezjēdzīgi, bet tādi viņi ir tomēr.” Īsajā notikuma aprakstā spilgti atspoguļojas piedzīvotais šoks par to, ka savstarpējo attiecību morālā kārtība kara apstākļos ir pilnībā sabrukusi.

Izmantotajos avotos parādās arī tādi gadījumi, kad sievietes, arī ceļojot kopā ar laulātajiem draugiem, tomēr uzņēmās vadošo lomu, lai gan visbiežāk tas notika noteiktās situācijās. Ar šādu piemēru sastopamies Marijas Ķeņģes-Ozoliņas atmiņās, kur viņa apraksta bēgļu gaitas, kurās devās kopā ar vīru un dēlu. Visumā autore par šo laika periodu stāsta “mēs” formā, tomēr ļoti būtisks pagrieziena punkts ģimenes liktenī notika brīdī, kad autores vīrs cieta fiziskā uzbrukumā un viņa viena pati devās uz Berlīni, lai mēģinātu saņemt dokumentus savas ģimenes izklūšanai no padomju ietekmes zonas: “Ar lielām mokām trīs dienu laikā es kaut kā tiku līdz Berlīnei. Viņi palika, jo vīrs nevarēja nemaz pakustēties, viņš palika tur pie tā lauksaimnieka. Un Berlīnē, mēs zinājām, ka tur ir amerikāņu un angļu pārstāvji. [...] Tad es tur iegāju un ar savām vājām angļu valodas zināšanām kaut kā paskaidroju, kas es esmu, ko es vēlos. [...] Viņa stāsta tam komandantam, ko es viņai stāstīju. Bet es jūtu, ka viņi pietiekoši tā spēcīgi to nesaka. Es no tā lielā uztraukuma, ziniet, laikam visas savas garīgās spējas biju koncentrējusi, ko nu es angliski māku, un es viņam sāku stāstīt. Un viņš redz to šausmīgo uztraukumu, un viņš jau saprot, kas par lietu. Viņš saka – jā, mēs jums palīdzēsim.” (NMV-44). Saprotams, ka šāds lēmums – doties ceļā vienai, atstājot ievainoto vīru un bērnu, lai, kā pati atzīst, ar vājām angļu valodas zināšanām mēģinātu pārliecināt varas pārstāvjus sniegt viņai

nepieciešamo palīdzību – viennozīmīgi prasīja ārkārtīgi lielu drosmi un apņemšanos, taču, kā rāda arī daudzi citi avoti, šajās situācijās sievietes ieguva kādu, pēc tam pat sev pašām neizprotamu, spēku.

Visbeidzot, avotos parādās arī tādi dzīvesstāsti, kur sievietes liek sevi stāstījuma centrā, neraugoties uz to, vai ir bēgušas vienas vai kopā ar citiem. Tā, piemēram, Emīlijas Klīdzējas, kura bēgļu gaitās devās ar vīru un viņa darbabiedriem, stāstījumā visbiežāk izmantotā forma ir “es”, un šajā dzīvesstāstā sastopamies ar ļoti daudzām epizodēm, kur raksturota viņas aktīvā darbība un nostāja (piemēram: “Mēs tagad sēdam pie vakariņu galda, un viņš (vīra darbabiedrs) tik nikns. Tad es saku: “Tur taču uz Rīgas ugunis spīd, fronte nāk virsū, mums ir jābēg, mēs nedrīkstam te palikt.” – “A uz kuriem? Kas vainīgs? Te pabaro, te mums ir darbs.” Bet es teicu: “Vienam ir jābrauc uz Rīgu paskatīties, kas tur notiek.” [...] Un tad kāds uzkliež: “Jānis Klīdzējs lai brauc!” Viņš saka, ka viņš nebrauks. “Tad brauc tu pati!” Es paskatījos uz Jāni un teicu: “Jā, es braukšu viena pati.”) (NMV-773). Tomēr, kopumā raugoties, šādu gadījumu izmantotajos avotos ir ļoti maz.

Ja iepriekš aplūkotās tēmas skar problēmas un izaicinājumus, ar kurām bija jāsaskaras lielākajai daļai bēgļu, neatkarīgi no to dzimuma, sievietes bija pakļautas arī specifiskām briesmām, proti, seksuālai vardarbībai, kas bija ļoti plaši izplatīta parādība tajās Vācijas reihā teritorijās, kuras iekaroja padomju spēki.² Tajā pašā laikā izmantotajos avotos atsauces uz šādu pieredzi sastopamas ārkārtīgi reti. Teorētisku pamatojumu tam, kāpēc šis aspekts sieviešu atmiņās parādās ļoti reti, sniedz Katrīnas Jollukas (*Katherine Jolluck*) pētījums par poļu sieviešu piedzīvoto Otrā pasaules kara laikā, kurā viņa novērojusi, ka lielākoties atsauces par seksuālu vardarbību tiek izteiktas kā vispārīgi novērojumi par to, ka tāda ir notikusi, vai kā trešo pušu stāstītas teikas, bet ne kā pašu piedzīvota. Proti, sievietes, kas šādu vardarbību piemin, distancējas no tās; tā it kā notiek tikai ar citiem. Galu galā, lai gan dažas sievietes K. Jollukas pētījuma ietvaros apraksta bīstamas situācijas, saskaroties ar padomju armijas/varas pārstāvjiem, starp viņām nav neviena izvarošanas upura, un tādi vārdi kā “izvarošana”, “uzbrukums” lielākoties tiek izmantoti tikai abstraktos komentāros (Jolluck 2006).

Līdzīgi novērojumi rodas, iepazīstoties ar latviešu bēgļu sieviešu atmiņu naratīviem, jo tajos atsauces uz seksuālu vai cita veida tiešu vardarbību visbiežāk tiek pieminēta tikai tad, kad tā ir attiekusies uz kādu citu cilvēku jeb kad tas ir it kā baumu līmenī.³ Tāpat raksturīgi, ka sievietes nevairās savās atmiņās aprakstīt gadījumus, kad viņām izdevies izvairīties no tiešiem seksuālas vardarbības draudiem, kā to, piemēram, darījusi Elza Reinberga: “Es tikai ar abiem tiem skuķiem

² Padomju karavīru izdarīto izvarošanas gadījumu skaits svārstās no vairākiem desmitiem tūkstošu līdz diviem miljoniem. Lai kādi būtu precīzi skaitļi, izvarošana bija izplatīta sieviešu pieredze Vācijas reihā austrumu daļā, un bailes no izvarošanas bija vispārīzas (Heineman 1996).

³ Piemēram, “Tā mājiņa bija tādā sētā iekšā – vienā pusē mēs bijām un otrā pusē bija ēka, un tur dzīvoja viena vāciete ar piecām meitām. Un tad vienu nakti iebruka iekšā krievu karavīri un gribēja tās meitenes izvarot. Es tik atceros, ka šausmīgs troksnis bija, pie loga sita, ka – nāk ārā, glābiet, glābiet! Mans tēvs ļoti labi krieviski runāja, viņam krievu valoda bija laba. Un viņš norunāja. Tie krievi viņam teica – mēs jums neko nedarīsim, jūs esat mūsējie. Bet tie ir mūsu ienaidnieki, un mēs ar viņiem varam darīt, ko mēs gribam.” (NMV-3408). “Mēs braucām ar vilcienu, mums teica tā, ka tur tālāk ir uzspridzināts, un runāja, ka tie krievi tur saņēmuši visas sievietes, nodzinuši visām matus un visas tur izvarotas, un viss kas.” (NMV-3417).

[meitām] esmu palikusi ar šitiem krieviem, un dažas tur tās sievietes, kas tur bļauj, vaid, kuras tur šauj nost un... [..] Un es sāku tam krievam teikt: “Labi, es redzu, kas te notiek. Nošauj to mazo pirmo! Un tad vienalga, ko jūs dariet ar mums, tām divām, bet nošaujiet to!” Un tas krievs: “Kur tev ir tas mazais?” Un es rādu tos ratiņus. Viņš pieiet, pavelk to sedziņu Aijai gandrīz uz deguntiņa, – tāds mēness spīdēja vēl. Uzreiz viņš sāk glaudīt viņai galvu: “Dušenka, golubčik...”⁴ Viņam droši vien kādi mazi bērni pašam bij mājās. Un tas sāka ar tiem pārējiem runāt, lai laiž mūs vaļā. Un viņš pierunāja tos.” (NMV-790) Visbeidzot, nereti sievietes savās atmiņās uzsver to, ka vardarbība noteiktās situācijās nav tikusi piedzīvota, lai gan ir tikusi sagaidīta. Tā, piemēram, Marta Lapsa atceras: “Patiesībā bija tā, ka gaidīja jau amerikāņu armijas ienākšanu, bet ienāca krievi. Bet tie krievu ienācēji izturējās visumā pieklājīgi. Nekur neizdarīja nekādu piedauzīgu kaut ko tiem bēgļu cilvēkiem, sievietēm un bērniem arī. Krievi bija arī ļoti pieklājīgi.” (NMV-750).

Kopumā raugoties, jāsecina, ka sieviešu dzīvesstāstos saklausāmie bēgļu gaitu naratīvi, no vienas puses, lielā mērā atbilst vispārīgiem novērojumiem par to, kā sievietes atceras un stāsta personīgas pieredzes stāstus; no otras puses, tie apliecina šīs pieredzes dažādību, sieviešu rīcībspēju un izturību sarežģītajos Otrā pasaules kara apstākļos.

Analīze veikta projektā “Kritiskā domāšana, inovācija, konkurētspēja un globalizācija” un raksts sagatavots projektā “Kultūras, identitātes, starpkultūru komunikācijas un cilvēksituācijas pētījumi humānisma vērtību, konfliktu un krīžu kontekstā”.

Atsauces

- Bleiere, D., Butulis, I., Feldmanis, I., Stranga, A., Zunda, A. (2008). *Latvija Otrajā pasaules karā (1939–1945)*. Rīga: Jumava.
- Boyton, A. S., Costabile, K. A., Austin, A. B., Short, K. A. (2020). Feminism, Gender, and Agentic and Communal Themes in Narrative Identity. *Sex Roles*, 83, pp. 54–63.
- Gryzman, A. (2013). Gender differences in autobiographical memory: Developmental and methodological considerations. *Developmental review*, 33 (3), pp. 239–272.
- Heineman, E. (1996). The Hour of the Woman: Memories of Germany's “Crisis Years” and West German National Identity. *The American Historical Review*, 101 (2), pp. 354–395.
- Jolluck, K. (2006). The Nation's Pain and Women's Shame: Polish Women and Wartime Violence. In: Wingfield, N., Bucur-Deckard, M. (eds.) *Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe*. Bloomington: Indiana University Press, pp. 193–216.
- Maines, D. (1996). Gender, Narrative, and the Problematics of Role. *Michigan Sociological Review*, 10, pp. 87–107.
- Moser, C., Clark, F. (eds.) (2001). *Victims, Perpetrators or Actors? Gender, Armed Conflict and Political Violence*. London: Zed Books.
- Olsson, P. (2002). To Toil and to Survive: Wartime Memories of Finnish Women. *Human Affairs*, 12 (2), pp. 127–138.
- Wingfield, N., Bucur-Deckard, M. (2006). Introduction. In: Wingfield, N., Bucur-Deckard, M. (eds.) *Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe*. Bloomington: Indiana University Press, pp. 1–22.

⁴ Mīlais balodīti... (No krievu valodas.)

Veselības un slimību tēmas propagandā nacistu okupētajā Latvijā

Kaspars Zellis

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

Latvija Otrā pasaules kara gados piedzīvoja virkni krīžu situāciju – to skāra ne tikai politiskas, sociālas, humānas krīzes, bet arī veselības krīze, kas bija saistīta gan ar ārstu trūkumu, gan epidēmiju izplatīšanos sabiedrībā un citām problēmām. Vienlaikus nacistu okupācijas režīma politika, kas balstījās gan ideoloģizētajos rases un eigēnikas projektos, gan sanitārajās reālijās, mēģināja risināt šos jautājumus kara laikā, komunicējot ar sabiedrību gan ar rīkojumu, gan propagandas palīdzību.

Pieskarsimies tikai vienam aspektam, kā “veselības/slimības” tēmas tika aprobētas propagandā un kā šīs kategorijas tika izmantotas nacistu politikas īstenošanā.

Tiekšanās pēc “veselības” ir bijusi Rietumu kultūras modernās identitātes veidošanās galvenā sastāvdaļa, kas kļuva par veidu, kā iztēloties un iemiesot integritāti un vienlaikus – viendabīgumu vai tīrību attiecībā pret sevi un kopienu, radot priekšstatu par sabiedrību un nāciju kā “sociālu ķermeni” (Bashford 2004, 4). Pirms Otrā pasaules kara eigēnikas teorijas un prakses bija ierastas Eiropas sabiedrību lielākajai daļai (Weindling & Turda 2007). Arī starpkaru Latvijas sabiedrībā tika īstenoti eigēnikas projekti, kuri, pēc vācu vēsturnieka Bjorna Feldera domām, bija tuvi nacistu rasu higiēnai, izņemot to, ka tajos neesot bijusi vieta sterilizācijai un eitanāzijai (Felder 2013, 136).

Nacistu varas gados eigēnikas un rasistiskās konspiroloģijas teorijas izveidoja savdabīgu simbiozi starp cilvēka iedzimtību un plašo nacisma politisko kontekstu, ļaujot abām radikalizēties un novedot pie “zinātniski pamatotas” un iluzori racionāli pamatotas režīmam traucējošu sabiedrības grupu iznīcināšanas politikas (Weiss 2010). Gan holokausts, gan garīgi slimo pacientu iznīcināšana bija šādas politikas rezultāts.

Nacionālsociālistu propagandas koncepcija par karu, kas ir vērsts pret starptautiskās ebreju savvērestības briesmām, ietvēra šos elementus. Tas, ka karu Vācijai 1939. gadā ir uzspieduši ebreji un pats kara mērķis ir “atveseļot” slimo Eiropu, atbrīvojot to no “starptautiskā žīdisma”, kļuva par propagandā nereti izmantojamu līdzību (Kurzemes Vārds 1941, 1–2). Latvijas okupācija tika saistīta ar operāciju, kur, “drošas rokas vadīts, asais operāciju nazis ir uzšķērdis sāpošo vietu un ļaundabīgais sarkanais audzējs ir ārā”, ko veicis “lielais Eiropas ārsts Ādolfs Hitlers” (Skolotāja 1941, 1–2). Savukārt apzīmējums “sarkanais mēris”, tā apdraudējums un cīņa ar to kļuva par vienu no kara propagandas īpaši iemīļotiem apzīmējumiem. Tiesa, jānorāda, ka arī pretējā puse tikpat intensīvi sludināja cīņu pret “fašistisko mēri”.

Prezentējot Jaunās Eiropas konceptu, arī Vācijas propagandas ministrs J. Gebelss to cieši saistīja ar medicīniskām līdzībām, rakstot: “Kad Eiropa būs sasniegusi savas drudža krīzes augstāko

punktu, tā būs nobriedusi atveseļošanās procesam. Drudža krīzes stāvokļa drausmas nav tuvojošās nāves, bet gan nākamās dzīvības simptomi. Tikai ļoti reti slimnieks izprot, ko ārsts tam ieteic un liek izdarīt. Vienīgi vēlāk viņam noskaidrosies, kādās briesmās tas atradies krīzes laikā. Bet ārsta pienākums, neievērojot slimā acumirkļa neapdomību, ir ievadīt un izlietot visu to, ko tam viņa māka un līdzekļi sniedz, un nepieciešamības gadījumā viņam nav jābaidās arī no visradikālākiem soļiem, ja pacients citādi vairs nav glābjams. Nekas mūs nevar atbrīvot no šī pienākuma pildīšanas. Vai pacients mums par to reiz pateiksies, tas atkarīgs no tā, vai mums izdosies izglābt viņam dzīvību.” (Goebelss 1942, 2).

Arī Latvijas teritorijā notiekošais terors un holokausts tika pasniegti kā atveseļošanās un attīrīšanās pasākumi. Holokausta norišu kontekstā “Daugavpils Latviešu Avīze” priecājās, ka “tagad, kad pēdējais augonis mūsu tautas miesā – mūsu tautas Jūdasu dzimums, kas sevi parādīja boļševiku valdīšanas gadā, ir galīgi izgriezts, mums ir ceļš vaļā uz īstu un patiesu tautas vienību” (R. O. 1941, 2).

Attiecībā pret ebrejiem nacistu propaganda un politika nereti tiek saistīta ar nacistu izpratni par vāciešiem kā veselīgu sabiedrību, kuras galvenā “slimība” un “netīrība” ir ebreji. Apkarojot ebrejus, nacisti centās izveidot utopisku pasauli, kuras pamatā ir tīrība un veselība. Zigmunds Baumans raksta, ka Hitlera valoda un retorika bija pārpildīta ar slimību, infekciju, invāziju, higiēnas un epidēmiju tēliem. Kristietību un boļševismu viņš salīdzināja ar sifilisu vai mēri, viņš runāja par ebrejiem kā baciļiem, ļaundabīgām baktērijām vai parazītiem. Savukārt ebreju iznīcinātāji savus noziegumus dēvēja par Eiropas atveseļošanu, pašattīrīšanos vai “ebreju tīrīšanu” (Bauman 2008, 70–71). Bezgalīgā tīrības definīcija, kā norādīja amerikāņu vēsturnieks Omers Bartovs, radīja nebeidzamu daudzumu potenciālo upuru, kas baroja nacisma nihilistisko dinamiku tās pašiznīcināšanās laikā (Bartov 2000, 111).

Tīrības jautājums tika bieži saistīts ar nekur nepamatotu priekšstatu par ebreju netīrību, par košera kaušanas praksi un pat gaļas patēriņu (Buscemi 2016), kas labi parādās arī 1941. gada vasarā Latvijā nacistu ieviestajos pretebreju ierobežojumos, aizliedzot arī košera kautuves (DZimO 1941), tāpat arī latviešu valodā iznākošajā presē parādot košera kaušanu kā ebreju “sadistiskās asinskāres” piemēru, kas propagandā medijos tika ekspluatēts līdz pat kara beigām, saistot to arī ar antisemītisma mītiem par ebreju “rituālajām slepkavībām”. Tā jau pirmajos pretebreju rīkojumos tika noteikts, ka “vienīgi pārtikas rūpniecībā, pazīstamās žīdu netīrības dēļ, žīdu darbaspēku nedrīkst izlietot”, tūlīt arī norādot, ka “žīdu ārstiem aizliegts praktizēties starp kristīgajiem” (TV 1941).

Antisemītisma propaganda okupētajā Latvijā aptvēra teju vai visas tematikas, to skaitā arī medicīnu un ārstēšanu. Aktualizējās jautājums par ebreju ārstiem kā indētājiem, kaitniekiem vai “maigākā gadījumā” – neprofesionāļiem. Rakstnieks Teodors Zeltiņš rakstīja, ka “žīds kā krāpnieks tēloja ārstu tikai peļņas nolūkā”, ka bez spekulācijām ebreju ārsti esot darījuši visu, lai iznīcinātu kristīgo dzīvības. Par “pierādījumu” tam Zeltiņš minēja gan “kādu Auces ārstu”, kuram esot bijis

pavēlēts noslepkavot 3000 latviešu, gan jau 30. gados rakstnieka Viktora Eglīša radīto mistifikāciju, ka ārsts Boriss Lifšics esot noindējis Jāni Raini, ģenerāli Pēteri Radziņu un tautsaimnieku Kārli Balodi. Beigās viņš apmierināti rezumē, ka “tagad viņu maskas ir norautas un viņu indīgās rokas padarītas nekaitīgas” (Zeltiņš 1941). Kārlis Štrauks savukārt centās parādīt, ka visa iepriekšējā tautas veselības sistēma esot patiesībā atradusies ebreju rokās. Štrauks rakstīja, ka “ļoti plašos apmēros žīdi bija izvēlējušies ārstu, zobārstu, provizoru un drogistu arodus. Šeit viņi vislabāk varēja realizēt savus nodomus – kaitēt goju veselībai, dažreiz to pat iznīcinot, un reizē arī iegūt bagātību” (K. Št. 1941).

Ebreju negatīvo lomu Latvijas veselības sistēmā propaganda izvērta gan kopējo antisemitisko uzskatu stiprināšanai, gan lai pamatotu tās grūtības, ar ko saskārās sabiedrība ārstu trūkuma dēļ. Ebreju īpatsvars veselības un higiēnas sfērā pirmskara Latvijā bija procentuāli liels – 3,4% no ebreju skaita, tomēr skaitliski tas tikai nedaudz pārsniedza trīs tūkstošus (Skujenieks 1938, 19). 1940. gadā Latvijā bija 1584 ārsti, no kuriem 418 bija ebreji, zobārstniecībā no 856 ārstiem gandrīz puse bija ebreji (Evarts & Pavlovičs 2016, 216). Problēmas ar ārstnieciskā personāla trūkumu radīja apstākļu kopums, starp kuriem jāmin gan vācbaltiešu repatriācija, gan padomju 1941. gada 14. jūnija deportācijas, gan nacistu īstenotais holokausts, kā arī latviešu ārstu nozīmēšana darbā vācu armijas lazarētēs, tas radīja būtiskus traucējumus medicīniskās palīdzības sniegšanai Latvijas sabiedrībai.

Propagandā ārstu trūkums tika pamatots gan ar padomju režīma realizētajām deportācijām, gan ar veselības sistēmas “žīdiskošanu” pirmskara laikā un pirmajā padomju okupācijas gadā. Padomju varas politika, kurā ebreju ārstiem, kas bija ieguvuši izglītību ārzemēs, bet Latvijā nebija ieguvuši tiesības praktizēt, tās piešķīra jaunā vara, tika pasludināta par katastrofālu, “jo nepilnā pusgadā saradās 117 svešu sproggalvaino ārstu, un šīgada [1941.] sākumā ārstu žīdu skaits sasniedza 429” (Tēvija 1941a). Savukārt tas, ka “poliklīnikas atbrīvojušās kā no žīdu ārstiem, tā arī no žīdu ārstēšanas”, viennozīmīgi tika pasniegts kā jaunā režīma uzlabojums veselības aprūpē (Tēvija 1941b). Uz ārstu trūkumu Daugavpilī vietējais laikraksts norādīja: “ja arī Daugavpilī acumirkli trūktu attiecīgu speciālistu āriešu ārstu, tomēr ārsti ir citās pilsētās. Vai jūs, latvieši, žīdam varat uzticēt savas veselības kopšanu? Nē!” (DV 1941).

Jau 1941. gada 30. augustā ģenerālkomisārs Rīgā Oto Drekslers savā rīkojumā noteica, ka “žīdu ārsti un zobārsti drīkst ārstēt un sniegt padomus tikai žīdu pacientiem. Žīdu aptiekāriem un veterinārārstiem prakse aizliegta” (DZimO, 1941). 1941. gada 18. oktobrī reihskomisāra veselības vadības pilnvarotais Dr. Ernsts Vegners (*Wegner*) svinīgajā runā bijušajā Rīgas Latviešu biedrības namā, atklājot Ostlandes Veselības kameru, kur tika pulcināti visi ārstniecisko iestāžu darbinieki, to starpā norādīja, ka “žīdiem izsniegtie diplomu un apliecības zaudē spēku un viņi varēs geto ārstēt savus tautas brāļus pēc žīdiski-boļševistiskās metodes – bez maksas” (Tēvija 1941c). Lieki te būtu runāt par tālāko, kas notika ar ebreju kopienu Rumbulas mežā jau pāris nedēļas pēc šīs runas.

Tomēr veselības motīvi bija klātesoši ne tikai antisemītiskajā kara propagandā. Kara apstākļi, cilvēku pārvietošanās, nepietiekams uzturs, kā arī virkne citu problēmu radīja vidi slimību izplatīšanai arī okupētās Latvijas teritorijā. Retorika, kādā tika pasniegta cīņa pret infekcijām, ļoti atgādināja kara propagandas akumulēto stāstu par Latviju kā robežu/cietoksni starp ārisko pasauli un “aziātiski/žīdiski boļševistisko” Padomju Savienību. Tā Veselības departamenta direktors Erihs Bušs “Tēvijā” skaidroja: “Cīņā ar infekcijas slimībām Latvija līdz šim bija kā liels valnis starp austrumu un rietumu tautām un ar savu augsti nostādīto veselības aizsardzības sistēmu sargāja rietumus no dažādu slimību dīglu un epidēmiju ievazāšanas no padomijas. Tagad šis valnis sabrucis, un mēs esam pakļauti visām saslimšanas iespējām” (Tēvija, 1942). Savukārt Jelgavas pilsētas veselības pārvaldes priekšnieks norādīja, ka izsituma tīfu pamatoti esot saukt par “krievu slimību”, kas “Eiropas ļaudīm, tātad arī mums, [...] ir dzīvībai ļoti bīstama” (Dargēvics 1942).

Nacionālsociālistu propaganda arī uzsvēra, ka ieņemtie padomju apgabali rada lielas briesmas, jo tur ik uz soļa esot sastopami dažādu lipīgu slimību dīglī, pret kuriem vācu vadībā esot sāкта “atvaires cīņa” – tiekot būvētas un darbu sākot atutošanas iestādes un pētnieciskie institūti, tiekot nodrošinātas vakcīnas. Savukārt slimnīcu sistēmas reforma, kā rakstīja Okupēto austrumu apgabalu ministrijas Veselības daļas vadītājs Eduards Haralds Vēgners, būšot tikai pēc kara, jo pašreiz visas slimnīcas tiek izmantotas par lazaretēm (Waegner 1943).

Infekcijas slimības un cīņa ar tām bija klātesoša problēma okupētajā Latvijā visu kara laiku. Cīņai pret tām tika izmantoti rīkojumi, kas bieži bija ļoti drastiski, gan arī šo rīkojumu skaidrojumi. Tomēr nekad šī problēma netika izcelta kā nozīmīga, jo tas varēja aizēnot svarīgākos politiskos vēstījumus, kā arī varētu iedragāt jau tā nestabilo okupācijas varas autoritāti sabiedrībā. Tāpat šos vēstījumus varētu izmantot arī ienaidnieka propaganda, kā to darīja arī nacistu propaganda, ziņojot par katru epidēmijas uzliesmojumu pretinieka armijās vai aizmugurē.

Tomēr rīkojumi par epidemioloģiskajiem un higiēnas pasākumiem nepagāja garām arī pretiniekam. Tā “Cīņa” 1944. gada jūnijā, ironizējot par atutošanas pasākumiem okupētajā Latvijā, tieši norādīja, ka “vajag iznīdēt pašu lielo utu tēviņu, utu ģenerālkomisāru Drehsleru un pārējās ģenerālutis, kas ievazātas Latvijā kopā ar Hitlera cilvēkēdēju bandām no Vācijas” (Nātra, 1944). Kara propaganda pārvērtā cilvēkus un sabiedrību par sociāliem ķermeņiem, lietojot metaforas par slimībām, atvaseļošanas, tīrību u. c., tika radīta savdabīga viltus realitāte, kas kalpoja gan genocīda, gan kara agresijas attaisnošanai.

Atsauces

- Bashford, A. (2004). *Imperial Hygiene: A Critical History of Colonialism, Nationalism and Public Health*. NY: Palgrave Macmillan.
- Bauman, Z. (2008). *Modernity and the Holocaust*. Cambridge: Polity Press.
- Bartov, O. (2000). *Mirrors of Destruction: War, Genocide, and Modern Identity*. Oxford, Oxford University Press.
- Dargēvics, A. (1942). Izsituma tīfs un cīņa ar šo sērgu. *Darbs un Zeme*, Nr. 22, 15. novembris, 1.–3. lpp.
- DZimO (1941). Judenstern auf dem Rücken. Anordnungen des Generalkommissars in Riga. *Deutsche Zeitung im Ostland*, Nr. 28, 1. September, S. 4.
- Evarts, E., Pavlovičs J. (2016). *Ikdienas dzīve Latvijā nacistiskās Vācijas okupācijas laikā 1941–1945*. Rīga: Zinātne.
- Goebbels, J. (1942). Jaunas Eiropas vīzija. *Tēvija*, Nr. 286, 9. decembris, 1.–2. lpp.
- Felder, B. M. (2013). “God forgives – but Nature never will” – Racial Identity, Racial Anthropology, and Eugenics in Latvia 1918–1940. In: Felder, B.M., Weindling P.J. *Baltic Eugenic. Bio-politics, Race and Nation in Interwar Estonia, Latvia and Lithuania 1918–1940*. Amsterdam: Rodopi, pp. 115–146.
- KV (1941). Žīdu karš. *Kurzemes Vārds*, Nr. 119, 18. novembris, 1.–2. lpp.
- Nātra, J. (1944). Par utīm un atutošanu. *Cīņa*, Nr. 24, 25. jūnijs, 4. lpp.
- Skolotāja (1941). Pēc operācijas. *Kurzemes Vārds*, Nr. 43, 20. augusts, 1.–2. lpp.
- K. Št. [Štrauhs, K.] (1941). Tautas veselība žīdu rokās. *Tēvija*, Nr. 114, 11. novembris, 4. lpp.
- Skujenieks, M. (1938). *Latvijas statistikas atlases*. Rīga: Valsts statistiskā pārvalde.
- R.O. (1941). 5. augusts. *Daugavpils Latviešu Avīze*, Nr. 19., 5. augusts, 1.–2. lpp.
- TV (1941). Žīdu jautājuma nokārtošana Talsu apriņķī. *Talsu Vārds*, Nr. 3, 24. jūlijs, 4. lpp.
- Tēvija (1941a). Nāvei nolemtā paaudze. *Tēvija*, Nr. 51, 28. augusts, 3. lpp.
- Tēvija (1941b). Pārkārtojumi Rīgas poliklīnikās. *Tēvija*, Nr. 74, 24. septembris, 5. lpp.
- Tēvija (1941c). Nodibināta Veselības kamera Austrumu apgabaliem. *Tēvija*, Nr. 96, 20. oktobris, 3. lpp.
- Tēvija (1942). Jaunas atziņas tautas veselības aizsardzībā. *Tēvija*, Nr. 140, 19. jūnijs, 3. lpp.
- Zeltiņš T. (1941). Krāpnieki tēlo ārstus. *Daugavas Vēstnesis*, Nr. 71, 24. decembris, 1. lpp.
- Weindling, P. J., Turda M. (eds.). (2007). *"Blood and Homeland": Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900–1940*. Budapest: Central European University Press.
- Waegner (1943). Cīņa pret austrumu sērgām. *Laika Balss*, Nr. 13, 18. augusts, 2. lpp.
- Weiss, S. F. (2010). *The Nazi Symbiosis: Human Genetics and Politics in the Third Reich*. Chicago: University of Chicago Press.

“Nu kā tad tā, tādu rūpnīcu aizvēra!”: mutvārdu vēsture un rūpniecības strādnieku atmiņas

Ginta Elksne

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

Līdz ar neatkarības atjaunošanu daudzi Latvijas rūpniecības uzņēmumi un veselās nozares, kas iepriekš bija spēlējušas nozīmīgu lomu reģiona ekonomiskajā un sociālajā telpā, samazināja darbības apjomus vai izzuda pavisam, atstājot liecības par savu pastāvēšanu gan fiziski tveramos artefaktos, kā arī daudzu cilvēku likteņos un personīgajos stāstos. Pēdējos gados padomju perioda industriālā mantojuma izpētei Latvijā pētnieki pievēršas aizvien vairāk, tai skaitā, fiksējot arī aculiecinieku liecības par dažādu rūpniecības nozaru vēsturi.

Pētījuma mērķis ir analizēt mutvārdu vēstures sniegtās iespējas rūpniecības strādnieku atmiņu dokumentēšanā, īpaši pievēršoties stāstījumiem par Latvijas rūpnīcu slēgšanu 1990. gados un bijušo darbinieku vērtējumam par šo procesu. Teorētiskie avoti vērtēti kopsakarībā ar Rīgas Porcelāna rūpnīcas un Līvānu Stikla fabrikas strādnieku atmiņām, kas apkopotas Rīgas Pašvaldības kultūras iestāžu apvienības Rīgas Porcelāna muzejs¹ (turpmāk – Rīgas Porcelāna muzejs) un Latgales Mākslas un amatniecības centra² izdevumos.

Kā norāda vēsturniece Maija Krūmiņa, mutvārdu vēsture ir atzīta metode pagātnes pētījumos, īpaši noteiktās vēstures nozarēs, piemēram, urbānā dzīve, imigrācija, dažādu marginālu iedzīvotāju grupu vai kultūru izpēte, kā arī *“darba dzīve, fokusējoties uz atsevišķām industrijām, izglītību un arodbiedrības lomu”* (Krūmiņa 2011, 166). Vēsturnieks Hārvijs Švarcs, apkopojot liecības par Zelta vārtu tilta (Sanfrancisko, ASV) būvniecību, norādīja, ka pēc lielu projektu realizācijas atzinību un uzmanību par sasniegumiem saņem šādu projektu pazīstamākie virzītāji (inženieri vai arhitekti), taču mazāk tiek pieminēti dažādu līmeņu strādnieki un viņu pieredze gan šāda projekta īstenošanā, gan viņu kā cilvēku likteņi (Schwartz 2015). Pētot elektroenerģijas piegādes nozares vēsturi Lielbritānijā, zinātnes vēsturnieks Tomass Līns uzsver nepieciešamību tajā padarīt “pamanāmākus” pašus darbiniekus: *“Līdzšinējā industrijas vēsture daudz vairāk koncentrējas uz tehnoloģiju attīstību, pašām organizācijām, to politikām un ekonomiku nevis uz cilvēkiem”* (Lean 2018, 55). Pētnieki arī atzīst, ka mutvārdu vēsture ir specifisks izzināšanas avots par notikumiem un procesiem rūpniecībā, par kuriem trūkst vai arī ir maz dokumentāli fiksētu liecību, *“..lai aizpildītu robus tādos vēsturiskos*

¹ Rīgas Porcelāna muzeja mutvārdu vēstures intervijas ar 21 bijušo Rīgas Porcelāna rūpnīcas darbinieku prezentētas grāmatā “Porcelāna stāsti: Rīgas Porcelāna rūpnīcas darbinieku atmiņas”, 2020.

² Līvānu Stikla fabrikas 13 bijušo darbinieku atmiņas apkopotas grāmatā “Dzīvais stikls: Līvānu stiklinieku stāsti”, 2015.

ierakstos, kur svarīgi lēmumi tiek pieņemti bez lielas dokumentēšanas, kā arī tā var sniegt informāciju par darbiniekiem, par kuriem ir saglabājies maz arhīvu ierakstu.” (Ryant 1988, 560).

Sociologi Tims Stranglemans un Džeimss Rods norāda, ka ar deindustrializāciju teorētiskajā literatūrā apzīmē procesus, kad reģionos vai valstīs mazinās jaudas agrāk par tradicionālām uzskatītajās nozarēs, kam seko rūpniecības darbavietu samazināšanās vai slēgšana – bieži vien tās ir darbavietas, kas saistītas ar rūpniecības laikmetu, īpaši tērauda, kalnrūpniecības un automobiļu rūpniecībā. Akadēmiskajās aprindās šis termins ieguvis popularitāti saistībā ar dramatiskajiem ekonomikas pārstrukturēšanas procesiem un darbavietu zaudēšanu ražošanas sektorā (sākot no 1970. gadiem, īpaši Apvienotajā Karalistē un ASV). Vienlaikus tiek norādīts, ka ražošanas jaudas pasaulē kopumā nemazinās, bet mainās reģioni, kur koncentrējas dažādas ražošanas nozares, pārmaiņas rūpniecībā atklājot arī kā globalizācijas laikmeta sekas (Strangleman & Rhodes 2015). Deindustrializācija sākotnēji aplūkota, pētot zaudētās darbavietas, ekonomiskos ieguvumus vai zaudējumus, taču vēlāk vērojama tendence to personalizēt un individualizēt, meklējot nozīmi bijušo rūpniecības darbinieku stāstījumos (Strangleman 2017). Rūpnīcu slēgšana un kādas noteiktas nozares noriets atstāj iespaidu ne vien uz ekonomiskiem procesiem, bet nes līdzī izmaiņas arī cilvēku izpratnē par darbu, raisa pārmaiņas reģionālajā un reizēm arī nacionālajā identitātē (Moitra & Nogueira 2018). Rūpnīcu slēgšana nav tikai darbavietas zaudēšana. Tā atstāj plašāku ietekmi uz visu kopienas, tās identitāti un fizisko un garīgo labklājību, ko apdraud deindustrializācijas izraisītā “sociālā trauma”, tā ir augsta cena, ko maksā strādnieki, viņu ģimenes un visa kopiena (Strangleman & Rhodes 2015).

Kā norāda ekonomists E. Krastiņš, *“atgūstot neatkarību, Latvijas ekonomikai un arī rūpniecībai nācās adaptēties darbībai daudzkārt globalizētākā pasaulē, kur attīstītās valstis jau atradās deindustrializācijas posmā, kad ekonomikā par noteicošajiem kļuva pakalpojumi, bet 21. gs. – informācijas tehnoloģijas un datu apstrāde”* (Krastiņš 2018, 283). Daudzi uzņēmumi Latvijā, nespējot pielāgoties jaunajai, strauji mainīgajai politiskajai un ekonomiskajai situācijai, savu darbību daļēji vai pilnībā ir pārtraukuši, – arī tādas nozares un ražotnes, kas Latvijā bija veidojušās ilgākā laika posmā un kur tika nodarbināts liels skaits kvalificētu strādnieku. Pēc E. Krastiņa aprēķiniem, Latvijā ražošanas apjomi skaitliski nav mazāki kā padomju laikos, bet, ja *“rūpniecība asociējas ar milzīgiem fabriku korpusiem, tūkstošiem strādājošo un kūpošiem dūmeņiem, tāda rūpniecība Latvijā tiešām ir gandrīz izzudusi.”* (Krastiņš 2018, 285).

1. attēls. M.S. Kuzņecova sabiedrības porcelāna un fajansa fabrikas kopskats. Rīga, Latvija. 1927. Rīgas Porcelāna muzeja krājums. (Foto: Ivans Laminskis.)

Latvijas rūpnīcu bijušie strādnieki ir pieredzējuši ne vien nozares uzplaukumu, bet arī sabrukumu, un viņu dzīvesstāstu liecības ļauj ieskatīties arī deindustrializācijas procesos, kādi tie atklājas konkrēto cilvēku likteņos. Līvānu Stikla fabrika (turpmāk LSF) dibināta 1887. gadā, bet kā stikla ražotne slēgta 2008. gadā³. Ar porcelāna ražošanu Rīgā saistās agrāk divas atsevišķas ražotnes, kas 1963. gadā tika apvienotas vienā Rīgas Porcelāna un fajansa fabrikā (kopš 1968. gada Rīgas Porcelāna rūpnīca, turpmāk RPR): 1841. gadā dibinātā a/s “M.S. Kuzņecovs porcelāna, fajansa un māla izstrādājuma fabrika” un 1886. gadā dibinātā Jakoba Karla Jesena porcelāna fabrika. 1990. gadu vidū uzņēmums piedzīvoja dažādas ražošanas darbības formu maiņas, privatizāciju, nosaukuma maiņas, līdz 2000. gadu sākumā porcelāna ražošana šajās ražotnēs faktiski tika izbeigta.

Literatūrzinātniece S. Boima sižetiski izdala restaurējošo (*restorative*) un reflektējošo (*reflective*) nostalgiju: restaurējošā ir saistīta ar atgriešanos pie īstajām tradīcijām, mantojuma un kādām noteiktām dzīves patiesībām, kamēr reflektējošā nostalgija vairāk saistīta ar pagātnes notikumu ētisku un kritisku pārvērtēšanu (Boym 2001). Nostalgija ir nozīmīgs jēdziens mutvārdu vēsturē, jo stāstītāji bieži mēdz sentimentalizēt un idealizēt pagātņi; tas kalpo dažādiem stāstītāju mērķiem, tostarp tagadnes kritikai vai individuālās vai grupas identitātes izjūtas nostiprināšanai. Nostalgijas jēdziens dod iespēju analizēt naratīvus par pārmaiņām rūpniecībā, ko izraisīja padomju iekārtas sabrukums Austrumeiropā (Wawrzyniak 2021). Padomju pagātnes pētīšanas kontekstā nostalgija tiek analizēta arī kā atjaunojošs diskurss, ar kura palīdzību indivīds, pārceļot sevi idealizētā padomju pagātnes hronotopā, pretendē uz atzīšanu un iekļaušanu arī postpadomju sabiedrībā (Klumbytė 2009).

³ Darbu turpina uzņēmuma daļa – optiskās šķiedras ražotne.

Pētot deindustrializācijas procesus sabiedrībā, viens no fokusi ir vērsts uz atmiņu un veidu, kā darbinieki, ģimenes un kopienas risina rūpnieciskos zaudējumus. Tā, analizējot tērauda rūpniecības nozīmi Ohaio štata rūpnieciskajos reģionos, pētnieki secināja, ka rūpniecības kā nozares zaudēšana radīja jautājumus arī par to, kā cilvēki šobrīd un pagātnē uztver darbu. Industriālā laikmeta darbs bija “...smags darbs, ko cilvēki darīja, jo par to labi maksāja un atradās viņu kopienās”, un vienlaikus stāstījumi ir ar pozitīvu ievirzi (Strangleman & Rhodes 2014, 417). LSF bijušais ceha priekšnieks Uldis Skreivers atmiņās uzsver sajūtu, ka fabrika nav bijusi vienkārši darbavietā: “*Stikla fabriku tajā strādājošie cilvēki izjuta kā savējo. Man vēl tagad atmiņā fabrikas ceha atmosfēra, īpašā kausētā stikla smarža, mehāniskā ceha dunoņa, kas man kā bērnam iedvesa bailes. [...] 60./80. gados fabrikas kolektīvs bija ļoti draudzīgs, brīvdienās cilvēki atpūtās, bija jautra saviesīgā un sporta dzīve. Cilvēki tur strādāja veselām ģimenēm.*” (“Dzīvais stikls” 2015, 18). RPR Konstruktoru biroja darbinieks Jānis Birnis atceras, ka darbs fabrikā daudziem strādniekiem bija pazīstams no bērnības, tur strādāja vecāki un radnieki: “*Es pats divus savus pirmos dzīves gadus esmu nodzīvojis rūpnīcā, jo tur dzīvoja vecāki. Vecā Kuzņecova ceha tajā vietā, kas uz Maskavas ielas pusi – pēc kara tur bija kopmītnes uztaisītas. [...] Uz rūpnīcu aizgāju strādāt jau pēc astotās klases.*” (“Porcelāna stāsti” 2020, 25–26). RPR galvenā tehnoloģe Natālija Molotoka, kura rūpnīcā nostrādāja līdz 2000. gadam, piedzīvojot gan nozares uzplaukumu, gan sabrukumu, stāsta: “*[Pēc tēva nāves] mamma turpināja strādāt rūpnīcā un ņēma mani līdz uz rūpnīcu. Es faktiski esmu tur izaugusi, Fajansa cehā, es lieliski zinu, kas un kā notika. [...] Mēs reiz izrēķinājām – ja saskaitītu kopā visu mūsu ģimenes locekļu darba laiku rūpnīcā, iznāktu 200 gadi.*” (“Porcelāna stāsti” 2020, 80–81).

Socioloģe Joanna Vavžiņaka, izvērtējot vairāk nekā 130 dzīvesstāstu intervijas ar 12 bijušo Polijas rūpnīcu strādniekiem, norāda, ka industriālais sociālisms retrospektīvi izskatās jaukāks nekā tajā laikā, kad strādnieku pūļi padomju laika Polijā protestēja pret neciešamiem darba apstākļiem, patēriņa preču trūkumu un cilvēktiesību pārkāpumiem (Wawrzyniak 2021). Tomēr ne smagie darba apstākļi vai atmiņas par sociālistisko pagātne ir tas, ko strādnieki vērtē pozitīvi: pozitīvas ir atmiņas par drošības sajūtu, veselības aprūpes pieejamību un galvenais relatīvo stabilitāti (Wawrzyniak 2021). Šajos nostalgiskajos stāstos par darbu rūpnīcās vai ogļu šahtās cilvēki sevi vairāk pozicionē darbā, viņi jūtas iekļauti, piederīgi, un šīs sistēmas sabrukums tiek uztverts arī kā sava veida sociālās kārtības un stabilitātes sabrukums (Wawrzyniak 2021; Strangleman 2017). Ja stāstos reflektējošā nostalgija saistās ar atmiņām par bīstamiem darba apstākļiem, saskari ar kaitīgām vielām, tad restaurējošā nostalgija ir saistīta galvenokārt ar sociālajām attiecībām un kopienas vērtībām darbavietā, ko nosaka ne tikai ekonomiskais aprēķins, bet arī savstarpējās rūpes, uzticēšanās un cieņa, kā arī personīgās drošības sajūta, kad respondenti bieži izmanto metaforu par rūpnīcu kā otrajām mājām un par rūpnīcas kolēģiem atsauca kā par ģimeni (Wawrzyniak 2021). Māksliniece Dace Blūma RPR atceras kā pašpietiekamu lielumu, kas varēja pilnībā nodrošināt strādājošo vajadzības: “*Būtībā Kuzņecova*

rūpnīca⁴ bija pilnīgi pašpietiekams lielums. Tās teritorijā bija visi ražošanas cehi, bibliotēka, sporta zāle, medpunkts, ēdnīca. Bija pat savs stadions un bumbu patversme! Ja pēkšņi bija kādas veselības problēmas, varēja uz medpunktu aiziet. Viss bija uz vietas! Ja gribējās, pēc darba gāju uz stadionu paskriet; tur varēja arī dušā ieiet. Bija arī savs bērnudārzs, bet tas atradās ārpus teritorijas, netālu no rūpnīcas.” (“Porcelāna stāsti” 2020, 39).

Stranglemans savukārt uzsver “ambivalento nostalgiju”, norādot uz veidu, kādā kopienas diezgan pozitīvi atceras fiziski smago darbu rūpnīcās, vienlaikus nenoliedzot, ka šīs pozitīvās atmiņas varētu būt saistītas arī ar respondentu pašu jaunību, produktīvo vecumu (Strangleman 2017). Kā stāsta LSF stikla pūtējs Genadijs Titovs, “*par to laiku, kad strādāju fabrikā, man nav rūgtuma. Tikai labas atmiņas. Tā bija mūsu jaunība, sirsnīgas attiecības, labi organizēts darbs ar iespēju nopelnīt.*” (“Dzīvais stikls” 2015, 8). Stāstos atklājas ne vien darba smagums, bet arī skaistums, kas atklājas ne tikai darba rezultātā – skaistajā produkcijā, bet arī pašā darba procesā, kas varēja sniegt gandarījumu un kopīga pārdzīvojuma sajūtu. RPR ceha priekšniece Aija Strupe norāda: “*Man gribas teikt, ka praktiski visi vadošie darbinieki bija tā kā iemīļējušies porcelānā. Darīja ar sirdi un dvēseli.*” (“Porcelāna stāsti” 2020, 214). Savukārt LSF tehnologs Ēriks Mazjānis poētiski apraksta darba procesu stikla ražošanā: “*Man kā tehnologam visvairāk atmiņā palikuši tie brīži, kad krāsns gatavoja remontam un no tām laidām ārā karsto, burbuļojošo masu. Tādās reizēs cilvēki palika pēc darba, gribēja būt aculiecinieki šim notikumam. Tas skats bija iespaidīgs! Stikla masa bija kā ugunīga lava. Tajā bija tāds spēks un enerģija! [...] Strādniekiem tās bija arī jaunas cerības. Gadījās pat tā, ka tie, kas iepriekš bija sastrīdējušies, salīga mieru un visas pārestības aizmirsā. Sākas jauns cikls, būs jauna krāsns, būs jauni izstrādājumi!*” (“Dzīvais stikls” 2015, 22–23).

Analizējot poļu strādnieku atmiņas par pēcpadomju laika privatizācijas perioda notikumiem, Vavžņaka stāstos izdala divas pieejas: uz nākotni orientēto pieeju jeb “alternatīvas nebija” un uz pagātņi orientēto t. s. “morālās ekonomikas” pieeju. Pirmā ir tiešs 1990. gadu neolīberālā naratīva atspoguļojums un ietver sevī idejas par racionālu ekonomisko aprēķinu un neolīberālo darba ētiku, akcentējot tādas vērtības kā modernizācija, tehnoloģiju attīstība, spēcīga pozīcija globālajos tirgos, savukārt otrā atcerēšanās pieeja bieži meklē piemērus darba organizācijas formās sociālisma apstākļos (Wawrzyniak 2021).

Pārmaiņu laiki un jaunās ekonomiskās attiecības stāstos atklājas kā iepriekšējās sistēmas sabrukums. J. Vavžņaka runā par strādnieku pieaugošo vilšanos, bailēm un dūsmām, par pilnībā izstrādātu institucionālo un juridisko instrumentu trūkumu šajā procesā un privatizācijas procesu haotismu (Wawrzyniak 2021). RPR Ķīmijas laboratorijas priekšniece Tatjana Borovkova atceras: “*Toreiz jau visas rūpnīcas citu pēc citas taisīja ciet un atlaisto bija ļoti daudz. Ja cilvēkam, piemēram,*

⁴ RPR 1. iecirknis Maskavas ielā 257, bijusī Kuzņecova porcelāna fabrika.

bija 50 gadi, darba meklējumos ar viņu vispār neviens nerunāja!” (“Porcelāna stāsti” 2020, 52). Bijušo darbinieku atmiņās 1990. gadi ir stāsti par skarbu izdzīvošanu, par naudas un izejvielu trūkumu, par problēmām pārdot produkciju. LSF konstruktors Daumants Pfafrods atceras: *“90. gadi bija murgains laiks. PSRS tirgus sabrucis. Naudas devalvācija. Kontā nevienas kapeikas, tikai milzīgi parādi valsts budžetam. Ko tik mēs nedarījām – taisījām barteri, mainījām gaismas vadus pret termosiem, pulksteņiem, tēmekļiem, televizoriem un satelīta antenām. Bijām palikuši 14 cilvēki. Pats biju gan direktors, gan strādnieks.”* (“Dzīvais stikls” 2015, 15). Stāsti atklāj cilvēku cenšanos saglabāt ražotni, turpināt uzņēmuma darbu, tomēr tiek norādīts arī uz no cilvēkiem neatkarīgiem apstākļiem, kas saistīti ar jauniem tirgiem, izejvielu piegādēm, energoresursu cenām. Tā, LSF ceha priekšnieks Uldis Skreivers atceras: *“90. gados viss juka un bruka, vairākas reizes mainījās nauda, tika būvētas robežas starp valstīm un sākās visaptveroša privatizācija. Turklāt vienā mirklī praktiski pazuda visi produkcijas noņēmēji. Visas lielās Līvānu rūpnīcas 90. gadu vidū jau bija slēgtas, vienīgi stikla fabrika strādāja, neskatoties, ka tai bija visenergoietilpīgākā ražošana.”* (“Dzīvais stikls” 2015, 18). Arī porcelāna nozarē rūpnieciska apjoma ražošanai viens no šķēršļiem konkurētspējīgai produkcijai bija izejvielu cenas un pieejamība, to raksturo ceha priekšiece Aija Strupe: *“Mums tā lielākā nelaipe, kāpēc nevar šodien porcelānu ražot – mums nav neviena vietējā izejviela. Neviena. Tad mēs no Gluhoveckas, Ukrainas, Karēlijas vedām tos izejmateriālus. Mūsu vietējais neder, ne smiltis neder, nekas. Laukšpatu no Gluhoveckas, Ukrainā, mālu, kaolīnu. Un ar vagoniem. Tos vagonus veda uz 1. iecirkni un ar automašīnām pie mums [uz 2. iecirkni].”* (“Porcelāna stāsti” 2020, 220). Tam piekrist arī RPR Ķīmijas laboratorijas vadītāja Tatjana Borovkova: *“Kā jūs domājat, vai rūpnīcu bija iespējams saglabāt? – Nē. Visas izejvielas un palīgvielas tika ievestas no Krievijas un Ukrainas. Gāze, elektrība – tās kļuva dārgākas. Bija jāmodernizē iekārtas un konveijeri, vajadzēja remontēt apdedzināšanas krāsnis. Konkurence pasaules tirgū bija liela. Tas viss nedeve mums iespēju izdzīvot.”* (“Porcelāna stāsti” 2020, 53).

RPR modelētājs Āris Segliņš, runājot par porcelāna rūpnīcas likteni, norāda uz tehnoloģisko uzlabojumu nepieciešamību, ar ko rūpnīca saskārās jau pēdējos padomju gados: *“Nu, protams, sajūta bija sērīga. Līdz šim brīdim ir sērīgi. Jo sirds dziļumos jau gribējās, lai tiešām atrastos cilvēki, kas visu reanimētu, lai Latvijā ir tāda rūpniecība! Bet tas laikam bija diezgan nereāli. Tad tur bija jāinvestē un pilnībā jāmaina tehnoloģija. Ražošanas formas bija tādas... nu, viss tur bija sociālisma celtniecības vakardiena...”* (“Porcelāna stāsti” 2020, 202).

RPR galvenā tehnoloģe Natālija Molotoka atklāj, ka darbinieki lolojuši cerību porcelāna ražotni saglabāt: *“Kad atnāca divi administratori, es biju padomes sekretāre, jo mums tad jau bija akciju sabiedrība. Tāds administrators Kīzenbahs visiem teica – “Jā, mēs rūpnīcu atjaunosim! Tam tiek darīts viss nepieciešamais!” Un mums līdz pat pēdējam brīdim bija cerība. Bet lielākā daļa rūpnīcas*

darbinieku aizgāja projām uzreiz. Ja mēs būtu darījuši tāpat, nebūtu redzējuši to visu...” (“Porcelāna stāsti” 2020, 88).

Traumu par nozares sabrukumu pastiprina veids, kā tas notika. Čeha priekšniece Aija Strupe, atceroties 2. iecirkņa Lēdurgas ielā (bijusī Jesena rūpnīca) privatizāciju, norāda: “.. *rūpnīca jūk un brūk, saimnieks vajadzīgs. Un tad tika pie saimnieka, 25 gadus veca. Par sviestmaizi dabūja viņš tik lielu teritoriju.*” (“Porcelāna stāsti” 2020, 221). Stāstos parādās neskaidrības par pašu privatizācijas procesu un aizdomas par jauno īpašnieku patiesajiem nodomiem, privatizējot ražotnes. Rūpnīca, kas daudziem bijusi vienīgā ilglaicīgā darbavieta un uztverta kā visu darbinieku kopīgi radīta bagātība, privatizācijas gaitā nonāk pie cilvēkiem, kuri pārstāv citu saimniekošanas modeli; kuri rūpnīcu vērtē citādāk – kā vērtīgu zemi vai ēkas un nevis kā resursu porcelāna ražošanai.

RPR bibliotēkas vadītāja Olga Zdebska atceras, kā mēģinājusi glābt no iznīcības bibliotēkas grāmatas, tās izdalot rūpnīcas strādniekiem un citām bibliotēkām: “*Atceros to sajūtu, ka rūpnīca tiek izsaimniekota, un, līdzīgi kā Vija Zaļeškēviča glabāja muzeju, tā es mēģināju glābt mākslas grāmatas. [..] ..man ļoti sāpēja sirds par rūpnīcas bibliotēku. [..] Tas bija mans pilsoniskais pienākums. Es kā civilizēts cilvēks sapratu, ka grāmatas vajag saglābt. [..] Mani daži pat nosodīja – re, nes projām grāmatas! Bet tās atlikuās taču vēlāk tur vienkārši sapuva vai kas vēl ar viņām tur notika! Ko man izdevās izglābt, tikai tas arī palika.*” (“Porcelāna stāsti” 2020, 132).

Ja citās valstīs un reģionos likvidējamo nozaru strādniekiem tika dots pārejas posms, lai sagatavotos pārmaiņām, būtu iespēja pārkvalificēties un tika maksātas kompensācijas (kas gan ne visiem ļāva veiksmīgi tikt galā ar industrijas un viņu iepriekšējā dzīves modeļa sabrukuma traumu), tad Latvijā rūpniecības iepriekšējās formas sabrukums notika reizē ar visas politiskās un ekonomiskās sistēmas pārmaiņām.

2. attēls. Rīgas Porcelāna rūpnīcas 1. iecirknis (bij. Kuņņecova porcelāna fabrika) pēc rūpnīcas slēgšanas. Rīga, Latvija. 2008. Rīgas Porcelāna muzeja īpašums. (Foto: Didzis Grodzs.)

Arhitekta Aida Štelbiene uzdod jautājumu, tieši kas ir industriāls industriālajā mantojumā, kad pats būtiskākais industriālās vides faktors – rūpnīcu ēkas izzūd vai – vēl vairāk – pat ja pašas ēkas paliek uz vietas, bet tās vairs nav saistītas ar tās tiešo funkciju – ražošanu (Štelbiene 2012). Kā norāda Stranglemans, kādreiz nozīmīgu rūpniecības nozaru pēdas var gandrīz pilnībā pazust vienas paaudzes laikā. Runājot par industriālajām pārmaiņām Anglijas ogļu ieguves reģionos, viņš norāda uz pašu iedzīvotāju satraukumu par nepiedienīgo steigu (*indecent haste*), kādā agrākajos ogļu ieguves rajonos tika novākti dažādi fiziski atgādinājumi par ogļu rūpniecību; kāda sieviete publiskā sapulcē norādījusi: “*viņi to visu vienkārši aizvāca prom; mums nebija iespējas sērot*” (Strangleman 2017, 479). Mutvārdu vēstures stāsti ir viens no veidiem, kā izveidot un uzturēt savienojumu ar kaut ko izzūdošu, kas ir zaudēts pavisam nesen (Strangleman 2017).

Arī Latvijā kādreiz nozīmīgu rūpniecības uzņēmumu bijušie darbinieki ir pieredzējuši savu bijušo darbavietu ēku sabrukšanu vai pilnīgu iznīcināšanu. RPR galvenā tehnoloģe Natālija Molotoka atklāj, kādu traumu viņā atstājusi rūpnīcas slēgšana un vēlākais ražotnes fiziskais sabrukums: “*Reiz internetā es ieraudzīju šausmīgas rūpnīcas fotogrāfijas. Pēc tam es ilgi vispār nevarēju skatīties uz porcelānu, man mājās parādījās pat stikla trauki.*” (“Porcelāna stāsti” 2020, 89). RPR Konstruktoru biroja darbinieks Jānis Birnis stāsta: “*Tagad, kad braucu garām laukumam, kur kādreiz bija Porcelāna rūpnīca – tur, kur tie divi skursteņi⁵ stāv, žēl skatīties – tu tur esi bijis un ņēmis, un strādājis, un tagad – viss...*” (“Porcelāna stāsti” 2020, 35).

Līdzīgi RPR bibliotēkas vadītāja Olga Zdebska, analizējot neizbēgamās pārmaiņas, ar ko saskārās Latvijas rūpniecība 1990. gados, norāda uz nepārdomāto veidu, kā notika rūpnīcu juridiskā likvidēšana: “*Personīgi mans kā humanitārās nozares cilvēka viedoklis ir tāds: mirst tas, kam jāmirst. Tikai – kā tas notiek – tas ir galvenais jautājums! Jo tagad viss ir nojaukts, palikuši tikai divi skursteņi – tās ir šausmas. Ar tik lētiem izstrādājumiem, kāds ir stikla porcelāns un tam līdzīgiem, rūpnīca nebūtu spējusi konkurēt ne ar savām tehnoloģijām, ne ar dārgo gāzi, ne ar dārgo masu, ne ar dārgo darbaspēku. Tā būtu bankrotējusi izmaksu dēļ. Taču, ja būtu bijuši gudrāki vadītāji, varēja vismaz kaut ko saglabāt. Varēja saglabāt teritoriju, saglabāt tur muzeju.*” (“Porcelāna stāsti” 2020, 133).

⁵ Maskavas iela 257, Rīga. Bijusī Kuzņecova fabrika, tagad – tirdzniecības centrs Akropole, kur saglabāti divi rūpnīcas skursteņi, kā arī centra iekšienē izveidota porcelāna ražošanai un Kuzņecovu ģimenei veltīta ekspozīcija.

3. attēls. Rīgas Porcelāna muzeja radošā darbnīca. Rīga, Latvija. 2020. Rīgas Porcelāna muzeja īpašums. (Foto: Didzis Grodzs.)

Reģioni un kopienas arvien vairāk uzmanības pievērš veidiem, kā samierināties ar deindustrializācijas radītajām pārmaiņām. Individuālās atmiņas par šo darba pieredzi un darba zaudēšanu, ja tās netiek izrunātas vai sadzirdētas, veicina zaudējuma traumatiskos aspektus (Moitra & Nogueira 2018), tādēļ pētnieki aicina runāt par deindustrializācijas izraisīto pārmaiņu izvērtēšanu un iekļaušanu plašākā sociālā diskursā (Strangleman 2017). J. Vavžiņaka norāda, ka, lai “refleksīvā” nostalgija kļūtu par sociāli produktīvu, tā ir jāatbalsta kultūras mantojuma sfērai, tādējādi dodot iespēju sabiedrībai gan iespēju lepoties ar pagātnes sasniegumiem, gan labāk pielāgoties nākotnes izaicinājumiem (Wawrzyniak 2021). Bijušo stikla un porcelāna rūpnīcu darbinieki atzinīgi novērtē, ka tikušas saglabātas uzņēmumu muzeju kolekcijas. Kā norāda LSF māksliniece Aīda Rotčenkova: “*Vislielākais gandarījums ir par muzeju, ka līvāniešu mūža darbs ir saglabāts*” (“Dzīvais stikls” 2015, 7). Arī Rīgas Porcelāna muzejs izveidots uz Rīgas Porcelāna rūpnīcas muzeja krājuma bāzes,⁶ un šis muzejs ir vieta, kur nodrošina piemiņas par Rīgas porcelāna ražošanas vēsturi un tradīcijām saglabāšanu. Lai arī stikla un porcelāna ražošana Latvijā rūpnieciskos apjomos vairs nenotiek, darbojas dažādas darbnīcas, studijas, atsevišķi mākslinieki, kuri uztur un kopj amata prasmes. Muzejos, kas saistīti ar industriālā mantojuma saglabāšanu, mutvārdu vēstures pētījumiem ir īpaša loma cilvēciskās dimensijas atklāšanā, vienlaikus, saglabājot fiziskas liecības un veicot pētīšanu, aktualizēt arī ar konkrēto nozari saistīto cilvēku likteņus (Lane 1993, 609).

⁶ Ministru kabineta 05.07.2000. rīkojums Nr. 324 “Par likvidētā valsts uzņēmuma “Rīgas porcelāns” muzeja porcelāna kolekcijas nodošanu Rīgas pilsētas īpašumā” paredzēja: *Saskaņā ar likuma “Par valsts un pašvaldību īpašuma objektu privatizāciju” 55. pantu atļaut Privatizācijas aģentūrai – valsts īpašuma valdītājai – nodot bez atlīdzības Rīgas pilsētas īpašumā likvidētā valsts uzņēmuma “Rīgas porcelāns” muzeja (Rīgā, Maskavas ielā 257) porcelāna kolekciju (6263 priekšmeti 37229,90 latu vērtībā) iekļaušanai Nacionālajā muzeju krājumā.*

Padomju perioda kultūras pieredze un atstātais mantojums pakāpeniski tiek aprobēts⁷. Mutvārdu vēstures intervijas ļauj atklāt, kā lielās sabiedriskās pārmaiņas ietekmē un pārveido cilvēku individuālo dzīvi. Bijušo Latvijas rūpnīcu strādnieki izmanto dažādas stratēģijas, lai atklātu gan faktoloģiskas detaļas, gan paustu vērtējumu par savu padomju laika pieredzi, un vēsta par savu personīgo un visas nozares vēsturi. Svarīga ir ne tikai varas elites pieredze vai politisko un ekonomisko pārmaiņu dokumentācija, bet arī tas, kā šie lielie vēstures notikumi ietekmējuši cilvēku ikdienas dzīvi mikrolīmenī. Atmiņu un interviju par industrializācijas un deindustrializācijas pieredzi apkopšana ļauj plašai auditorijai uzzināt daudzpusīgāk un plašāk par nozīmīgu Latvijas vēstures posmu.

Pateicība: Autore vēlas izteikt pateicību Rīgas Pašvaldības kultūras iestāžu apvienības Rīgas Porcelāna muzeja direktorei Ilianai Veinbergai un krājuma glabātājai Dzintrai Romanovskai par konsultācijām un palīdzību vizuālā materiāla sagatavošanā.

Atsauces

- Boym, S. (2001). *The future of Nostalgia*. New York: By Basic Books.
- Dzīvais stikls: Līvānu stiklinieku stāsti* (2015). Līvāni: Latgales Mākslas un amatniecības centrs.
- Klumbytė, N. (2009). Post-Socialist Sensations: Nostalgia, the Self, and Alterity in Lithuania, *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*. 2009, 9 (18), pp. 93–116.
- Krastiņš, E. (2018). *Latvijas rūpniecība XIX–XXI gadsimtā. Vēsturiski ekonomiska apcere*. Rīga: Jumava.
- Krūmiņa, M. (2011). Mutvārdu vēstures perspektīva vēstures izpētē: atstātības pārskats. S. Krūmiņa-Koņkova (zin. red.). *Kultūras identitātes dimensijas*. Rīga: LU FSI, 159.–169. lpp.
- Lane, J. B. (1993). Oral History and Industrial Heritage Museums. *The Journal of American History*, 1993, 80 (2), pp. 607–618.
- Lean, T. (2018). The life electric: oral history and composure in the electricity supply industry. *Oral History, SPRING 2018*, 46 (1), pp. 55–66.
- Moitra, S., Nogueira, K. (2018). (Post-)Industrial Memories. Oral History and Structural Change. Introduction, *BIOS – Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebensverlaufsanalysen*, 2-2018, pp. 3–7.
- Porcelāna stāsti: Rīgas Porcelāna rūpnīcas darbinieku atmiņas* (2020). Rīga: Rīgas pašvaldības kultūras iestāžu apvienības Rīgas Porcelāna muzejs.
- Ryant, C. (1988). Oral History and Business History, *The Journal of American History*, 75 (2), pp. 560–566.
- Schwartz, H. (2015). *Building the Golden Gate Bridge: A Workers' Oral History*, University of Washington Press.
- Strangleman, T., Rhodes, J. (2014). The 'New' sociology of deindustrialisation? Understanding industrial change, *Sociology Compass*, 8 (4), pp. 411–421.
- Strangleman, T. (2017). Deindustrialisation and the Historical Sociological Imagination. *Sociology*, 51 (2), pp. 466–482.
- Štelbiene, A. (2012). What's Industrial in Industrial Heritage? Nisser M., Maths Isacson M. & 2 more (eds.), *Industrial Heritage Around the Baltic Sea*, pp. 187–208.
- Wawrzyniak, J. (2021). Hard Times but Our Own. Post-Socialist Nostalgia and the Transformation of Industrial Life in Poland, *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History, Online-Ausgabe*, 18 (2021), H. 1, pp. 73–92. <https://doi.org/10.14765/zzf.dok-2300>.

⁷ Kā viens no šādiem projektiem minama Latvijas Nacionālās bibliotēkas piedāvātā vietne <https://industria.lndb.lv>, kur tiek apkopotas liecības par Latvijas industrijas vēsturi, sākot no pašām senākajām ražotnēm.

Pandēmijas hronikas: ātrās reaģēšanas mutvārdu vēsture

Edmunds Šūpulis

Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts

Ievads

Tas, ko saprot ar ātro reaģēšanu kolekciju veidošanā (angliski – *rapid response collecting*), ir muzeju aktivitātes nolūks nekavējoties iegūt kādus objektus, kas reprezentē nozīmīgus mirkļus nesenajā vēsturē. Jau COVID-19 epidēmijas pirmajā pusgadā (2020. gada marts – maijs) radās neskaitāmi projekti jeb iniciatīvas visā pasaulē, kas “reālā laikā”, t. i., praktiski tūlīt sāka dokumentēt šīs krīzes nepastarpināto pieredzi. Pētnieki paredz, ka šī būs pirmā – gan globālajos medijos, gan privāti – visvairāk metodiski dokumentētā krīze pasaules vēsturē. Tās dokumentēšanas ziņā pirmajā vietā ir žurnālistika, kas intensīvi fiksē un padara publisku pandēmijas pieredzi. Atspoguļojot pandēmijas norisi no ikdienas dzīves perspektīvas, mediju darbinieki savā pieejā satuvinās ar dzīvesstāstu vākšanu un mutvārdu vēsturi. Savukārt mutvārdu vēstures speciālistiem jāaizgūst žurnālistiska operativitāte, gādājot par jaunās pieredzes ātru dokumentēšanu un tūlītēju analīzi, refleksiju par pētniekam darāmo pašu notikumu norises gaitā.

Raksta temats ir, kā sociālajām zinātnēm atsaukties uz ārkārtas situāciju, vai tā būtu pandēmija, karadarbība, dabas katastrofas. Raksta mērķis ir saistīts ar krīzes pieredzi – kā mutvārdu vēstures pētniecība reaģē uz acīmredzami vēsturiskas nozīmes notikumiem, tiem ikdienas procesiem, kuri, kā sagaidāms, ietekmēs pasaules kārtību un pārveidos cilvēku priekšstatus. Vācot materiālus – cilvēku pieredzes stāstus par pandēmiju, pētnieki līdztekus raisa jautājumus par mūsdienu laika izjūtu (kā to ietekmē ārkārtas stāvokļa radītie pārrāvumi) un kolektīvo atmiņu (kā vēlāk sabiedrībā atcerēsies pandēmiju).

Pandēmijas kolektīvā pieredze un pieredzes kolekcijas

Atšķirībā no iepriekšējām sērgām raksta tapšanas brīdī notiekošā COVID-19 pandēmija bez apstājas nonāk cilvēku pieredzē kolektīvi globālā mērogā caur mediju un digitālām platformām. Spāņu gripa, kas sākās 1918. gadā un bija daudz postošāka, atstāja mazāku iespaidu uz sabiedrību kā COVID-19. Pirmais pasaules karš viennozīmīgi aizsedza tam sekojošo epidēmiju, un tās klātesamību tā laika sabiedrībā piemin, izņemot specializētus arhīvus, vien dažos romānos un nedaudz mākslā, taču kolektīvajā atmiņā tās pēdas ir pilnīgi zudušas. Epidēmijas parasti nenostiprinās atmiņā, tās var atcerēties individuāli, bet ne kolektīvi – ne kā vēsturisku postu, bet kā miljoniem atsevišķas, privātas traģēdijas (Spinney 2017, 4). Gripas nāves gadījumus bija grūti pārvērst stāstos par uzvarām vai “nepieciešamiem upuriem”, kā tas ir kara stāstos. Karš tiek uztverts kā lineārs, bet gripas infekcijas

izplatīšanās notikums ir palicis bez izteiktas naratīva struktūras (Lima & Sobral 2020). Tas ir izplūdis, tam nav īsti ne sākuma, ne beigu.

Sociālās atmiņas pētniece Astrida Erla raksta: “Kas spāņu gripai trūka (tas ir, mērķtiecīga fiksēšana un dažādie arhīvi), ir kā reizi tas, kas koronai (sic!) raksturīgs – tā ir pirmā digitāli pieredzētā pandēmija, mēģinājums veidot globālo atmiņu jauno mediju ekoloģijā” (Erl 2020, 867). Droši vien tāpēc, ka spāņu gripas stāsts ir tik aizmiglots uz Pirmā pasaules kara fona, gana postošā infekcija nav pat minēta vēsturnieka Ērika Hobsbauma pazīstamajā grāmatā “Galējību laikmets” par pasaules vēsturi “ītajā gadsimtā” starp 1914.–1991. gadu (Hobsbawm 1994).

Mūsdienās tik lielas pandēmijas pieredzi jau mērķtiecīgi fiksē un liecību saglabāšanai apzināti rada visdažādākos arhīvos, kur liela loma ir arī mutvārdu vēsturei. Bet par ko tad ir mutvārdu vēsture, vai tā nav par kādu tālāku pagātņi? Nav jau nepareizi teikt, ka mutvārdu vēsture ir par seniem notikumiem, par tiem, kas labi nogulsējušies atmiņā un ko tagad varam atsaukt un rekonstruēt. Tradicionālā sabiedrībā mutvārdu vēsture tiešām var būt pat par aizvēsturiskiem laikiem, tas ir veids, kā tiek pārnesta atmiņa, kad kopienai sev nozīmīgas informācijas fiksēšanai nav pieejama rakstība vai tās izmantošana nav izplatīta. Lai glābtu pieredzi no aizmirstības, kompensētu atmiņas fiksēšanas trūkumus, pēc padomju režīma krišanas Latvijā aktivizējās mutvārdu vēstures kustība, kad tika apzināti vākti dzīvesstāsti un dažādas liecības, kas PSRS laikā tika uzskatītas par nevēlamām. Vācēji un pētnieki koncentrējās uz dzīvesstāstiem, kur bija runa par diezgan seniem notikumiem – Brīvvalsts pieredze, karš un padomju laika represijas, sūrā pēckara iztikšana un trimdas pieredze.

Tas, ka mutvārdu vēsture nav vienmēr par kādu senāku, pagājušu laiku, es “atklāju”, kad manā redzeslokā 2000. gadu sākumā nonāca kāda grāmata par Ņujorkas Dvīņu torņu traģēdijas mutvārdu vēsturi. Tagad, meklējot materiālus par šo ātrās reaģēšanas iniciatīvu, var atrast, ka tas bija Kolumbijas Universitātes Ņujorkā projekts “The September 11, 2001 response and recovery oral history project, 2001–2005”¹. Projekta mērķis, teikts vietnē, bija saglabāt indivīdu atmiņas, pirms tās ir ietekmējuši un izmainījuši plašsaziņas līdzekļi un turpmākie notikumi. Kopš tā laika ir sarakstītas daudzas grāmatas, kurās pausti personiski naratīvi par “torņu stāstu”, kuros cilvēki atceras “Ground zero”. Runājot par jauniem, iespaidīgiem vēsturiskiem notikumiem, mūsdienās ir radīti un attīstījušies pietiekami līdzekļi to daudzpusīgai reģistrēšanai.

Līdz ar pirmajām 2020. gada satraucošajām ziņām un mājāsēdes dienām sāku pievērst uzmanību, kā uz notiekošo reaģē pētnieku kopiena, kas strādā tieši ar stāstiem. Viens starp pirmajiem lielākajiem rakstiem, kurā bija apkopotas cilvēku tā mirkļa pieredzes liecības par to, ka “11. martā koronavīrusa pandēmija šķīta izkristalizējusies nacionālajā apziņā un amerikāņi atskatījās uz pagrieziena punktu”, bija izdevuma *The Wired* 24. aprīļa publikācija “Mutvārdu vēsture par to dienu, kad viss izmainījās”².

¹ Plašāks apraksts vietnē: incite.columbia.edu/the-september-11-2001-oral-history-project (skatīts 05.04.2022.)

² Rakstu var atrast vietnē www.wired.com/story/an-oral-history-of-the-day-everything-changed-coronavirus/ (skatīts 06.04.2022.)

Nenoliedzami, žurnālisti ir “ātrās reaģēšanas vienības”, bet viņiem līdzī sarosās arī stāstu vācēji no akadēmiskās vides un pilsoniskām aprindām. Kopš tā laika man ir krājušies dokumentēšanas aktivitāšu piemēri, no kuriem dažus šeit minēšu.

Pandēmijas pirmajā pusgadā varēja novērot, kā visā pasaulē sāk rasties dokumentācijas projekti, kas tūlīt uz vietas sāka apzināt šīs krīzes nepastarpināto pieredzi. Un mutvārdu vēsture reaģēja praktiski vienlaicīgi ar žurnālistiku, kur acīmredzami korespondenta darbs būtībā saplūst ar mutvārdu vēstures pieeju, neaprobežojoties ar notikumu bezkaislīgu, distancētu izklāstu. Starp tādiem piemēriem ir *The Washington post* publikācija “Koronavīrusa pandēmija cilvēku balsīs, kas izdzīvojuši to”³, ko izdevuma darbinieki papildināja līdz pat 2020. gada rudenim. Tas pat nav raksts, bet vietne, ko vienā acu uzmetienā nemaz nevar aptvert – milzīgs digitāls priekšnesums ar stāstiem, bildēm, video un audio. Ja neuzstāj uz zinātniskās literatūras sarakstu minēšanu, žurnālistu apkopoto nevar pat atšķirt no mutvārdu vēstures varianta.

Milzīgs nestrukturēts lauks ir personiskie emuāri (“*blog sites*”) vai vienkārši ieraksti vietnēs un interneta medijos, kur cilvēki dalās pieredzējumos par pandēmijas norisēm, pārdomās un sajūtās. Fokusētus projektus var iedalīt trīs paveidos: a) žurnālistikā jeb medijos fiksētais (minētās individuālās intervijas vai pieredze, kas pārvērsta kolektīvos stāstos); b) pandēmijas emuāru platformas; c) specializētas mutvārdu vēstures kolekcijas. Visi trīs paveidi bieži vien nav nodalāmi, tie pārklājas un tiem ir iespējams būt par pieredžu mediju, stāstu emuāru un profesionālu krātuvī vienlaicīgi.

Mediju darbu te tuvāk neapskatīsim, bet atzīmēsim jaunu “žanru” – pandēmijas emuārus kā mūsdienu hroniku. Diezgan izplatīti ir vispārīgi “pandēmijas žurnāli” – kādu profesionāļu dizainētās emuāru platformas lietotājam draudzīgā formā un dodot ātru iespēju dokumentēt savu pieredzi tiešsaistē. Tāda, piemēram, ir Konektikutas Universitātes (ASV) platforma, kur aprakstīta šīs iniciatīvas ideja: “Parasti vēsturi raksta tikai spēcīgie. Kad tiek rakstīta Covid-19 vēsture, jābūt drošiem, ka tas tā vairs nav. Pandēmijas žurnāla projekta mērķis ir nodrošināt, lai parastie cilvēki, kas cīnās ar šo pandēmiju, tiktu sadzirdēti un viņu pieredze nebūtu aizmirsta”⁴. Līdzīgs mērķis ir arī specializētām mutvārdu vēstures kolekcijām, profesionāliem arhīviem. Šie arhīvi var izmantot divas pieejas – “tradicionālās mutvārdu vēstures”, kad intervijas veic metodoloģiski “apkalti” zinātnieki vai semināros trenēti novadpētnieki vai citi interesenti; kā arī “tautas radītās (*crowdsourced*) mutvārdu vēstures”, kad cilvēki paši ieraksta savu vēsturisko pieredzi, izmantojot elementāro tehniku un bāzisko jautājumu klāstu, to augšupielādējot speciālās datubāzēs⁵.

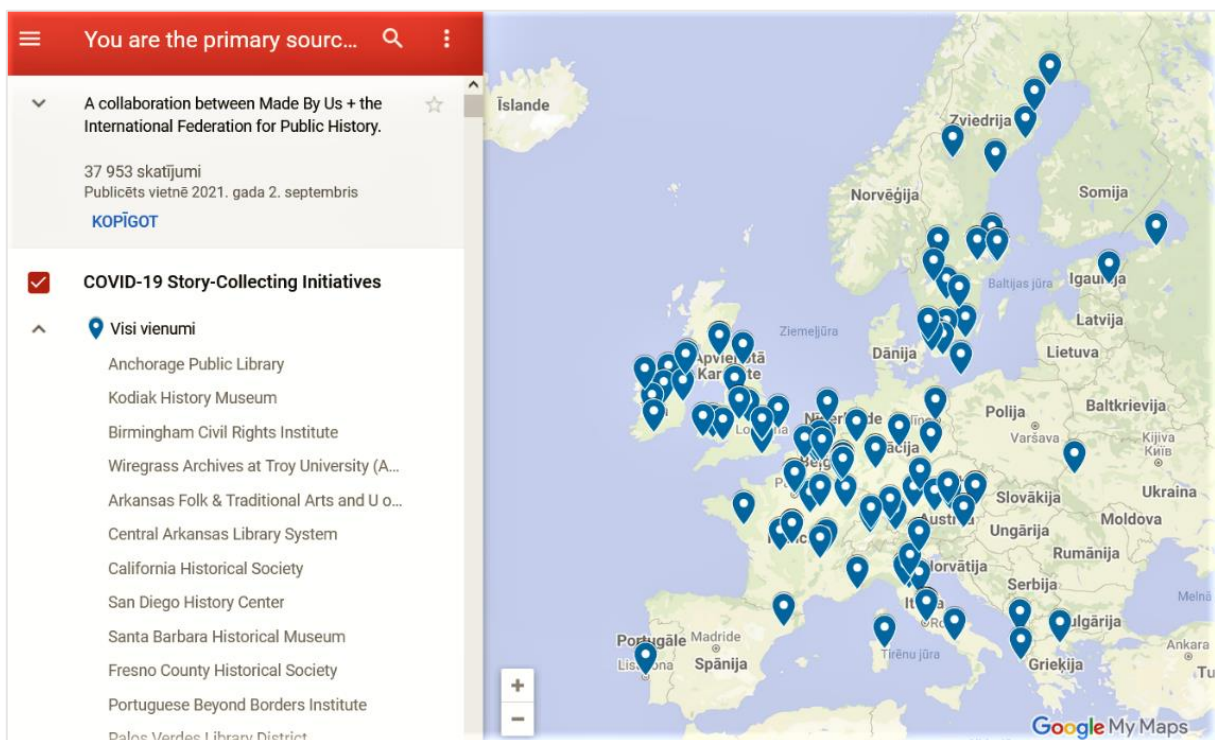
³ Apkopojums izlikts vietnē www.washingtonpost.com/graphics/2020/national/coronavirus-oral-history/ (skatīts 06.04.2022.)

⁴ Uzsaucums publicēts *The Pandemic Journaling Project 2022*. Your story matters. Interneta vietne: pandemic-journaling-project.chip.uconn.edu (skatīts 06.04.2022.)

⁵ Par to vairāk: *About the Oral Histories*. Interneta vietne: covid-19archive.org/s/oralhistory/page/about (skatīts 06.04.2022.)

Šādu iniciatīvu, projektu, datubāzu ir radies liels daudzums, tāpēc to mēģina apkopot vienkopus. “Documenting COVID 19”⁶ ir viens tāds mēģinājums katalogizēt visus (anglofonā internetā) sastopamos resursus. Tas ir ļoti askētiski konstruēts, izmantojot demokrātiskos, viegli lietojamus Google platformas līdzekļus – dokumentu veidā, kas ir brīvpieejā, bet tur apkopotie pieejamie resursi izkārtoti alfabēta secībā. Tur ir minēti gan projekti, kas iesaistīti pandēmijas publiskajā atmiņā, gan digitālie “darbarīki”, ar kuru palīdzību veidot krātuves, gan “lasāmviela” – raksti un rokasgrāmatas par to, kā radīt kolekcijas, arhīvus. Līdztekus šādām resursu krātuvēm ir arī reprezentatīvākas, institucionālas resursu vietnes, starp kurām ir starptautiskās Mutvārdu vēstures asociācijas (OHA)⁷ paspārnē tapis plašs resurss pētniekiem. Tur citstarp ir arī par t. s. attālināto intervēšanu, par ko arī Latvijas pētniekiem sadarbībā ar NVO “Dzīvesstāsts” tika organizēts seminārs projektā “Jaunas pieejas latviešu folkloristikas vēsturei”.

Redzot šos neskaitāmos resursus, varam apgalvot, ka kovidpandēmija ir pirmā no visvairāk metodiski dokumentētām krīzēm pasaules vēsturē – gan globālajos medijos, gan privātos pierakstos un fotogrāfijās. To reprezentē arī 1. attēlā redzamā karte “Jūs esat galvenais avots: COVID-19 stāstu vākšanas iniciatīvas”, ko veidojusi Starptautiskā publiskās vēstures federācija. Kartē var atrast institūcijas, kas tika apzinātas vai darīja zināmu savu interesi par pandēmijas pieredzes dokumentēšanu.

1. attēls. COVID-19 stāstu vākšanas iniciatīvas (ekrānšāviņš)

⁶ Google vietnes dokuments atrodams: <https://bit.ly/doc-covid19>

⁷ Resurss intervētājiem un pētniekiem: <https://oralhistoryreview.org/current-events/covid-19/> (skatīts 16.01.2022.)

Attēlā var redzēt, kā izskatās iniciatīvas Eiropā, piemēram, atzīmēts Igaunijas Nacionālais muzejs Tartu, kur arī tiek vākti pieredzes stāsti. Taču karte nav pilnīga, jo te nav iekļuvuši latviešu pētnieku centieni, lai gan viens ir labi zināms – Latviešu folkloras krātuves digitālais arhīvs, kas ietver sadaļu “Pandēmijas dienasgrāmatas 2020–2021”⁸. Arhīvā ir atrodamas uzsaukuma jeb “mobilizācijas” dienasgrāmatas par pandēmijas norises pieredzi, ko pētnieki ar dažādu mediju starpniecību aicināja rakstīt un iesniegt glabāšanai un publicēšanai. Šis materiāls ir pieejams ne tikai kā liecība, bet tas domāts arī izpētei. Par uzticētiem tekstiem LU LFMI pētniece Sanita Reinsone saka: “No šobrīd iesniegtajiem materiāliem ir redzams, ka rudens dokumentējumi krietni atšķiras no pavasarī rakstītajām dienasgrāmatām. Šobrīd dominē pieredzes stāsti no cilvēkiem, kas paši tieši saskārušies ar Covid-19 – ir saslimuši paši vai viņu tuvinieki. Ir reportāžas arī no slimnīcām. Pandēmijas laika poētiskums, kāds tas bija lasāms pavasara dienasgrāmatās, ir zudis.”⁹

Atmiņa un laika izjūta pandēmijā

Pasaules prakse rāda, ka mutvārdu vēsturnieki ir raduši strādāt pēc krīzēm vai pat katastrofām, un ir vairāki modeļi, kā praktiķiem veikt mutvārdu vēstures projektus pēc šādiem notikumiem, kā tas ir apkopots grāmatā “Klausoties uz šķautnes: mutvārdu vēsture pēckrīzes laikā” (Cave & Sloan 2014). Pandēmijā nācās strādāt ne pēc-, bet starp-krīzē, krīzes vidū – telpā, kurā nav skaidrs, ko nesīs rītdiena un kad krīze beigsies un sāksies atveseļošanās. Pētnieki raksta COVID-19 laikā, kad turpinās mēģinājumi mazināt un izmērīt koronavīrusa sekas, un mutvārdu vēsture ir metodika, kas piedāvā gan “cilvēcisku saikni”, gan instrumentu, lai sāktu dokumentēt krīzē pārdzīvoto pieredzi (Sloan 2020).

Ir jautājums, cik efektīva paliks mutvārdu vēsture, kad turpat blakus ir neizmērojami digitālie arhīvi, “blogi” un “tvītposti” par pandēmijas dažādām norisēm, personiskām pārdomām un kolektīvām sajūtām. Mēdz teikt “internets neko neaizmirst”, taču, zinot informācijas pārblīvējumu, iepriekš fiksētā pieredze, iespējams, nonāks neaizsniedzamās digitālās dziļēs. Turklāt jāņem vērā, ka interneta platformas, sociālie komunikācijas tīkli atrodas privātās rokās, tām ir konkrēti īpašnieki, kas var uzkrātos datus privatizēt, ierobežot tiem piekļuvi vai pat dzēst. Publiski kontrolējamu digitālo datubāzu un kolekciju radīšana ir nepieciešama, lai pandēmijas pieredzi pierakstītu un atstātu nākotnei, bet tai pašā laikā visā arhivēšanas “drudzī” (Derrida 1996) veidojas pretrunīga sajūta, ka kovidepidēmija jau ir vēsture, jau pagātne. Rodas jautājumi, kā interpretēt atmiņas režīmus, ja tiek atcerēti senī notikumi vai tādi, kas vēl notiek un attīstās, un kā šīs atmiņas ietekmēs nākamās paaudzes.

⁸ Iniciatīva īstenota ar projekta “Sevis dokumentēšana: inovatīvi modeļi autobiogrāfiskā naratīva interpretācijā un izpratnē” un apakšprogrammas “Krišjāņa Barona Dainu skapis” atbalstu. Pieejams: <http://garamantas.lv/lv/collection/1415829/Pandemijas-dienasgramatas-2020>. (skatīts 04.11.2022.)

⁹ Intervijas fragments vietnē: <https://satori.lv/article/petnieki-aicina-turpinat-iesutit-pandemijas-dienasgramatas> (skatīts 04.11.2022.)

Saistībā ar pieredzes stāstu vākšanu, dokumentēšanu un analīzi var risināt gan praktiskas dabas problemātiku, gan teorētiskus jautājumus. Praktiskie mutvārdu vēstures jautājumi ir par to, kā iegūt stāstus, uz ko fokusēties, ar kādu attieksmi vākt pieredzes stāstus šādos apstākļos (Kelly 2020). Tai pašā laikā pētnieki mēģina gan saprast, gan ietekmēt to, kā pandēmiju atcerēsies, jau apzinoties, ka tai ir atšķirīga ietekme uz dažādām grupām – dažādos slāņos, saistībā ar vecumu vai etniskumu un rases problēmu, kā arī tas, ka perifērijā un centrā to izjutīs citādāk. Tāpat var skatīt plašāk un vaicāt, vai šai krīzei būs ietekme kopumā uz esošām un jauno topošo paaudzi, kas nozīmē paredzēt ietekmi uz to, kā pieredze un atmiņa (caur cilvēka rīcībspēju jeb *agency*) veidos turpmāko pasauli, nākotnes sabiedrību. Līdztekus konkrētiem “tehniskiem” jautājumiem par stāstu vākšanas un arhivēšanas procesu tiek aplūkotas abstraktākas problēmas, kas izriet no tā, ka cilvēks ir stāstoša būtne, un te fokusā nonāk naratīvu konstruēšanas tēma un pieredzes sasaiste ar atmiņas jomu. Domājot par šīm atmiņām “uz karstām pēdām”, var mēģināt atbildēt uz jautājumu, kurā mirklī par doto pieredzi veidojas kolektīvā atmiņa. Kas no tās un kādā veidā iekļūs kultūras atmiņā? Šīs pārdomas aktualizējas jo īpaši tagad, kad atmiņām par pandēmiju, vērojot karadarbību Ukrainā, klājas pāri nākamā trauksmainā pieredze. Individuālā pieredzē tie ir divi dažādi notikumi, katrs ar savu emocionalitāti un morālo vektoru, taču mēs nezinām, vai tie būs apziņā (vēlāk atmiņā, kolektīvos priekšstatos) sasaistīti vai šķirti, sekojoši vai izrietoši viens no otra.

Visbeidzot tiek aktualizēti un cilāti jautājumi par mūsdienu laika izjūtu – kā ārkārtas stāvokļa radītajos pārrāvumos izmainās attiecības starp laika reģistriem, kurus filozofi sauc *chronos* un *kairos*. Hronoss apzīmē kvantitatīvu "ilgstamības daudzumu" jeb cilvēka vai laikmeta vecumu, bet kaiross ir saistīts ar laika kvalitatīvo raksturu, kur laiks saprotams kā pārrāvums vai pārtraukums parastajā un hronoloģiskajā jeb *chronos* laikā. Mājsēdes laikā cilvēks nonāk sprostā starp lineāro laiku (hronoss) un pārrāvumu (kaiross) – saka atmiņas pētniece Sibana Katago savā rakstā par “rēgaino pagātņi un atlikto nākotni” (Kattago 2021). Turpat viņa atzīmē, ka “laiks pandēmijā svārstās starp krīzi un sirreālo monotonumu bezgalīgajā tagad. Tas, kas trūkst, ir jēgpilns hronoloģiskā laika ilgums” (turpat, 1410. lpp.). Tā arī tagad, raksta tapšanas brīdī, it kā pandēmijas beigās un pat patālu no Krievijas un Ukrainas frontes, laiks ir ne vien trauksmainis, bet tas ir kaut kā fiziski sabiris. Uztājoties ar referātu par šo tēmu 2022. gada marta sākumā, neviļus gribējās nopūsties: kāds smags mēnesis... Bet bija pagājusi vien nedēļa kopš kara sākuma! Mutvārdu vēsturei ir iespēja fiksēt šos realitātes un uztveres atspoguļojumus autobiogrāfiskos stāstos un parādīt, kā tie nemanāmi izmaina identitātes audumus, līdz jauna tekstūra pārklās visu sabiedrību.

Analīze veikta projektā “Kritiskā domāšana, inovācija, konkurētspēja un globalizācija” un raksts sagatavots projektā “Kultūras, identitātes, starpkultūru komunikācijas un cilvēksituācijas pētījumi humānisma vērtību, konfliktu un krīžu kontekstā”.

Atsauces

- Cave M., Sloan S. M. (2014). *Listening on the Edge: Oral History in the Aftermath of Crisis*. New York: Oxford University Press.
- Derrida, J. (1996). *Archive Fever: A Freudian Impression*. Chicago: U Chicago Press.
- Erll, A. (2020). Afterword: memory worlds in times of corona. *Memory Studies*, 13 (5), pp. 861–874.
- Hobsbawm, E. (1994). *The Age of Extremes: A History of the World, 1914–1991*. New York: Vintage Books.
- Kattago, S. (2021). Ghostly pasts and postponed futures: The disorder of time during the corona pandemic. *Memory Studies* 14 (6), pp. 1401–1413. <https://doi.org/10.1177/17506980211054015>.
- Kelly, J. M. (2020). The COVID-19 Oral History Project: Some Preliminary Notes from the Field. *The Oral History Review* 47:2, pp. 240–252. <https://doi.org/10.1080/00940798.2020.1798257>.
- Lima, M.L., Sobral, J.M. (2020). Threat and Oblivion: Interpreting the Silence Over the Spanish Flu (1918–19). In: Jodelet, D., Vala, J., Drozda-Senkowska, E. (eds) *Societies Under Threat. Frontiers in Sociology and Social Research, vol 3*. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-39315-1_15.
- Sloan, M. (2020). Behind the ‘Curve’: COVID-19, Infodemic, and Oral History. *The Oral History Review* 47:2, pp. 193– 202. <https://doi.org/10.1080/00940798.2020.1798256>.
- Spinney, L. (2017). *Pale Rider. The Spanish Flu of 1918 and How It Changed the World*. London: Vintage.

III Difficult Heritage: Culture of Remembrance, Tourism and Communication in the Digital Age

Ethics of Difficult Heritage

Solveiga Krūmiņa-Koņkova
Institute of Philosophy and Sociology, University of Latvia

Since the 1990s, the acknowledgment and public display of ‘difficult heritage’ have spread in many parts of the world. Very often these processes are associated with complex ethical dilemmas. The report aims to provide insight into the ethical issues surrounding difficult heritage.

Like any heritage, ‘difficult heritage’ differentiates between ‘living’ (as existing) and valuable life and supports human flourishing. Like any cultural heritage, memorials of difficult heritage have their own aesthetic, commemorative, scientific, moral, symbolic, and spiritual value, which can cause a wide range of emotional experiences. However, if cultural heritage is mainly associated with positive public evaluations, ‘difficult heritage’ often has negative connotations and thus poses more significant ethical challenges. How to treat the unsettling and awkward legacy, which cannot be celebrated or at least comfortably acknowledged as part of a nation’s valued history? How to reconcile the positive associations of the general heritage concept with sites that people experience as traumatic (Sandis 2014)?

The report will be based on an approach developed by Sharon Macdonald, according to which ‘difficult heritage’ is “a past that is recognised as meaningful in the present, but that is also contested and awkward for public reconciliation with a positive, self-affirming contemporary identity” (Macdonald 2009, 1).

The paper will analyse how ‘difficult heritage’ focuses on ‘negative self-history and provokes a troubling self-identity, perhaps invoking such emotions as shame and guilt or even defensive counter-reactions.

Attention will be paid to the ethical responses of different social groups. As this legacy is often reminded by someone from outside, ethical challenges are also posed by how different players, practices, and knowledge – local and from further afield – interact to shape how the traumatic past is variously approached.

References

- Macdonald, S. (2009). *Difficult Heritage. Negotiating the Nazi past in Nuremberg and beyond*. London, New York: Routledge.
- Sandis, C. (2014). *Culture, Heritage, and Ethics, Cultural Heritage Ethics: Between Theory and Practice*. Cambridge: Open Book Publishers, pp. 11–20.

Past and Present: Examples of Monument Wars in Latvia

Didzis Bērziņš

Institute of Philosophy and Sociology, University of Latvia

Kaspars Strods

Institute of Philosophy and Sociology, University of Latvia

Although more than 70 years have passed since the end of World War II, several hundred memorial sites to date remind us of the tragic events of that time. Some of these places of difficult heritage have become subjects of various historical and political discussions, interpretations, and actions. The report provides insight into several case studies which all include a public debate about a monument. The paper discusses the public reverberations around the monuments of “Latvia’s Beehive for Freedom” in Zedelgem”, former “Soviet Prisoners of War camp Stalag 347” in Rēzekne, memorial place of Major general of the Red army Nikolajs Jakuņins in Madona, “Memorial for WWII Soviet Army Artillery in Jēkabpils, and elsewhere. These cases involve heated public discussions and even struggles for the continued existence of the respective monuments. Public discourses and history of these monuments, as well as their role in modern social and political processes will be discussed and analysed to draw patterns in recent memory wars in nowadays Latvia. The respective cases and public responses are vivid, practical and symbolic representations of matters of memory policies, holocaust remembrance, and respect for independent research.

Empowering Young People to Sense-Making of Difficult Heritage

Diāna Popova

Institute of Philosophy and Sociology, University of Latvia

Elizabete Grinblate

Institute of Philosophy and Sociology, University of Latvia

Raivis Sīmansons

Institute of Philosophy and Sociology, University of Latvia

Some speak of heritage as an active choice that each generation makes to maintain and transfer certain tangible or intangible assets to the next generations. That choice depends on the actual values and beliefs that are held by a given community, while ideology and politics are at play too. That is especially true for heritage sites that carry contested narratives about particularly painful moments in the past, dividing communities into victims, perpetrators, and bystanders. Since it is hard to imagine a country whose history has not been plagued by any conflicts or clashes, memorials of difficult heritage have emerged over time in various places with the aim to commemorate tragic deaths or persecutions of fellow citizens and whole communities, and touch the collective conscience with the message “Never again”. Any heritage work revolves around preserving its value for future generations and its task revolves around education and interpretation of the heritage to the generations coming after the eyewitness generation, especially the youth. However, this target audience is not always invited to become active and equal participants in heritage-making processes.

Youth often seem to be perceived rather as passive, recipients and consumers of prevailing narratives and learning bites produced by the adult-dominated heritage domain. Little academic research has been done to inquire into the matter of the contemporary youth, their interpretation, and understanding of the painful events in the past that had tortured and haunted their predecessors. However, in recent years some researchers have approached the topic of looking closer to the behavioural, cultural, and consumption patterns of Gen Z at difficult heritage and tourism sites across the world. Gen Z is seen as digital natives or the first generation wholly raised on the internet and social media. To contribute to the array of academic knowledge on the interaction of the young generation and the difficult heritage, this research aims to invite young people to express their opinion and share their personal experiences of visiting difficult heritage sites and engage in assessment and co-creation of an innovative immersive virtual reality experience at Žanis Lipke memorial in Riga.

Can a Dark Tourism Study Course be a Personal Value Revision Catalyst? The Study of Long-Lasting Effects on Attitude and Behaviour of Former Course Participants

Ilze Grīnfeldē
Vidzeme University of Applied Sciences

Linda Veliverronena
Vidzeme University of Applied Sciences

The dark tourism study course was conducted in Vidzeme University of Applied Sciences during the period 2014–2020 and study visits to dark tourism sites were a mandatory part of the course. Previous studies confirm the significance of field trips, such as increased knowledge of the topic, ability to link theory and practice, and extended understanding of different tourism products. Visits to the darkest sites are uneasy experiences for students, but still, these are the ones leaving the most significant post-visit effects.

But for how long time do seemingly significant post-course effects last? We implemented a survey of former participants of the dark tourism study course (studied during the period 2010–2017 and graduated) by using Facebook and personally inviting respondents to fill out a questionnaire in October 2021. The main aim of the survey was to explore how graduates evaluate the study course from today's viewpoint and if there are some long-term effects on their attitude, mindset, and behaviour. The total number of course attendants during these years was 127 and 46 valid responses were received in total. Additionally, we used a standardized course evaluation survey (n=70) delivered after every study course to identify which have been the most memorable experiences for students.

After data analysis we can conclude that for the majority of students the study course was a catalyst in the context of changes in viewpoint, values, behaviours, and attitudes. As examples of long-term effects, it is worth mentioning the increase of interest in general, consumption of various information sources, sharing of information about course experience with friends and relatives as well as a rethinking of past and collective responsibilities. Few students have implemented research on the topic and have not been very active in recommending the visitation of sites to their friends and relatives.

Tourism Development in Places of Difficult Heritage in Riga: Challenges and Possible Solutions in *Maskavas Forstate*

Maija Rozīte

Institute of Philosophy and Sociology, University of Latvia

Aija Van der Steina

Institute of Philosophy and Sociology, University of Latvia

Besides Riga's main tourist area – the Old Town, the Maskavas Forstate (Moscow district) also attracts more tourists. This district is home to one of the city's most popular tourist attractions, the Central Market, and Holocaust-related sites – the Latvian Holocaust Museum, the Riga Ghetto Museum, the Horal Synagogue Memorial Site, and the Riga Ghetto territory.

Maskavas Forstate is one of the city's less developed neighbourhoods, with only sporadic development in recent years. With the construction of Rail Baltica and the associated spatial changes, this area of the city will undergo significant changes highlighting its role and importance not only in the urban structure but also in tourism.

The study aims to identify areas with difficult heritage development characteristics and understand the main future challenges in urban city planning and tourism development.

The study was based on stakeholder theory. Primary data was collected through interviews with residents and experts in various fields, including urban planners, cultural specialists, historians, guides, museums, and local community representatives, etc.

The study revealed that the Jewish heritage and the Holocaust legacy in Maskavas Forstate are an essential part of the district's history that could also be offered to tourists. Holocaust sites are concentrated mainly in the Riga Ghetto Museum and its immediate surroundings, located outside the WWII ghetto area, not marked in the urban environment or tourist information. There is a common understanding among both residents and urban developers that these sites should be marked in the public space. The main challenge is to find a common vision on how to mark these sites to preserve the memory of the victims and remind people of the dark historical events without degrading the quality of life of the local population, thereby ensuring not only the neighbourhood's sustainable development but also providing an educational experience for tourists.

Given that the district will experience rapid development and pressure from economic interests, it is essential not to miss the opportunity to define the district's conservation values and sites to be marked to avoid potential conflicts between different interest groups.

Guiding at the Jewish Holocaust Sites in Riga. Difficult History, Tourism and Individual Experiences

Inese Runce

Institute of Philosophy and Sociology, University of Latvia

After the Second World War, the Soviet authorities in Latvia pursued a policy of concealing the Holocaust and its remembrance, in the form of refusals and evasions to build monuments and erect memorial sites. The Jews of Riga who survived the Holocaust tried to identify the sites of the victims of the Holocaust and create a culture of remembrance for the dead. The first informal guides to commemorate events and visit to Holocaust sites were mostly Holocaust survivors from Riga or their relatives, who in a way combined two responsibilities – amateur research and storytelling functions.

With the collapse of the Soviet system of organising and monitoring tourism, the previous ideological formation became redundant, and the knowledge – insufficient or ineffective. In Riga, the culture of Holocaust memorials developed much more successfully and efficiently, thanks to the fact that the tradition was kept alive and active Jewish community, whose original backbone was formed by the Jews who survived the Holocaust. As well synagogues and Jewish schools functioned after 1991. In the Soviet system, tour guides were mostly people with a humanitarian education and a strict ideological formation. After 1991, most of the tour education and formation was left to the people themselves, creating a certain gap between the “new and old” generation of tour guides.

This presentation analyses processes of formation and transformation of Riga Jewish heritage and Holocaust memorial sites after the Second World War and the historical transformation of the guides’ professional work and education in modern Latvia.

The Jewish community’ history and Holocaust play an important part in Riga’s heritage tourism offer. One of the most important tools for professional Holocaust and Jewish history guide’s work is knowledge of both intercultural communication and general knowledge of Jews and Jewish history, which has not been fully covered in the process of guide education and professional development in Latvia.

Guides are very vulnerable in their professional field to the impact of the tourism business and money and the current international political situation. The current situation, where guides are mostly dependent on various professionals in the tourism business, is not sustainable and requires solutions, especially in areas of tourism such as difficult history and its heritage. It is possible that more active involvement of the community (in its broadest sense) could change this situation.

Dark Tourism: Challenges and Solutions of Communication of Uncomfortable Heritage Objects – Brothers’ Cemeteries and War Memorials in the Latvian Information Space

Beāte Putniņa
Vidzeme University of Applied Sciences

The aim of the study was to develop guidelines for the positioning and involvement of World War II memorials, brothers’ graves, and similar objects in tourism. In order to achieve the goal of the thesis, the following methods were used – theoretical research was carried out to analyse the information on the nature of uncomfortable heritage, its communication and communication practices in various places, as well as potential interpretation was selected and summarized in the academic literature about heritage communication and involvement in tourism in order to develop an understanding of the principles of supply-side as well as ways of interpreting this heritage. The current situation of management and communication in connection with the situation of the Brethren’s Cemetery and the monuments of the Second World War in Latvia is also examined in order to draw conclusions about the challenges and solutions. A survey to assess the current condition of the Brethren’s Cemetery and World War II Memorials, as well as semi-structured interviews with tourism information centre specialists in charge of one of the survey sites were also conducted. In order to develop communication guidelines and find communication solutions to the problem of inconvenient heritage, focus group discussions were held with two historians, a tourism professional, and one municipal deputy who has had experience with the communication challenges of inconvenient heritage.

At present, the topic of the research is topical, because, as the research shows, there is little information about the Brethren’s Cemetery and World War II memorials, which contributes to the negative impact of people’s perception of these places, and these objects are marginalized and are not used as a potential tourism resource, although they have potential.

The main problems that cause the current lack of communication about the objects under study are their connection with the ideology of communism, which is difficult to explain to the public, as well as their connection with the glorification of the regime, as well as the relatively short period since the end of the regime and World War II.

Several potential solutions have been found for the communication of the uncomfortable heritage examined in the study – the presentation of authentic historical informative material, the change of interpretation to historically objective narratives about these objects, as well as a clear message about their non-connection with ideology.

The Role of Tourism Destination Websites and Information-Seeking Patterns of Domestic Travellers to Holocaust Memorial Sites

Aija Van der Steina

Institute of Philosophy and Sociology, University of Latvia

Diana Popova

Institute of Philosophy and Sociology, University of Latvia

There are around 300 Holocaust-related sites in Latvia. Some of them are marked in the environment with a small monument, some as powerful memorials created by artists and architects, some created as museums with their own expositions and educational programs, and yet others as sites still unmarked and even unknown to the locals. Even today, many Holocaust sites are “protected” from the potential interest of local and foreign travellers by the lack of accessible information about their location and history. This study aims to investigate the Latvian population’s information-seeking patterns about Holocaust-related sites and the availability of this information on destination websites. The study is based on a representative survey of the Latvian population and a content analysis of tourism websites. The content analysis of information on Latvian tourism websites revealed that a total of 67 sites related to the Holocaust or Jewish history are listed. However, given that the murders of Jews took place in remote locations, it is often not possible for visitors to find the site in the countryside due to the lack of an indication of its location. The painful and uncomfortable history is what prevents the traditionally positively constructed tourism offer from unequivocally placing memorial sites that tell the darkest stories of the past in the usual categories of tourist attractions. This paper will also look at the typologies of Holocaust sites used by municipal tourist information websites to communicate them to travellers.

The quantitative research results revealed that for Latvian residents who have visited Holocaust sites, information on various internet channels, including websites and social networks, is of relatively low importance. Travellers most often learned about these sites at school, from previous experiences, or through recommendations from friends and family. Only 15% of visitors sought additional information before visiting a Holocaust site, while 25% sought additional information after their visit. This paper reveals the potential of destination websites to provide further details on Holocaust sites and related historical events in the pre-visit phase, as the study shows that just slightly more than half of the visitors find the information they are looking for.